

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ:

теорія та практика

Ужгород - 2018

УДК 316
ББК 605
Л 84

Рецензенти:

М.І. Михальченко,
член-кор. НАН України, доктор філософських наук, професор
І.І. Мигович,
доктор філософських наук, професор
В.І. Судаков,
доктор соціологічних наук, професор

Рекомендовано

до друку Вченою радою Ужгородського національного університету
23 лютого 2012 року, протокол № 2

Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф.

Л 84 Соціологія соціальної роботи: теорія та практика: Підручник –
Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018 – 232 с.

ISBN 978-617-7404-77-3

Соціологія соціальної роботи як наукова галузь ще досить молода і перебуває в стадії становлення. Відбувається процес визначення, оформлення і уточнення змісту основних сутнісних ознак і характеристик, понятійно-категоріального апарату, що описують цю галузь соціологічних знань. Продовжується уточнення визначення соціології соціальної роботи як науки і навчальної дисципліни, яке представлено у вітчизняних та зарубіжних джерелах з соціальної роботи та соціології. Автори спозиціонували соціологію соціальної роботи як галузеву соціологічну теорію середнього рівня, яка, притаманними їй соціологічними методами, досліджує соціальний феномен соціальної роботи в сукупності його проявів: соціальної діяльності і поведінки людини у сфері соціальної роботи соціальних груп і організацій, соціальної системи соціальної роботи і її інституалізації, менеджменту та самоменеджменту соціальної роботи.

Для студентів фаху соціальний захист і соціальна робота, соціологів та соціальних працівників. Для тих, хто працює в галузі соціології та соціального забезпечення.

© Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф., 2018
© ТОВ «РІК-У», 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1.

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКИ.....5

1.1. Соціологія соціальної роботи: об'єкт, предмет і методи дослідження5

1.2. Функції та понятійно-категоріальний апарат соціології соціальної роботи12

1.3. Місце соціології соціальної роботи в системі соціологічних знань19

РОЗДІЛ 2.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....25

2.1. Основні підходи щодо дослідження еволюції соціології соціальної роботи25

2.2. Зародження та розвиток соціології соціальної роботи в системі соціологічних знань.....30

2.3. Еволюція ідей соціології соціальної роботи в рамках соціальної роботи59

2.4. Соціалізаційний контекст еволюції соціології соціальної роботи68

РОЗДІЛ 3.

ЛЮДИНА В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ.....91

3.1. Суб'єкт-суб'єктні відносини в соціальній роботі91

3.2. Біопсихосоціальний підхід до розуміння людини93

3.3. Соціальні статуси та ролі людини97

3.4. Професійні ролі соціальних працівників102

РОЗДІЛ 4.

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ114

4.1. Уявлення про соціальну діяльність та соціальну роботу як її різновид114

4.2. Потреби як спонуки соціальної діяльності у соціальній роботі.....119

4.3. Методи, рівні та технології соціальної роботи123

РОЗДІЛ 5.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ133

5.1. Визначення та диференціація груп у соціальній роботі.....133

5.2. Групи потенційних клієнтів соціальної роботи137

5.3. Різновиди груп, що формуються у процесі групової соціальної роботи140

5.4. Мережі та громади в соціальній роботі	144
РОЗДІЛ 6.	
СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	150
6.1. Сучасні уявлення про організацію	150
6.2. Механізми побудови організацій.....	153
6.3. Типологія організацій у соціальній роботі	157
РОЗДІЛ 7.	
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	166
7.1. Соціальні інститути та інституціоналізація як ключові поняття соціології	166
7.2. Становлення соціальної роботи як соціально-культурного інституту	171
7.3. Процеси деінституціоналізації у сучасній соціальній роботі	176
РОЗДІЛ 8.	
МЕНЕДЖМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	180
8.1. Сутність і структура менеджменту соціальної роботи.....	180
8.2. Принципи менеджменту соціальної роботи	185
8.3. Самоменеджмент соціальної роботи: сутнісні ознаки	192
РОЗДІЛ 9.	
МЕТОДОЛОГІЯ, НАПРЯМИ І ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	199
9.1. Методологія соціологічних досліджень соціальної роботи.....	199
9.2. Методика і техніка соціологічних досліджень соціальної роботи.....	204
9.3. Соціологічний аналіз та використання його результатів в соціальній роботі	220

РОЗДІЛ 1.

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКИ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати і вміти:

- визначати поняття «соціологія соціальної роботи»;
- пояснювати сутнісні ознаки соціології соціальної роботи як галузь науки: об'єкт, предмет, функції;
- описувати основні методи дослідження в соціології соціальної роботи;
- розкривати сутність основних понять і категорій соціології соціальної роботи;
- пояснювати взаємозв'язки соціології соціальної роботи з іншими соціологіями середнього рівня.

Логіка викладення матеріалу:

- 1.1. Соціологія соціальної роботи: об'єкт, предмет і методи дослідження.
- 1.2. Функції та понятійно-категоріальний апарат соціології соціальної роботи.
- 1.3. Місце соціології соціальної роботи в системі соціологічних знань.

Основні терміни:

соціальна робота, соціологія соціальної роботи, об'єкт і предмет дослідження, понятійно-категоріальний апарат, функції соціології соціальної роботи, соціальний працівник, клієнт соціальної роботи, соціальна допомога, соціальний захист, групи ризику, важка життєва ситуація.

1.1. Соціологія соціальної роботи: об'єкт, предмет і методи дослідження

Виокремлення *соціології соціальної роботи* у спеціальну соціологічну теорію середнього рівня зумовлене актуалізацією самого соціального феномена «соціальна робота» та зростання ролі соціологічних знань в його дослідженні і теоретичному обґрунтуванні. Підтвердженням цієї тенденції з боку дослідників соціальної роботи може слугувати визначення українських вчених *І.І. Миговича* та *Т.В. Семигіної*, які вважають що «своїм теоретичним набутком, методологією пізнання соціальної реальності, з'ясування ефективності практичних зусиль соціальна робота зобов'язана *соціології* (лат. *societas* – суспільство) – науці про суспільство як цілісну систему, інститути, процеси, групи і спільноти,

принципи їх взаємодії, відносини особистості і суспільства, закономірності наявної поведінки людей»¹.

Така позиція знайшла широку підтримку в джерельній науковій базі з соціальної роботи. З одного боку вона проявляється у виділенні в наукових і навчальних виданнях окремих підрозділів, розділів та глав, присвячених аналізу взаємозв'язків соціології і соціальної роботи¹. З іншого боку – в словникових та енциклопедичних виданнях з соціальної роботи публікують статті соціологічного походження – «соціологія», «соціологічні дослідження»².

Практично всіма теоретиками соціальної роботи визнається наявність в теоретичних засадах соціальної роботи блоку соціологічно орієнтованих теорій соціальної роботи, до яких відносять системну, екологічну, соціально-радикальну та теорію стигматизації.

В свою чергу категорія «соціальна робота» стає об'єктом дослідження сучасних соціологічних видань³. Деякі автори пропонують виділити соціологічні дослідження соціальної роботи в окрему галузь теорій середнього рівня – соціологію соціальної роботи. Як вірно визначають російські соціологи *С.І. Григор'єв* та *Л.Г. Гуслякова*, «для сучасного фахівця в області соціології і соціальної роботи сьогодні стало особливе важливим вивчення такого нового спецкурсу як «Соціологія соціальної роботи». Не менш важливий він і для всіх тих, хто працює в установах соціальної сфери і управління, для соціальної освіти населення, а також для загальної соціологічної освіти.»⁴

До виду спеціальних (приватних) соціологічних теорій пропонує відносити соціологію соціальної роботи і соціолог П.Д. Павленок. На його думку, ця соціологія має вивчати соціальну роботу як феномен суспільного життя у всіх його аспектах. «Соціологія покликана допомагати соціальним працівникам орієнтуватись в тому, в якому соціальному середовищі здійснюється соціальна діяльність, і що собою являють ті групи і прошарки, які вважаються «малозахищеними» в соціальному аспекті»⁵.

Найбільш чітке розуміння сутності соціології соціальної роботи та

¹ Вступ до соціальної роботи: Навч. посібник / За ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. – К.: Академвидав, 2005. – С. 82.

¹ Див. Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 51; Теория социальной работы: Учебник / Под ред. Е.И. Холостовой. – М.: Юристъ, 1998. – С. 110;

Павленок П.Д. Введение в профессию «Социальная работа»: Курс лекций. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 15.

² Див.: Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи / Заг. ред. І.В. Козубовської, І.І. Мигович. – Ужгород: УжНУ, 2001. – С. 130; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К.: ДЦ ССМ, 2002. – С. 429-439.

³ Див.: Социальная работа: история, теория, практика // Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 2: Эмпирическая и прикладная социология. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 484-509.

⁴ Григорьев С.И., Гуслякова Л.Г. Социология для социальной работы: Учебное пособие для студентов вузов и практических работников. 2-е изд., доп., перераб. – М.: Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002. – С. 5.

⁵ Павленок П.Д. Социология. – М., 2002. – С. 395-396.

її призначення в системі знань демонструють українські науковці І.І. Мигович та Т.В. Семигіна. У їх викладі *соціологія соціальної роботи* розкриває і осмислює особливості діяльності різних груп соціальних працівників, активність недержавних організацій, які займаються соціальним захистом, соціальних служб і закладів, що сприяє оптимізації організаційних, технологічних аспектів професійної і добровільної соціальної роботи. Вона здійснює моніторинг розвитку соціальної роботи як діяльності і громадського інституту, дбає про цілісність, різнобічність наукового супроводу й організації соціальної роботи¹.

Отже, взаємодію двох галузей знань соціальної роботи і соціології можна вважати загальновизнаним фактом. Ця взаємодія відбувається за такими напрямками:

- 1) використання результатів соціологічних досліджень соціальної структури суспільства, інших фундаментальних проблем соціуму в практичній соціальній роботі;
- 2) використання соціологічних знань про суспільство, спільноти, особистість при підготовці і перепідготовці, вихованні соціальних працівників;
- 3) аналіз соціальної роботи, експертна оцінка її форм і методів з погляду їх значущості для суспільства, конкретного середовища й осіб, стосовно яких вона реалізується.

В той же час розширення масштабів та напрямів такої взаємодії та поглиблення взаємопроникнення теоретичних та методичних засад обох наукових дисциплін починають стримувати розвиток кожної з них, утруднюють виокремлення їх предметної сфери досліджень. При цьому «соціологічна складова» соціальної роботи все в більшій мірі набуває атрибутивних ознак спеціальної соціологічної теорії середнього рівня. Як відомо, такими ознаками є наявність у соціологічній дисципліні об'єкта і предмета дослідження, соціологічних методів дослідження, що враховують специфіку предметної сфери, функцій, що визначають місце і роль цієї дисципліни у суспільстві та відповідний понятійно-категоріальний апарат.

Розглянемо кожну з атрибутивних ознак цієї соціологічної дисципліни. *Соціологія соціальної роботи* тут і надалі розуміється як спеціальна соціологічна теорія, що досліджує феномен соціальної роботи як соціальний процес і систему надання соціальної допомоги особам, групам і спільнотам, які цієї потреби потребують, опинившись у складній життєвій ситуації.

В сучасній соціології ще не склалось чіткого уявлення про об'єкт і

¹ Див.: Вступ до соціальної роботи: Навчальний посібник / За ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миновича. – К.: Академвидав, 2005. – С. 83.

предмет соціології соціальної роботи. В той же час заслуговує на підтримку точка зору стосовно доцільності співвідносити розуміння цих атрибутивних ознак соціології соціальної роботи з об'єктом і предметом спеціальних соціологічних теорій².

При визначенні об'єкту і предмету *соціології соціальної роботи* необхідно керуватися вимогами і принципами, що склались у сучасній соціології. Адже, правильний вибір предмета й об'єкта дослідження для соціології має принципове значення, оскільки, з одного боку, він окреслює коло досліджуваних проблем, а з іншого – виступає структуроутворюючим моментом, який визначає характеристики засобів та методів спостереження, теоретичну лінію знання і водночас методологічний статус дисципліни в цілому, її місце та роль у науковій системі¹.

Переходячи до визначення *об'єкта соціології соціальної роботи як елемента соціальної реальності*, слід виходити з того, що суспільство як об'єкт дослідження соціології, розглядається у двох аспектах.

По-перше, як *соціальний організм*, що складається із взаємопов'язаного комплексу соціальних утворень, тобто соціальних інститутів, соціальних спільнот, соціальних груп та індивідів. Кожен з компонентів цього комплексу є відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, виконує певні функції і перебуває у взаємодії з іншими компонентами. Відповідно до цього соціологія вивчає суть соціального, закономірності та якісні характеристики кожного компонента і всього суспільства в цілому як соціального організму, а також різноманітні соціальні процеси, що в ньому відбуваються.

По-друге, суспільство – об'єкт дослідження соціології – розглядається як найскладніша *природно-історична соціальна система*. Суспільство як велика соціальна система являє собою органічну спільність виробничих сил і виробничих відносин, соціальної, політичної, економічної і духовної сфер.

Взаємодія різних соціальних груп людей, їхня діяльність у різних сферах суспільного життя – економічній, соціальній, політичній, духовній (або ідеологічній) – за визначальної ролі способу виробництва надає розвиткові тієї чи іншої суспільної спільноти характеру природничо-історичного процесу. Кожна із зазначених сфер суспільного життя виконує певні функції: економічна – функцію матеріального виробництва, соціальна – соціалізації, політична – соціального управління та контролю, ідеологічна – духовного продукування.

Це зумовлює складність об'єкта соціології – людського суспільст-

² Див.: Там само. – С. 389.

¹ Див.: Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 1: Теория и методология – М.: ИНФРА-М, 2007 – С. 183.

ва, його специфіку, особливості, характер функціонування та розвитку. В повній мірі ознака складності притаманна і сфері соціальної роботи, яка структурно належить до соціальної сфери і взаємодіє з економічною, духовною та політичною сферами. В процесі такої взаємодії основна функція соціальної роботи – задоволення потреб людини в соціальному захисті та допомозі в складних життєвих ситуаціях – переплітається з функціями зазначених сфер суспільства.

Отже, у вивченні і виділенні об'єкта соціології соціальної роботи слід опиратись на основні *наукові принципи соціології*².

Передусім ідеться про *принцип історизму*. Це означає, що, по-перше, усі соціальні явища та процеси в суспільстві розглядаються як системи, що мають внутрішню структуру; по-друге, вивчається процес їх функціонування та розвитку; по-третє, виявляється специфічні зміни та закономірності переходу їх з одних якісних станів в інші.

Наступний принцип соціології – *принцип соціального детермінізму*, який відображає всебічний взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних явищ. Він відрізняється від економічного детермінізму тим, що враховує вплив не тільки економічної підсистеми, яка є “кінцевою причиною” всіх соціальних явищ та процесів, а й інших підсистем – політичної, ідеологічної тощо. Соціальний детермінізм означає також зумовленість будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю відносин, а не тільки окремими їх різновидами, наприклад, економічними відносинами, хоч останні і є визначальними. Взаємний вплив безпосередньо пов'язаних структур конкретних соціальних систем, наслідком якого є їх взаємна зміна, має діалектичний характер.

Соціологія базується також на *діалектичному принципі* наукового пізнання суспільства та його соціальних систем. Його суть полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який перебуває в постійному розвитку. Для його вивчення потрібні об'єктивний аналіз виробничих відносин, що становлять дану суспільну систему, дослідження законів її функціонування та розвитку.

Таким чином, в соціології органічно поєднуються *генетичний (конкретно-історичний)* та *структурно-функціональний* підходи до аналізу як різних соціальних систем окремо, так і загалом суспільної системи як їх сукупності.

Кожна із соціальних систем, у свою чергу, включає багато інших підсистем. Соціальні системи перегруповуються, одні й ті ж індивіди можуть бути елементами різних систем. Кожна з них, узята ізольовано або у зв'язку з іншими, розглядається як відносно незалежна.

² Див.: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник – К.: Каравела, 2004 – С. 13-19.

Це в повній мірі стосується і соціальної роботи, яка з позицій соціології може розглядатись як відносно незалежна соцієтальна система. У свою чергу індивід не може не рахуватись із законами тієї соціальної системи, до якої належить.

Тією чи іншою мірою він бере на озброєння її норми та цінності, тобто *соціалізується*. Його діяльність, таким чином, стає соціально визначеною. Разом з тим у суспільстві існують різні види, варіанти і форми соціальної діяльності та поведінки, між якими можливий вибір, а отже, і вияв активності людини.

Попри те, що соціальні системи складаються з елементів, які мають різні індивідуальні якості, тобто елементи однієї соціальної системи можуть бути не тотожними за своїми якостями елементам іншої, обидві системи можуть мати загальні інтегральні властивості. Однотипні інтегральні властивості соціальних систем є основою їх *типологізації*, виділення різних типів соціальних груп, спільнот, інститутів, організацій тощо.

Покладення в основу класифікації соціальних систем типу соціальних зв'язків дає підстави для виділення таких елементів суспільної системи, як соціальні групи (*соціальні відносини*), *соціальні інститути* (*інституціональні зв'язки*), *система соціального контролю* (*зв'язки соціального контролю*), *соціальні організації* (*організаційні зв'язки*).

Дослідження на базі наукової теорії соціального розвитку конкретного стану соціальних систем, соціальних явищ і процесів зумовлює формування спеціального наукового знання – *соціологічного*. Залежно від цього визначається і його *об'єкт*: суспільство, соцієтальні й соціальні системи, соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні групи, соціальні процеси в їх конкретному стані і взаємодії.

Отже, *об'єкт дослідження в соціології* представлений живими людьми, котрих опитує соціолог, реальними явищами та процесами, організаціями та установами (підприємством, цехом, офісом, банком, фірмою, службою, закладом, установою, бібліотекою), де проходить дослідження, та матеріальне середовище яких (розташування кімнат, структуру управління, організацію та умови праці, грошові потоки) вчений аналізує.

Доходимо висновку, що *об'єктом соціології соціальної роботи* є сфера соціальної роботи як соцієтальна система певним чином організованих і само організованих соціальних працівників і клієнтів, які утворюють групи та організації, що взаємодіють у формі соціальної діяльності з надання та тримання соціальної допомоги, обумовлюючи функціонування і розвиток цієї сфери, тенденції і процеси, що в ній відбуваються.

Переходячи до визначення *предмета соціології соціальної роботи*, слід звернути увагу на його зв'язок з об'єктом цієї науки. Адже будь-який із об'єктів соціології є дуже різноманітним, в одному дослідженні неможливо охопити всі грані та сторони об'єкта дослідження. Тому соціолог щоразу обирає тільки один аспект чи грань реального об'єкту, описує його крізь сукупність абстрактних конструктів і називає предметом дослідження.

Хоча предмет дослідження і передбачає свій об'єкт, та повністю не співпадає з ним. Пояснюється це тим, що один і той самий соціальний об'єкт може досліджуватись для різних наукових проблем. Так, соціальні працівники соціальної служби (об'єкт) опитуються для вивчення проблем мотивації та стимулювання їх праці, її умов та організації, плинності кадрів та стабілізації колективу (предмет). По суті, предмет встановлює межі, в рамках яких об'єкт вивчається в даному дослідженні.

Таким чином, предмет соціологічного дослідження відображає лише одну зі сторін об'єкта, але найбільш важливу для дослідження. Пізнавальна функція предмету дослідження полягає в тому, що він, наче фільтр, відсіює в об'єкті дослідження все другорядне та тимчасове, виділяючи найбільш стійке та важливе.

Слід наголосити, що визначальною властивістю *предмета соціологічного знання* є й те, що він являє собою всю сукупність зв'язків і відносин, які називаються соціальними. А оскільки ці зв'язки та відносини в кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, то об'єкт соціологічного знання завжди виступає як соціальна система. Тому головним завданням соціології є типологізація соціальних систем, дослідження зв'язків і відносин кожного соціального об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми дії та форми вияву цих закономірностей у різноманітних соціальних системах для цілеспрямованого управління їхньою поведінкою.

Отже, поняття соціального, соціальних дій, зв'язків, відносин і процесів, способу їх організації є вихідним моментом для розуміння специфічних особливостей *предмета соціологічного знання*, а поняття соціальних закономірностей – для розуміння сутності *предмета соціології*.

Таким чином, *предметом соціології* є соціальні явища, зв'язки, відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності, тобто оточуючого нас соціального життя. Водночас, визначальною властивістю предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність дій. зв'яз-

ків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву соціальних.

На нашу думку, у визначенні предмета дослідження слід виходити з розуміння предмета загальної науки – соціології та інтерпретації його до галузевої соціологічної науки. Тобто – з орієнтації на спільний предмет всякої соціологічної науки – соціальні відносини – та вносити до нього специфіку тієї сфери, спільноти, або процесу, в яких ці відносини проявляються.

Отже, *предметом соціології соціальної роботи* є соціальні відносини, які виникають у сфері соціального життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей, різних соціальних груп та класів, соціальних організацій та інститутів, задіяних у наданні та отриманні соціальної допомоги.

Ще однією атрибутивною характеристикою соціології соціальної роботи є *методи дослідження*. В соціальній роботі, за свідченням науковців цієї сфери, використовується весь діапазон соціологічних методів дослідження. За свідченням П.Д. Павленка, до досліджень проблем соціальної роботи залучаються опитування; контентаналіз регулятивно-правових та інших документів в соціальній роботі; спостереження; соціометричний метод; ігрові методи; експеримент; метод експертних оцінок¹. Тут обмежимося визнанням наявності соціологічних методів, якими досліджується соціальна робота, враховуючи що повне висвітлення методології та інструментарію досліджень в цій галузі передбачено в подальшому в окремій лекції.

1.2. Функції та понятійно-категоріальний апарат соціології соціальної роботи

Місце і роль соціології соціальної роботи у практичній діяльності людей, у життєдіяльності суспільства в цілому реалізується через ті функції, які вона виконує. Ці *функції* таким чином, визначають основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Головними *функціями соціології соціальної роботи* є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична, ідеологічна, й соціалізаційна.

Пізнавальна функція пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ і процесів у сфері соціальної роботи. Особливе місце тут належить соціологічним теоріям, які на основі соціологічних досліджень розкривають закономірності й перспективи розвитку цієї сфери суспільства, дають наукові

¹ Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 58.

відповіді на актуальні проблеми сучасності, вказують шляхи й методи удосконалення соціальної роботи.

Практична функція визначається ступенем участі соціології соціальної роботи у розробці практичних рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами в сфері соціальної роботи та сферою в цілому.

Практична функція соціології тісно пов'язана з пізнавальною. Єдність теорії і практики – характерна риса соціології.

Теоретична функція полягає у концентрації, поясненні, поповненні та збагаченні наявного соціологічного знання про сферу соціальної роботи, в розробці законів, категорій і методів цієї науки на основі дослідження соціальної діяльності в галузі.

Описова функція соціології соціальної роботи передбачає систематизацію, опис, нагромадження одержаного дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних розвідок, різного роду наукових звітів, статей, книг. У них відтворюється реальна картина соціальної роботи як об'єкта, що вивчається. При виконанні цієї роботи вимагається висока моральна чистота і добропорядність ученого, бо на основі таких матеріалів робляться практичні висновки і ухвалюються управлінські рішення. Ці матеріали є джерелом виміру, підрахунку, порівняння для майбутніх поколінь.

Інформаційна функція – це збирання, систематизація та нагромадження соціологічної інформації про галузь соціальної роботи, яку одержують у результаті проведення досліджень. Соціологічна інформація – найоперативніший вид соціальної інформації. У центрах соціальної роботи вона концентрується в пам'яті ЕОМ. Її використовують соціологи, керівники державних та інших установ для управління соціальною галуззю, соціальними процесами і явищами, соціальною діяльністю й поведінкою людей, задіяних у сфері соціальної роботи.

Прогностична функція полягає у підготовці соціальних прогнозів у галузі соціальної роботи. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням короткострокового, середньострокового чи довгострокового прогнозу досліджуваного об'єкта. Короткостроковий аналіз спирається на виявлену тенденцію, а також на зафіксовану закономірність і відкриття фактора, який вирішальним чином впливає на соціальну роботу. Відкриття такого фактора – це складний вид наукової роботи. Тому в соціологічній практиці частіше використовуються короткострокові та середньострокові прогнози розвитку досліджуваної галузі.

Управлінська функція соціології соціальної роботи пов'язана перш за все з використанням знань для розробки і створення ефективних мо-

делей управління різноманітними соціальними системами та інститутами, соціальними процесами і об'єктами соціальної роботи.

Гуманістична функція соціології соціальної роботи полягає в розробці цілей соціального розвитку сфери, формуванні соціальних ідеалів і цінностей, програм науково-технічного й соціокультурного розвитку соціальної роботи.

Ідеологічна функція впливає з об'єктивної участі соціології соціальної роботи в духовному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку, поширенні наукової ідеології серед населення, підготовці висококваліфікованих управлінських кадрів і компетентних спеціалістів соціальної роботи.

Соціалізаційна функція соціології соціальної роботи полягає в тому, що сприяючи підвищенню ефективності управління сферою, вона розширює можливості позитивного впливу соціальної роботи на соціалізацію людей, задіяних в наданні і отриманні соціальної допомоги.

Переходячи до розгляду змісту *понятійно-категоріального апарату*, слід зазначити що поняття та категорії соціології соціальної роботи утворюють мисленнєвий апарат розуміння і опису соціальних процесів і явищ у сфері туризму, своєрідну соціологічну мову дослідження, аналізу і інтерпретації його результатів. Сам термін «*поняття*» розуміється як форма мислення, що відображає істотні властивості, зв'язки і відносини предметів та явищ у їхній суперечності та розвитку; думка або система думок, що узагальнює, виділяє предмети певного класу за певними загальними і в сукупності специфічними для них ознаками. Розрізняють поняття в *широкому* і в *науковому* значенні. *Перші* формально виділяють спільні (схожі) ознаки предметів та явищ і закріплюють їх у слова. *Наукові поняття* відображають істотні і необхідні ознаки, а слова і знаки (формули), що їх виражають, є науковими термінами.

Соціологічні категорії являють собою основні і найбільш загальні поняття соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, у її становленні, розвитку і утвердженні і, крім того, вони виступають «сходінками» соціологічної науки і соціологічного знання. Вони складають основу процесу мислення про соціальну дійсність, про ті явища та процеси, що протікають у тому чи іншому суспільному організмі¹.

Розглядаючи поняття і категорії соціології соціальної роботи слід виділити серед них дві основні групи.

До *першої* слід виділити основні категорії науки соціології, які є родовими для всіх рівнів соціологічного знання.

¹ Див.: Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: Підручник для науковця – К.: 2006. – С. 296.

До другої групи доцільно віднести ті специфічні соціологічні поняття і категорії, що притаманні саме соціологічному баченню і опису предмета соціології соціальної роботи.

Розглянемо категорії кожної з груп.

Для науки соціології (перша група) гранично широкою та центральною категорією є категорія «соціальне» (від лат. *socialis* – спільний, товариський, суспільний). Тому уявляється доцільним прояснити суть цієї категорії більш предметно. Так, у «Тлумачному словнику живої великоросійської мови» В. Даля соціальність визначається як “общественность, общежительность, гражданственность, взаимные отношения и обязанности гражданского быта, жизни”, тобто як конкретно-емпіричне, що виявляється в поведінці людей і їх взаємодіях. У цьому визначенні „соціальне” притаманне й особистості – через громадянськість позиції, і спільноті – через соціальні відносини.

Зміст категорії *соціальне* розкривається у наступних поясненнях.

По-перше, соціальне – це властивість, внутрішньо притаманна індивідуумам і спільнотам, що формується в результаті процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, у суспільні відносини.

По-друге, соціальне відбиває зміст і характер взаємодій між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами) як результат виконуваних людиною визначених соціальних ролей, що він бере на себе, стаючи членом певної соціальної спільноти.

По-третє, соціальне є результатом взаємодії і може бути виражене в культурі, оцінках, орієнтаціях, поведінці, духовній діяльності, способі життя людей і т. ін. Отже, сучасне суспільство можна представити як свого роду систему, яка складається із окремих рівнів соціальних груп та їх зв'язків, і розглядається з таких позицій:

- фундаментальний рівень формування організації суспільства – це *людство* в цілому, яке складає свої інтереси як єдина цивілізація;
- *соціальні інститути* – стійкі, організовані форми спільної діяльності людей;
- *соціальні класи, групи, спільноти, прошарки, верстви, кола*;
- рівень окремого *індивіда, особи*, оскільки для соціології сама особистість є предметом вивчення – як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин.

Нарешті, соціальне може мати і позаособистісну форму буття. Наприклад, духовні і матеріальні цінності суспільства, груп, особистості; твори мистецтва і літератури і багато чого іншого, де відбита соціальна ідея людини як їхнього духовного творця.

Як бачимо, категорія «соціальне» служить, перш за все, для виявлення відображення сутності суспільного життя людей (проблеми взає-

модії природи і суспільства); специфіки соціальної форми руху матерії, тобто відмінності суспільства від об'єднань тварин; суперечливої єдності людини як суспільної істоти і разом з тим біологічного організму; структури суспільних систем з погляду оптимізації їх функціонування і розвитку.

Отже, категорія «соціальне» відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу в цілому, а відповідно – специфіку всіх соціальних процесів і соціальних суб'єктів.

Складність фактичного здійснення соціального процесу, різноманіття його соціальних суб'єктів, кожний з яких являє собою соціальну цілісність, відображається відповідною категорією (особистість, колектив, родина, соціальна група, спільнота, суспільство і т. ін.), а також має свої сутнісні характеристики, які виявляються через категорію соціальне.

Соціологічні категорії умовно поділяють на два *типи*: методологічні та процедурні. До *методологічних* відносяться категорії, які розкривають: сутність соціальних зв'язків (соціальні системи, інститут організація, контроль, дія, відносини, сфера); зміст соціальних спільностей (суспільство, спільнота, клас, шар, група, особистість); сутність соціальних процесів (соціальні адаптація, мобільність, інтеграція, конфлікт, дезорганізація, соціалізація); сутність соціального розвитку (соціальний прогрес, дія, рух, діяльність, розвиток, інновація); характер використання соціологічних знань у практиці суспільного життя (соціальне проектування, прогнозування, планування, технології). Процедурні категорії відображають особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації, організації соціологічних досліджень і обробки їх результатів (соціологічне дослідження, методологія, методика і техніка дослідження, соціологічний вимір і його прийоми, емпірична інтерпретація понять, програма і технології дослідження та ін.).

Всі ці категорії першої групи зберігають своє значення на всіх рівнях соціологічного знання¹, в тому числі і в соціології соціальної роботи.

В той час, соціологічні категорії і поняття наповнюються реальним соціальним змістом через свої системоутворюючі елементи — практичну діяльність конкретних індивідів у конкретних сферах суспільства, в тому числі в сфері соціальної роботи.

Переходячи до категорій другої групи, слід зазначити певну запозиченість значної їх частини із соціальної роботи як системи знань з

¹ Див.: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Зазначений твір. – С. 47-54.

наданням їм соціологічного змісту. Розглянемо основні з них¹.

Соціальна робота – професійна діяльність, спрямована на допомогу людям у переборенні серйозних соціальних проблем, в якій використовується широкий спектр спеціалізованих прийомів та методів.

Соціальний захист – система принципів, методів, законодавчо встановлених державою соціальних гарантій і заходів, які забезпечують оптимальні умови життя, задоволення потреб населення. Соціальний захист багатofункціональний, відповідає основним ризикам, яким може бути підданий будь-який громадянин протягом свого життя: захворювання, інвалідність, травматизм, старість, втрата годувальника, безробіття, міграція та ін. Включає соціальне забезпечення, соціальне страхування і соціальну допомогу (підтримку).

Соціальна допомога – система соціальних заходів у вигляді сприяння, підтримки і послуг, які надаються соціальною службою окремим особам або групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу і повноцінної життєдіяльності, адаптації в суспільстві. Основні види і форми соціальної допомоги встановлюється на регіональному рівні із врахуванням майнового стану і фактора потреб. Вони включають: грошову допомогу, натуральне забезпечення, гуманітарну допомогу, послуги та пільги.

Соціальний працівник – посередник у різних сферах соціальної допомоги сім'ї, окремим її членам, групам людей, в тому числі дітям, молоді, людям похилого віку, інвалідам і хворим, а також в усіх видах загальної соціальної підтримки населення. Соціальний працівник здійснює консультування, охорону здоров'я, проводить роботу в притулках, на вулиці, з мігрантами та емігрантами, психіатричну соціальну роботу, допомагає соціально знедоленим або занедбаним дітям, підліткам, молоді. Сфера діяльності соціального працівника охоплює державні заклади, громадські й приватні організації, різні центри і служби соціального забезпечення, лікарні, підприємства, а останнім часом також організації та групи само допомоги.

Клієнт. У соціальній роботі під клієнтом розуміють як окрему людину, так і групу (сім'ю), які потребують допомоги, підтримки, соціального захисту. До клієнтів соціальних служб належать багатодітні і неповні сім'ї, діти-сироти, люди з обмеженими фізичними і психічними можливостями, люди з алкогольною і наркотичною залежністю, бездомні, біженці, ті, хто повернувся з місць ув'язнення.

Групи ризику – категорії людей, чиє соціальне становище за яки-

¹ Див.: Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К.: ДЦ ССМ, 2002 // Соціальна робота. Книга 4; Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи / Заг. ред. І.В. Козубовської, І.І. Миновича. – Ужгород: УжНУ, 2001.

мись критеріями не має стабільності, які практично не в змозі самотійно подолати власні труднощі, що може привести якщо не до біологічної загибелі, то до втрати соціальної значимості та духовності. Будь-яка категорія людей, яка за законами про соціальне обслуговування населення має право на захист, по суті вже складає групи ризику. Це люди з обмеженими можливостями, діти-сироти, матері-одиначки, неповні сім'ї, неповнолітні правопорушники, самотні люди похилого віку. Особливу увагу привертають ті категорії груп ризику, чії проблеми відомі лише вузькому колу спеціалістів – біженці, переселенці, бездомні, люди з алкогольною і наркотичною залежністю, люди, які зазнали насилля. Критична ситуація, в яку потрапили ці категорії людей, психологічні стреси, фінансове неблагополуччя, а досить часто просто злидні, повна відсутність засобів до існування, соціально низький рівень життя згубні є тільки для представників груп ризику, але й мають опосередкований (а подеколи й прямий) вплив на атмосферу і рівень цивілізованості суспільства.

Важка життєва ситуація – становище (елемент соціальної реальності), яке об'єктивно порушує життєдіяльність людини (або суб'єктивно сприймається як важке особисто для неї), яке вона не може подолати самотійно і потребує підтримки і допомоги соціальних служб (інвалідність, сирітство, бездоглядність, малозабезпеченість, безробіття, конфлікти і жорстокі відносини в сім'ї, самотність, нездатність до самообслуговування у зв'язку з віком, хворобою тощо). Ситуації, що пред'являють людям вимоги, які перевищують їхній звичайний адаптивний потенціал, описують у різних термінах: життєві труднощі, критичні ситуації, негативні життєві події, стресові життєві події, травматичні події, небажані події, життєві кризи, економічна депривація, біди, катастрофи. Кожна із цих ситуацій приховує в собі або виклик, або загрозу життєдіяльності людини, а інколи викликає непоправні втрати. Кожна з них також обмежує активність індивіда, пред'являє йому вимоги, які часто перевищують його здібності, моральні і матеріальні ресурси. Важкі життєві ситуації порушують нормальний ритм життя і стають причиною фізичного або психологічного болю й страждань. Вони бувають гострими, хронічними, кумулятивними.

Завершуючи розгляд основних понять і категорій соціології соціальної роботи, зазначимо, що вони, по-перше, не вичерпують всього арсеналу понятійно-категоріального апарату цієї науки. А, по-друге, їх перелік і зміст може змінюватись в процесі розвитку самого об'єкту досліджень – соціальної роботи.

1.3. Місце соціології соціальної роботи в системі соціологічних знань

Домінуючою серед вітчизняних соціологів є думка, що результати соціологічних досліджень набули неабиякого значення для соціальної роботи з виникненням спеціальних соціологічних теорій, утвердженням їх як певного самостійного рівня соціологічного знання і з формуванням на цій основі основних галузей соціології (соціології права, соціології праці, соціології міста і села, соціології молоді, соціології сім'ї, етносоціології, соціології релігії, соціології конфлікту, соціології девіантної поведінки, гендерної соціології та ін.).

Отже, місце і роль соціології соціальної роботи визначають зв'язки саме з галузевими і спеціальними соціологічними теоріями.

Перш за все це соціологічні теорії середнього рівня, які розширюють знання соціальних працівників щодо людини як суб'єкта соціальних відносин, соціальних механізмів її поведінки та діяльності, статусно-рольова диференціація людей та підґрунтя щодо виділення соціокультурних типів особистостей. Звичайно ці знання, які акумулює *соціологія особистості*, застосовуються як щодо клієнтів при індивідуальній соціальній роботі, так і до самих соціальних працівників в процесі самоменеджменту.

Суттєве значення для соціології соціальної роботи має взаємодія з *соціологією малих груп*. Адже саме на соціальну роботу в малих групах орієнтує методологія групової соціальної роботи. Отже, результати досліджень формування, функціонування і розвитку малих груп, їх роль в соціалізації особистості клієнта, а також ефективності групової діяльності слугують як підвищенню ефективності групової соціальної роботи, так і зміцненню трудових колективів соціальних працівників.

Беручи до уваги, що головним суб'єктом соціальної роботи виступають соціальні служби, суттєву допомогу в розумінні механізмів їх побудови та забезпеченні ефективної діяльності можуть надати взаємозв'язки із *соціологією організацій*. Адже соціальні служби в соціології розглядаються як специфічні соціальні організації. Тому весь арсенал знань про закономірності, механізми, соціальні технології створення та забезпечення ефективної діяльності соціальних організацій мають бути максимально використані в управлінні соціальною службою.

Суттєву допомогу в цьому процесі може надати соціологія управління. *Соціологія управління* вимагає чіткого визначення суб'єкта соціальної роботи, соціального працівника як фахівця, який обіймає певну посаду і виконує певний набір функцій, а також закладів соціальної роботи, групи соціальних працівників, волонтерів тощо. Особливе значення для неї мають управлінський процес, управлінські цикли, техно-

логії управління, планування соціальної роботи.

У взаємодії соціології і соціальної роботи вагому роль відіграє такий розділ соціологічного знання, як *соціологія управління персоналом*, який безпосередньо стосується організації роботи, використання кадрового потенціалу різних соціальних служб і органів управління соціальною сферою.

В аспекті змісту соціальної роботи як трудової діяльності певного професійного спрямування суттєве значення мають результати досліджень соціології праці.

Соціологія праці збагачує соціальну роботу знаннями про становище і спосіб життя, трудову діяльність різноманітних професійних груп населення. Ці знання сприяють розумінню соціальними працівниками специфіки виникнення проблем клієнта, можливостей їх додання зусиллями професійного, виробничого середовища, а також специфічних особливостей працівників різного профілю, залежності їхньої забезпеченості від умов і результатів праці на конкретному робочому місці. Звертає увагу соціологія праці і на професійні захворювання, стереотипи мислення, традиційні різновиди поведінки представників різних соціально-професійних груп. Знаючи це, соціальні працівники мають змогу використовувати увесь арсенал своїх можливостей у розв'язанні проблем клієнтів, оптимізувати стратегію організації соціальної допомоги вразливим групам населення, впливати на соціальну політику державних органів, недержавних організацій. Соціологія праці досліджує і проблеми зайнятості, безробіття, оптимальної організації робочого місця, соціального захисту працівника у трудовому колективі, що завжди цікавить соціальних працівників.

В умовах ринкових відносин в економіці, ставлення яких відбувається в сучасній Україні, зростають вимоги до економічних результатів соціальних служб, собівартості надання соціальних послуг, залучення і заробляння коштів для часткового самофінансування соціальних служб. Тут в нагоді організаторам та менеджерам соціальної роботи стануть в нагоді розуміння соціальних механізмів економічної поведінки і діяльності людей під впливом соціально-економічних інститутів виробництва, розподілу, обміну і споживання, які є предметом дослідження соціології економіки.

Зрозуміло, що економіка – не єдиний з соціальних інститутів суспільства, що впливають на соціальну роботу. Не слід також випускати з виду впливи інститутів сім'ї, освіти, виховання, культури, релігії і, перш за все, інституту політики.

Дійсно, як відомо інститут політики визначає стратегію соціальної роботи, формуючи соціальну політику країни. Саме ця складова полі-

тики держави визначає основні напрями, стратегічні завдання, масштаби фінансування та основних об'єктів соціальної роботи. Отже, без сумніву вагомими є напрями взаємодії соціології соціальної роботи з *соціологією політики*.

На розв'язання проблем соціальної роботи, організацію діяльності практичних соціальних працівників суттєво впливають теоретичні і практичні напрацювання *соціології сім'ї*. передусім це виявляється у діагностуванні сімейного становища клієнта, соціального становища, матеріального забезпечення різних родин і груп. Цінною для соціальної роботи є *концепція соціального часу* (соціальної історії) *сім'ї*, яка стверджує, що на кожному етапі свого розвитку сім'ї вирішує типові завдання. Без соціологічного осмислення цих реалій соціальним працівникам важко пізнати і зрозуміти проблеми клієнтів, знайти й оптимально використати засоби їх розв'язання.

Як відомо, інститут сім'ї відіграє важливу роль у соціалізації дитини, набуття нею соціального досвіду. В цьому процесі в якості агентів соціалізації виступають також інститути освіти, виховання та засоби масової комунікації. Отже, доручення до соціологічних знань галузевих соціологій освіти, виховання та масової комунікації виступає обов'язковою умовою професійної підготовки соціального працівника.

Як зазначають І.І. Мигович та Т.В. Семигіна, неабияке практичне значення для соціальних працівників має *соціологія духовного життя*, яка акумулює дані щодо особливостей поведінки, становища, соціальних орієнтацій представників різноманітних соціокультурних груп, спільнот, що різняться своїми духовно-ідеологічними, морально-етичними, художньо-естетичними, регіональними орієнтаціями.

Ця галузь соціології, а також *соціологія культури* разом із психологією і філософією допомагають соціальним працівникам диференціювати клієнтів за типами і видами їхньої Я-концепції, уявлень про себе, свої права, можливості, перспективи розвитку. Врахування культурного контексту побуту клієнта, його уподобань у світі культурних цінностей є важливою умовою ефективної допомоги, особливо тим, хто переживає екзистенційну кризу (кризу сенсу життя), неузгодженість життєвих орієнтацій і реального соціального становища. Соціальним працівникам також доводиться зважати на стиль і спосіб життя соціальних груп. Знання соціології культури є особливо корисним в залученні до соціальної роботи представників закладів культури (бібліотекарів, музейних працівників, артистів тощо), які допомагають раціонально використовувати благотворний вплив мистецтва у соціальній реабілітації індивідів, груп, громад.

Підводячи підсумок аналізу місця і ролі соціології соціальної ро-

боти в системі соціологічних знань, слід визнати, що спираючись в якості методологічного підґрунтя, як і всі соціології середнього рівня, на закони і закономірності теоретичної соціології, соціологія соціальної роботи конкретизується і збагачується через залучення результатів і методів інших галузевих соціологій. А значний обсяг взаємодії з ними підтверджує багатоаспектність, складність та інтегрований характер соціальної роботи як об'єкта соціологічного дослідження.

Резюме

1. Соціологія соціальної роботи – це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує феномен соціальної роботи як соціальний процес і систему надання соціальної допомоги особам, групам і спільнотам, які цієї допомоги потребують, опинившись у складній життєвій ситуації.

2. Об'єктом соціології соціальної роботи є сфера соціальної роботи як соціетальна система певним чином організованих і само організованих соціальних працівників і клієнтів, які утворюють групи та організації, що взаємодіють у формі соціальної діяльності з надання та отримання соціальної допомоги, обумовлюючи функціонування і розвиток цієї сфери, тенденції і процеси, що в ній відбуваються.

3. Предметом соціології соціальної роботи є соціальні відносини, які виникають у сфері соціальної роботи і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп та класів, соціальних організацій та інститутів, задіяних у наданні та отриманні соціальної допомоги.

4. В дослідженнях соціології соціальної роботи використовується весь діапазон соціологічних методів: опитування, аналіз документів, спостереження, соціологічний експеримент, маркетингові дослідження, соціометрія.

5. Головними функціями соціології соціальної роботи є наступні: пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична, ідеологічна й соціалізаційна.

6. В соціології соціальної роботи використовують як загальносоціологічні поняття і категорії – суспільство, людина, соціальні групи, спільноти, організації, інститути, соціалізація – так і специфічні для цієї галузевої соціології – соціальна робота, соціальний працівник, клієнт, групи ризику, важка життєва ситуація, соціальна допомога, соціальний захист та ін.

7. Соціологія соціальної роботи взаємодіє з іншими соціологіями середнього рівня, зокрема: з соціологією особистості, соціологією малих груп, соціологією праці, соціологією організацій, соціологією економіки, соціологією політики, соціологією сім'ї, соціологією культури.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «соціологія соціальної роботи».
2. Якими атрибутивними ознаками характеризується соціологія соціальної роботи як наука?
3. Що є об'єктом дослідження соціології соціальної роботи?
4. Який предмет дослідження соціології соціальної роботи?
5. Охарактеризуйте методи соціології соціальної роботи.
6. Опишіть основні функції соціології соціальної роботи.
7. Що таке понятійно-категоріальний апарат науки соціологія соціальної роботи?
8. Чим відрізняється місце і роль соціології соціальної роботи в системі соціологічних знань?
9. Розкрийте взаємозв'язок соціології соціальної роботи з соціологією особистості та соціологією організацій.
10. Як взаємопов'язані соціологія соціальної роботи та соціологія малих груп і соціологія сім'ї?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Абрахам М. Наша задача усилить роль социологии в формировании справедливого общества СОЦИС, 2015, N7, с. 3-5
2. Антологія соціальної роботи: В 7 т. – К.: ДЦ ССМ, 2001-2003.
3. Баскаков А.Я., Туленков Н.В. Методология научного исследования: Учеб. пособ. – К., 2002.
4. Бех В.П. Соціальна робота в сучасному суспільстві: монографія / В.П. Бех, М.П. Лукашевич, М.В.Туленков – К.: Вид – во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – 601 с.
5. Вдовиченко Л.Н. Глобальная социология перед новыми вызовами с. 25-29 СОЦИС, 2015, N7
6. Вступ до соціальної роботи: Навчальний посібник / За ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. – К.: Академвидав, 2005. – 304 с.
7. Григорьев С.И., Гуслянова Л.Г. Социология для социальной работы: Учебное пособие. – М.: Изд. Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002. – 164 с.
8. Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 2: Эмпирическая и прикладная социология. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 986 с.
9. Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т.3. Методика и техника исследований. – М., 2004.
10. Карпенко О.Г. Вступ до спеціальності «Соціальна робота». Навчально-методичний посібник. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 248 с.

11. Лукашевич М.П., Загальна соціологія: Конспект лекцій – К., 2016.
12. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота (теорія і практика): Підручник. – К.: каравела, 2011. – 368 с.
13. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2008. – 408 с.
14. Микола Лукашевич, Тетяна Семигіна. Соціологія соціальної роботи//Психологія і суспільство, 2014, №1, с.107-150
15. Попов Е.А. Современная социология в перекрестье междисциплинарности СОЦИС, 2013, N8 с. 23-29
16. Попович Г.М. Інституалізація соціальної роботи в Україні: Монографія. – Ужгород, МПП «Гражда», 2003. – 188 с.
17. Сидоров В. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. – Винница, «Глобус-пресс», 2006. – 408 с.
18. Соціологічна енциклопедія. / Укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.
19. Толстова Ю.Н. История методов исследования как отражение эволюции теоретической мысли в социологии СОЦИС, 2013, N8 с. 13-23.

РОЗДІЛ 2.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Засвоївши цей розділ, Ви будете знати і вміти:

- визначати напрями наукових знань, в яких зародилась соціологія соціальної роботи;
- розрізняти донауковий і науковий етапи еволюції соціологічних ідей соціальної роботи;
- пояснювати основні ідеї емпіричної соціології, які стали базовими для соціології соціальної роботи;
- описувати еволюцію соціологічних ідей в предметному просторі соціальної роботи;
- розкривати процес зародження соціологічних ідей соціальної роботи в предметному полі теорій соціалізації.

Логіка викладання матеріалу:

- 2.1. Основні підходи щодо дослідження еволюції соціології соціальної роботи.
- 2.2. Зародження та розвиток соціології соціальної роботи в системі соціологічних знань.
- 2.3. Еволюція соціологічних ідей в рамках соціальної роботи.
- 2.4. Соціалізаційний контекст еволюції соціальної роботи.

Основні терміни:

еволюція, інституалізація, соціальне, соціалізація, позитивний метод, соціальна солідарність, соціальний конфлікт, емпірична соціологія, прикладна соціологія, ідентифікація, інтерналізація, імітація, соціальна роль, когнітивна модель соціалізації, емпатія, інтеріоризація, агенти соціалізації, ідеологія, прагматизм, екзистенціалізм, менталістс, біхевіорізм, органічна солідарність, символічний капітал, етос, габітус, диспозиція, виховання, мікроперформатив, соціальний аттрактор.

2.1. Основні підходи щодо дослідження еволюції соціології соціальної роботи

Ситуація щодо дослідження проблем *еволюції соціології соціальної роботи*, як і будь якої наукової дисципліни, що тільки народжується, є вкрай невизначеною і суперечливою. Навіть серед тих, поки що небагатьох науковців, що визнають існування цієї галузі знань, є чима-

ло протиріч, а їх підходи до визначення часових меж та періодизації еволюції соціології соціальної роботи не легко інтегрувати.

Переважна більшість дослідників визначають взаємозв'язок і взаємовпливи соціальної роботи і соціології в процесі їх коеволюції. Таке визначення цілком закономірне. Адже виникнення і *інституалізація* соціальної роботи як наукової дисципліни відбувались під глибоким впливом соціологічних знань, в якості методології пізнання соціальної реальності та спрямованості і з'ясування ефективності практичної соціальної роботи. “У соціології і соціальної роботи багато спільного, – стверджують російські соціологи В.І. Добренєков та А.І. Кравченко. – В Англії і США соціологія довгий час асоціювалась із соціальною роботою...”¹ Отже цілком виправданим буде пошук теоретичних витоків соціології соціальної роботи в історії становлення і розвитку систем соціологічних знань. При цьому важливо спрямувати цей пошук на розвиток саме тієї галузі соціологічних знань, яка найбільше наближена до соціології соціальної роботи за об'єктно-предметними ознаками. Таке наближення проявляється в наявності у визначенні галузевої соціології, що ми досліджуємо, поняття “*робота*”. Дійсно, *соціальна робота* – це певний різновид роботи, праці. Характерно, що при розбіжностях серед вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо визначення поняття “соціальна робота”, єдине, в чому збігаються погляди різних авторів, – це визнання соціальної роботи як різновиду діяльності. Більшість науковців вважають, що це має бути професійна, практична діяльність. Отже, на неї поширюються не тільки закони і принципи загальної теоретичної соціології, але й специфічні закони і закономірності галузевої соціології, що займаються дослідженнями праці, а саме – *соціології праці*. Таким чином, зародження та еволюцію соціології соціальної роботи як соціологічної науки доцільно просліджувати, залучаючи знання з історії та теорії соціології праці.

З іншого боку, *соціальна робота*, як і будь-який вид діяльності, має власну історію і логіку розвитку. Система соціальної допомоги подолати в своєму розвитку шлях від філантропічного підходу в підтримці соціально вразливих груп населення, що зародився в прадавні часи, до перетворення її на професійну діяльність. Соціальна робота як фах зародилася в індустріально розвинутих суспільствах на початку ХХ ст. Професіоналізація соціальної допомоги охоплює певні послідовні етапи. В процесі свого розвитку фахова діяльність соціальних працівників збагачувалась новими моделями практики і методами роботи, перебу-

¹ Див.: Добренєков В.І., Кравченко А.І. Фундаментальная социология: В 15т. Т.2: Эмпирическая и прикладная социология. – М.: ИНФРА-М, 2004 – С. 487.

вала під впливом різних наукових та ідеологічних концепцій, які вагомо позначалися на змісті соціальної роботи. В цьому предметному просторі визрівали і народжувались теоретичні засади соціології соціальної роботи.

Отже закономірним є підхід до вивчення еволюції соціологічних ідей і концептів, що викликали в процесі розвитку соціальної роботи як галузі наукових знань.

І, нарешті, звернемо увагу на ще один методологічний аспект, що необхідно врахувати при дослідженні проблем становлення соціології соціальної роботи як науки. Цей аспект пов'язаний з тим, що соціальна робота – наука ще дуже молода, і тому більшість зазначених проблем перебувають у стані незавершеного дослідження, триває робота з уточнення і коригування понятійно-категоріального апарату, ведуть наукові дискусії щодо термінології, розуміння змісту і структури соціальної роботи, доцільності використання тих чи тих методів практичної діяльності. Враховуючи такий стан соціальної роботи як галузі наукових знань, автори цього посібника поставили перед собою завдання відобразити незавершеність і дискусійність цих проблем. Зазначене стосується, зокрема, і розуміння базового поняття “*соціальна робота*”, дискусії про зміст якого тривають у науковій та навчальній літературі (йдеться про соціальну роботу як вид практичної професійної діяльності, тобто розуміння її у першому з наведених значень). В залежності від обраного визначення соціальної роботи здійснюється орієнтація на ті чи інші доктринні соціологічні концепти.

Переважає більшість дослідників схилиються до визначення поняття соціальної роботи, запропонованого Національною асоціацією соціальних працівників США: *соціальна робота* – це професійна діяльність із надання допомоги індивідам, групам і спільнотам, посилення чи відновлення їх здатності до соціального функціонування та створення сприятливих соціальних умов для досягнення цих цілей¹.

Звернімо увагу, що в наведеному визначенні допомога охоплює вплив на здатність людини до соціального функціонування з метою її відновлення чи посилення. Отже, йдеться про активізацію людиною власних зусиль у скрутних життєвих ситуаціях. Окремі дослідники вважають, що самодопомога, розвиток власних ресурсів, притаманних індивіду, групі та спільноті, значною мірою визначають сутність соціальної роботи. Дослідник М. Фірсов розширює розуміння суті соціальної роботи, включаючи в неї як допомогу, так і взаємодопомогу в системі соціокультурних і психосоціальних взаємодій та взаємовідносин різних

¹ Системный подход в социальной работе: Методол. семинар / Сост.-ред. В.В. Колков. – М., 1997. – С. 123-126.

суб'єктів².

Як бачимо, орієнтація допомоги на здійснення, посилення та відродження соціальних функцій індивіда чи групи є сутнісною характеристикою соціальної роботи в більшості її визначень у літературі: в такому контексті соціальна робота перебирає на себе функцію допомоги у здійсненні процесу *соціалізації*, який саме й націлений на підготовку людини до реалізації нею соціальних функцій в широкому діапазоні різноманітних сфер соціального життя³.

Отже, узагальнюючи розглянуті аспекти розуміння поняття “соціальна робота”, слід звернутися до ширших, базових соціологічних понять і категорій, зокрема, до поняття “соціалізація” і більш загальної категорії “соціальне”. Коротко розглянемо їх, починаючи з останньої.

У латинській мові слово *societas* означає спільність, а *socialis* – суспільне. Через таку всеосяжність, універсальність термін “соціальне” різні дослідники тлумачать по-різному.

По-перше, поняття “соціальне” вживають у значенні “суспільний”, тобто відмінний від біологічних, природних явищ і процесів. У такому розумінні все, що охоплює життєдіяльність людського суспільства загалом, є соціальним.

По-друге, це поняття відображає становище й роль людини в суспільстві (соціуму) й виражається у відносинах взаємозв'язку, взаємодії різних груп, які так чи інакше диференціюються, розрізняються за певними ознаками (взаємовідносини класів, націй, поколінь, статей тощо). У процесі спілкування, взаємодії у складі тієї чи тієї групи формуються соціальні якості кожної людини, що визначають і характеризують її поведінку.

По-третьє, поняття “соціальне” відображає відносини нерівності, які існують між людьми. Суспільство поділяється на класи, верстви, групи, що різняться характером власності, мірою багатства, рівнем освіти, кваліфікацією, обсягом влади, престижем тощо. Та й індивіди надто різні – талановиті й бездарні, працездатні й непрацездатні, активні й пасивні, вольові й безвільні тощо.

По-четверте, термін “соціальне” охоплює сукупність проблем людського життя – відносини між індивідами та спільнотами, стан довкілля, умови побуту, праці, відпочинку, забезпечення матеріальними та духовними благами, специфічні проблеми молоді, жінок, дітей, людей похилого віку та ін. Соціальне немовби входить в інші відносини, однак не зливається з ними, не розчиняється в них. Тому говорять про соціально-економічні, соціально-політичні, соціокультурні відносини,

² Философия социальной работы / Под. ред. В.И. Митрохина. – М., 1998. – С. 21.

³ Смельзер Н. ДЖ. Социология: Пер. с англ. – М., 1998. – С. 94-96.

процеси, проблеми. Соціальні процеси можуть стосуватися всього людства, окремого суспільства, його конкретних сфер, аспектів, структурних частин (класів, верств, організацій, малих груп тощо).

Отже, *соціальне* – це особливий аспект суспільних відносин, що виникає у процесі спільної діяльності індивідів і соціальних спільностей у конкретно-історичних умовах, проявляється у їх ставленні одне до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка одного індивіда підпадає під вплив іншого або групи індивідів (спільності) незалежно від того, чи присутні фізичний індивід або спільність при виникненні цього явища або процесу. Індивіди саме у процесі взаємодії з урахуванням очікувань, дотримуючись визнаних норм і правил, впливають один на одного, сприяють інтеграції (засвоєнню) тих чи тих якостей суспільних відносин. Іншими словами, соціальне виникає у процесі взаємодії людей, детермінується відмінностями їх місця і ролі в конкретних структурах суспільства, проявляється в різному ставленні індивідів і груп (спільностей) до явищ та процесів суспільного життя.

Соціальна дійсність різноманітна. Вчинки людей, їх співробітництво і конфлікти, переміщення, творчість, спілкування, переживання, інші прояви поведінки, а також діяльність державних закладів, функціонування економіки – усе це своєрідний, пронизаний невидимою енергією і численними лініями вир людського буття, жива соціальна реальність, в якій головна діюча сила – *Людина*. У цьому вирі кожна людина має свою нішу, місце, покликання, ролі, функції, права і обов'язки, стимули та обмеження. Основне призначення соціальної роботи полягає в тому, щоб допомогти людям адаптуватися до навколишніх умов, структур, механізмів, домогтися повноцінного життя в суспільстві.

У цьому аспекті соціальна робота спирається на споріднену поняттю “соціальне” категорію “соціалізація”, яка так само походить від лат. *socialis* – суспільний.

Поняття “соціалізація” дедалі активніше використовують як наукову категорію представники широкого спектра наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. В сучасній соціології поняття соціалізація особи й розуміється як процес взаємодії особи із суспільством в певних соціальних умовах, щодо засвоєння людиною соціального досвіду, в ході якого людина перетворює соціальний досвід у власні орієнтації, вибірково вводить у свою систему поведінки ті норми та шаблони поведінки, які прийняті у суспільстві чи групі. Основним механізмом такої взаємодії (соціалізація) вважалося *наслідування*, що регулюється суспільством через соціальні інститути – систему осві-

ти і виховання, сім'ю, громадську думку тощо.

У такий спосіб суспільство підтримує своє існування як цілісність, забезпечує розуміння індивідами своїх соціальних функцій і створює умови для успішної їх реалізації.

Якщо створені умови забезпечують ефективну соціалізацію або (і) особистісний потенціал людини відповідає нормі, проблем із соціалізацією практично не виникає. Вона відбувається без особливих відхилень. Проте коли одна з груп факторів – суспільні умови соціалізації або стан фізичного, психічного чи духовного здоров'я людини – відхиляється від необхідного для ефективної соціалізації рівня, то соціалізація відбувається з ускладненнями. Отже, людина, і навіть окремі соціальні групи, потрапляє при цьому у складні життєві ситуації і потребує соціальної допомоги від держави, її інститутів або інших суб'єктів специфічної діяльності, яка називається соціальною роботою.

Отже Під *соціальною роботою* надалі розумітимемо професійну діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, груп і окремих індивідів із надання допомоги у здійсненні успішної соціалізації особами чи групами людей у випадках, коли за відсутності незалежних умов у суспільстві або особистих вад їх соціалізація утруднюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі (десоціалізація). Це дає підстави розглядати розвиток соціологічних ідей щодо соціальної роботи в контексті виникнення розвитку теорій соціалізації.

Таким чином, еволюцію соціології соціальної роботи доцільно в подальшому розглядати в парадигмальних межах розвитку соціології і зокрема соціології праці, соціальної роботи і в контексті розвитку соціалізаційних теорій.

2.2. Зародження та розвиток соціології соціальної роботи в системі соціологічних знань

Соціальна робота, як певний вид діяльності щодо виробництва предметів споживання і послуг виникла і розвивалась в межах трудової діяльності. Отже і соціологічне осмислення цієї специфічної діяльності виникло і розвивалось в рамках еволюції соціологічного уявлення про працю, що спонукає до історичного дослідження в дискурсі соціології праці.

Ми підтримуємо позицію авторів, які вважають, що справжній професіоналізм у соціології неможливий без історичних знань. Справді, ознайомлення з історією соціології соціальної роботи є досить виграним способом долучитися до першоджерел соціологічних знань, позбу-

тися дилетантства і прагнення “винаходити велосипед”, давно вже винайдений.

У дослідженнях історії розвитку соціологічних знань про соціальну роботу, за аналогією із соціологією праці залежно від переваг тих чи інших ідей, наукових шкіл чи напрямків, методів і цілей дослідження, нарешті, часової протяжності можна виокремити два *основних етапи*: донауковий (III тисячоліття до н.е. – XIV ст.) і науковий (XV ст. – теперішній час).

В свою чергу в *науковому етапі* розрізняють три *періоди*: *початковий* (XV–XVIII ст.), *класичний* (XVIII–початок XX ст.) і *сучасний* (початок XX ст. – теперішній час)¹. За такою періодизацією розглянемо стисло особливості кожного етапу.

Донауковий етап охоплює виникнення перших форм індивідуальної та спільної праці в найдавніші часи, становлення їх у процесі поділу і зміни

праці й відображення цих процесів у суспільній свідомості у вигляді міфів, теологічних уявлень у поєднанні з геніальними здогадами і припущеннями.

Донауковий етап є найдавнішим; він характеризується стабільністю організації і форм праці. Про це свідчать писемні документи Давнього Сходу (III–II тисячоліття до н.е.) – клинописні, папірологічні, епіграфічні й наративні джерела. Особливо цінну інформацію про соціально-трудові проблеми давнього суспільства містили письмові свідчення про проведення обліку населення – його соціального й демографічного складу, причетності до військової служби і можливості участі в державному управлінні, рівня економічного добробуту та ін. – уже в III тисячолітті до н.е.

Ознайомлення з давньосхідними документами дає змогу скласти уявлення про соціальну стратифікацію суспільства, професійно-кваліфікаційну структуру населення, форми соціальної організації праці, норми виробітку, розподіл робочої сили, механізм стимулювання праці та її оплати, структуру і тривалість робочого дня.

Аналіз стародавніх документів показав, що ще давньосхідна цивілізація заклала основи тієї складної системи суспільного поділу праці, що існує донині. Йдеться насамперед про відділення розумової праці від фізичної.

Поступово розвиток ідей про працю пов’язаний із соціально-економічними процесами в античній Греції і відображенням їх великим мислителями того часу. Загальними досягненнями філософської думки

¹Див.: Лукашевич М.П. Соціологія праці: Підручник – К.: Либідь, 2004 – С. 25-30.

стало усвідомлення прогресивної функції поділу праці, завдяки якому суспільство одержує соціальну стратифікацію, різноманітність видів праці й занять, добре професіоналі зовану працю, систему економічного обміну товарами й послугами.

Серед мислителів *Давнього Риму* привертають увагу уявлення про творчу працю як про причину прогресу й розвитку людського суспільства (Лукрецій Кар, 99 – 55 рр. до н.е.). Розвиток суспільства при цьому розглядається як безупинний процес. Людина своїм способом життя починає відрізнятися від тварин тільки тоді, коли робить знаряддя праці, що забезпечують їй перевагу над природою. Як знаряддя праці люди використовували спочатку свої руки, потім – палиці, пізніше почали виготовляти знаряддя і зброю, і відтоді починається розвиток людської цивілізації¹.

Для *середньовіччя* характерна відсутність принципово нових ідей у розумінні суспільної праці. Християнство, що виникло в період розпаду рабовласництва, спочатку знаходило своїх послідовників серед рабів і бідноти, яким обіцялося вічне життя після смерті як компенсацію за земні страждання. Якщо в античності фізична праця найчастіше вважалася негідним для вільної людини заняттям, рабською діяльністю, то християнство, не змінивши нічного по суті, додало етичні мотиви. Праця – кара божя, працею людина спокутує первородний гріх, праця забезпечує лише біологічне існування, а духовне дається через “непрацю”, тобто

відсторонене споглядання (хоча чернецтво та аскеза завжди вважалися важкою працею й подвижництвом).

На відмінну від християнського середньовічного розуміння праці в *арабському світі* розуміли її як джерело всіх багатств (Ібн Хальдун; 1332–1406) без колишніх негативних її оцінок. Категорія праці розглядалася як передумова економічних пошуків: вона переносилась зі сфери етико-теологічних оцінок у реальне життя. Праця ставала бажаною не заради самої себе, а заради цінностей, які вона створює. У такий спосіб праці вперше надавалося значення людської діяльності практики, а зневага до неї розцінювалася як причина деградації як у політиці, так і в економіці¹. Було уточнено розуміння поділу праці стосовно її походження з природи різноманітної людської діяльності і необхідності співробітництва. При цьому розрізнялося два типи поділу праці: особливий поділ праці (як передумова всякої людської активності) і загальний поділ праці, що виникає в процесі розвитку суспільства і його диференціації та приводить до поділу на село і місто. Виокремлюючи ці

¹ Див.: Лукреций К.Т. О природе вещей. М.: 1958.

¹ Див.: Маркович Д. Социология труда. – М., 1988 – С. 125-126.

два основних типи поділу праці, аналізувався вплив поділу праці і різних видів діяльності на фізичні і соціопсихічні характеристики людей.

Як бачимо, ці ідеї носять універсальний характер, тобто пояснюють соціальний характер будь якої трудової діяльності. І хоча поділ праці ще не досяг такого рівня диференціації, за якого могла виділитися соціальна робота, однак тенденції і закономірності торували такі можливості в подальшому і формували підґрунтя для такого виділення.

Зрозуміло, що подібний аналіз праці та низка інших трактувань соціальних проблем праці, властивих цьому історичному періодові, не завжди об'єктивні, іноді вони виникали у вигляді геніальних здогадів і припущень. Тобто вони не мають наукового характеру. Проте важко переоцінити їхню роль і внесок у подальший розвиток соціології праці. Без них було б неможливим виникнення наукового етапу.

Науковий етап історії соціології праці починається з виникнення соціології та інституалізації її як науки. Нагромадження результатів вивчення соціальних проблем праці в межах протестантизму, утопічного соціалізму, класичної політекономії і класичної філософії XVI–XVIII ст. створило наукові передумови для виникнення соціології праці як соціальної галузі знань, наукового простору для виникнення і розвитку соціологічних засад соціальної роботи.

Науковий етап відзначив свій початок першими проблисками капіталістичного виробництва в європейській Реформації. На основі оновлення змісту християнського вчення виник протестантизм, який уперше підносить повсякденну трудову діяльність мирянина до рівня найвищих релігійних цінностей (Мартін Лютер, 1483–1546; Жан Кальвін, 1509–1564). Праця наповнюється релігійно-моральним змістом. Напружена активність, дисципліна, працьовитість, чесна робота і праведно накопичений капітал – от ціннісна шкала капіталізму. Вона лежить в основі того, що західні соціологи називають “*трудовим суспільством*”. Це новий тип людської цивілізації, що ґрунтується на протестантській трудовій етиці, вільній конкуренції і підприємництві. Протягом декількох століть – з XV по XX – “трудове суспільство” визначало шляхи західної цивілізації.

Наступний крок на шляху еволюції цих поглядів за торкнув як християнське розуміння праці, так певною мірою й протестантське. Цей крок був зроблений *соціалістами-утопістами*. Загальним для них було розуміння праці як суспільної категорії стосовно суспільства, без експлуатації людини людиною.

Плідною для соціології соціальної роботи є ідея про необхідність відповідності між трудовим середовищем і природою людини (Роберт Оутен, 1771–1858). Такий висновок був зроблений на основі зв'язку

між умовами життя поза сферою праці і відносинами в процесі праці та продуктивності праці. Виявилось, що людина реалізує свою трудову активність, спираючись на весь потенціал особистості. Слушним був висновок не тільки про необхідність регулювання і збереження робочого часу, а й про введення засобів безпеки праці та зменшення негативних проявів праці шляхом створення комфортного та освіченого трудового середовища.

Великого значення для подальшої диференціації та розподілу праці, виділення нових видів професійної діяльності мав висновок видатного німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля щодо самопородження людини в історії завдяки праці. Він справедливо стверджував, що праця охоплює всю людську діяльність, усі види активності людини. Мова йде про теоретичну працю, про працю, що виготовляє предмети насолоди, а також про працю в ім'я загальних інтересів (державна діяльність, законодавства, політична діяльність, війна та ін.) і творчу працю, наприклад художню діяльність, “вільну духовну творчість” чи здійснення функції віри.

Порядок із розкриттям найважливішої позитивної ролі праці в розвитку людини й суспільства велися дослідження її негативних сторін у недосконалому суспільстві – відчуження праці, експлуатації, негативних наслідків поділу праці (П'єр Ж. Прудон, 1809–1865). Ідея необхідності знищення експлуатації чужої праці аргументувалася тим, що результат праці є суспільним результатом і тому ніхто не має право відчужувати його. В цій ідеї закладено *гуманістичне підґрунтя* майбутньої *соціальної роботи*, необхідність допомоги з боку суспільства тим, хто потерпав від негативних наслідків праці.

Існувало й особливе уявлення про суспільний поділ праці. Насамперед випиналися його негативні наслідки, що призводять до розтління душі, подовженого робочого дня, який зростає обернено пропорцій до розумових витрат. Поділ праці, таким чином, принизив працю ремісника, звів її до праці чорнороба і поставив робітника в залежне становище від виробництва. Вважалося, що подібно до того, як машина об'єднує різні операції, фабрика групує працівників згідно з відношенням кожної частини до цілого.

Отже, нагромадження результатів дослідження соціальних проблем праці протестантизмом, утопічним соціалізмом, класичною політекономією і класичною філософією XV–XVIII ст. створило наукові передумови для виникнення соціології праці як спеціальної галузі знань, що змінило формат наукового соціологічного простору, в межах якого продовжилось накопичення сутнісних ознак майбутньої соціології соціальної роботи.

Класичний етап розвитку соціології праці (XIX– початок XX ст.) характерний розробкою і відкриттям основних наукових теорій, що не тільки послужили теоретичною базою виникнення і розвитку емпіричної і прикладної соціології праці, а й становлять ядро, теоретичну основу розвитку соціології соціальної роботи на сучасному етапі.

Промислова соціологія як попередниця соціології праці виникає з загальної соціології і не випадково її “батьком” у певному розумінні можна вважати родоначальником наукової соціології О. Конта (1798-1857). Завдяки йому *позитивний метод* міцно ввійшов у методологію соціології праці. Це означало спирання теоретичного аналізу на сукупність емпіричних даних, зібраних у спостереженні, експерименті й порівняльному дослідженні, даних перевірених, надійних і обґрунтованих. Позитивізм полягає в також у відмові від абстрактних понять і категорій як метафізичних.

Опора на позитивний метод дала можливість розпочати поглиблене вивчення характерних рис індустріального суспільства, сформулювати закони його функціонування і розвитку.

Один із них – *закон поділу і кооперації праці*. Завдяки йому з’являються соціальні і професійні групи, відбувається диференціація у суспільстві й підвищується матеріальний добробут людей. Але саме поділ праці призводить до концентрації та експлуатації, однобокої професіоналізації, що спотворює людську особистість. А найголовніше – веде до руйнування фундаментальних засад суспільства – солідарності й консенсусу. Поділ праці і конкуренція немовби вивертають соціальні відносини навиворіт: вони розвивають тільки професійну, а не суспільну солідарність (консенсус). Соціальні почуття єднають осіб тільки однакової професії, змушують ставитись до інших ворожо. Виникають корпорації і внутрішньо корпоративна (егоїстична) мораль, які за певного потурання можуть зруйнувати єдність суспільства. Відновити соціальну солідарність, зруйновану спочатку професійною, а потім корпоративною мораллю, може держава. Як бачимо, вже з перших кроків інституалізації в соціології праці закладається підґрунтя необхідності державних служб, які б захищали працівників від негативних впливів праці.

Цінною є ідея щодо наслідків такого впливу не лише на індивідуальному і груповому, але й на загальносуспільному рівнях.

Позитивістська методологія знайшла подальший розвиток у *теорії соціальної солідарності* (Е. Дюркгейм, 1858–1917), до досягнення якої людство просувається відповідно до чинності закону поділу праці. Причиною поділу праці є значне зростання народонаселення в Європі, що підвищує інтенсивність контактів, обміну діяльністю, соціальних

зв'язків. Зі збільшенням населення посилюється боротьба за існування. За цих умов поділ праці є істотним засобом дотримання суспільного порядку, створення соціальної солідарності нового типу. Поділ праці є мирним способом вирішення найгостріших соціальних проблем: безробіття, відчуження в суспільстві, трудові конфлікти, соціальні хвороби та ін.

У такий спосіб була обґрунтована *методологія соціологічного аналізу соціальних проблем праці і реформістського шляху* їх вирішення. Проблеми праці реалістично аналізувалися в контексті соціальних проблем суспільства й вирішувалися шляхом реформування тих чи інших сфер суспільства і досягнення ще більшої солідарності. Такої методології дотримувалась фактично вся західноєвропейська соціологія. Мирний шлях вирішення економічних проблем і трудових конфліктів ставав науково обґрунтованим методом еволюційного розвитку суспільства класів із протилежними інтересами.

Однак у той період виникла *марксистська школа соціології праці* (Карл Маркс, 1818–1883; Фрідріх Енгельс, 1820–1895), що заклала інші підходи. Її основоположники постулювали радикальний розрив з усіма теоретичними традиціями, проголосили необхідність створення нового – комуністичного – суспільства, ще не маючи розгорнутого й емпіричного доведеного аналізу існуючого суспільства.

Сильною стороною марксистської методології є діалектний метод, що надав теоретичним побудовам особливої стрункості. Вчення про відчуження праці, формальне й реальне підпорядкування праці капіталу, абстрактну і конкретну працю, соціальні перетворення форм трудової діяльності, трудову теорію вартості, які мають для соціології праці першорядне значення, з'явилися завдяки не індуктивному узагальненню фактів, а теоретичному методові аналізу, що поєднує в собі діалектичну логіку, методологію “ідеальних типів” та уявного експерименту (елементи порівняльно-історичного дослідження), причиново-наслідкове пояснення.

Важливим внеском у соціологію праці стала *теорія соціального конфлікту*, створена на базі категорії “класова боротьба”.

Марксистська методологія стала підґрунтям для появи в подальшому радикальних соціологоорієнтованих теорій соціальної роботи.

Інструментом соціального пізнання процесів у трудовій сфері того часу слугувала категорія “ідеальний тип” (М.Вебер). Соціологія праці розглядалася головним чином як соціологія економічної поведінки людей. Економічна дія є різновидом раціональної поведінки, яка орієнтована на одержання вигоди. Вона являє собою мирний спосіб контролювання індивідом ресурсів (засобів), за допомоги яких він має намір до-

сягти свої цілі. Економічні процеси та об'єкти (підприємство, сировина, ринок) стосовно економічної дії виступають у ролі цілей, засобів, перешкод чи результатів. У більш вузькому формулюванні економічна дія містить операції у сфері сучасного ділового підприємства, націленого на одержання прибутку. Конкретно-історичний аналіз типів економічної дії виводить на поділ і спеціалізацію праці, що відчужують працівника від продукту і засобів праці, типи панування й підпорядкування, механізм адміністрування і бюрократії влади в організації, відносини між підприємцем і робітниками.

Така методологія могла слугувати для пояснення появи негативних явищ у суспільстві як наслідки неоднакового доступу до ресурсів соціологічної діяльності різних соціальних груп, що вимагають регулятивного впливу з боку держави.

З критичних позицій до марксистської соціології підходили також представники американської соціологічної *школи інституціоналізму* (Торстейн Веблен, 1857–1929). Замість вивчення статичного стану реальності, що припускає невідомість соціальних явищ, був запропонований генетичний метод. Предметом економічної науки мали стати мотиви поведінки споживачів, спосіб життя і стосунки між споживачами. Вчення про інститути, теорія експлуатації, концепція дозвільного класу, нарешті, історичний аналіз промисловості базувалися на вивченні трудової діяльності людини, її мотивів і поведінки. При цьому соціальні негаразди у суспільстві пояснювались неефективною дією різних соціальних інститутів, що трактувались як загальноприйняті зразки поведінки і навичок майстерності.

Розглянуті основні соціологічні теорії соціальної праці завдяки їхній ролі в подальшому розвитку цієї науки відносять за аналогією з соціологією праці до класичних. В той же час суттєвий внесок в розвиток цієї галузі належить емпіричній та прикладній соціології того періоду.

Емпірична соціологія (найширшого розвитку набула в Англії, Франції і Німеччині). Вона зародилася поза сферою університетів (як центрів наукової думки), у практичній сфері – в середовищі державних службовців, підприємців, лікарів, учених-природознавців, учителів. Її виникнення стимулювалося практичними недоліками капіталістичного суспільства, розвиток якого в XIX ст. вів до швидкого зростання міст (інтенсивна урбанізація), поляризації бідності й багатства (як наслідку інтенсивної індустріалізації), пауперизації населення і зростання злочинності (неминучих на стадії первісного накопичення).

В англійській і французькій емпіричній соціології умовно розрізняють такі основні *напрями*:

- *політична арифметика* (У. Петті і Дж. Граунт) – найпростіше кількісне дослідження суспільних явищ;
- *соціальна фізика* (А. Кетле) – емпіричні кількісні дослідження фізичних характеристик людини і встановлення статистичних закономірностей суспільних явищ із застосуванням складних математичних процедур (розумілася як теоретична дисципліна);
- *соціальна гігієна* (Е. Чадвік, Л. Віллерме, О. Паран-Дюшатле) – емпіричний опис санітарних умов праці й побуту міських промислових робітників, класифікація соціальних показників здоров'я населення на основі опитувань, інтерв'ю і спостережень з метою вироблення практичних рекомендацій для наступного проведення благодійних соціальних реформ;
- *моральна статистика* (А. Геррі, Дж. Кей-Шаттлуорт) – збирання та аналіз кількісних даних про моральні й інтелектуальні характеристики різних верств населення з метою розробки рішень в галузі соціальної політики й соціального управління (одне із джерел соціальної інженерії);
- *соціографія* (школа Ле Пле) – монографічний опис певних територіальних чи професійних спільнот необов'язково з застосуванням кількісних методів обробки даних, але з опертям на статистику і спостереження, результати яких зазвичай використовуються до аналізу динамічного (історичного) стану об'єкта в різний час. До соціографії нерідко відносять, наприклад, дослідження, проведені Б. і С. Вебб, а також Ф. Енгельсом ("Становище робітничого класу в Англії"). Обґрунтування статусу соціографії як описового типу дослідження, тотожного емпіричній соціології в цілому, дав Ф. Тенніс.

Поряд з емпіричною соціологією праці, у якій акцент робився на дослідження конкретних (емпіричних) соціальних фактів, з подальшим узагальненням цих знань, виникає і прикладна соціологія (Ф. Тенніс).

Прикладна соціологія (формальна, або "геометризована") починалася не з фактів, а з ідеалізованих абстракцій – ідеальних типів, абстрактних сутностей ("громада", "родові відносини", "дружба" та ін.), які, будучи своєрідними понятійними мірками, мали співвідноситися з реальністю.

Тепер прикладну соціологію розуміють зовсім інакше, і в нинішньому трактуванні вона виникла приблизно в середині ХХ ст.¹ Що стосується класичного періоду, то про прикладну соціологію треба говори-

¹ Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В15т. Т.2 – Эмпирическая и прикладная социология – М.: ИФРА-М, 2004 – С.4-6.

ти у відмінному від двох попередніх значенні. Воно досить умовно має на увазі скоріше *експериментальну індустріальну соціологію*.

Першими експериментаторами у сфері соціальних резервів і людського фактора на виробництві були так звані *ранні наукові менеджери* в Англії. Їхня діяльність (XVIII–XIX ст.) припадає на період інтенсивного технічного переозброєння виробництва, можливості для якого відкрилися завдяки промисловому перевороту.

Інтенсивне зростання промисловості й великих міст призвело до погіршення умов праці. Розвиток емпіричних досліджень (соціальна статистика), просвітительські теорії прогресу, розробка методологічних проблем політичної економії сприяли виникненню наукового підходу до організації праці та управління підприємством. На їх базі формувались методи соціальної роботи, які пізніше набули характеру теорій. В межах *емпіричної соціології* соціальна робота розуміється як спеціальна професійна галузь, яка є сферою докладання соціологічних і психологічних принципів до розв’язання проблем, які є свідченням суспільних та індивідуальних негараздів.

Отже, класичний етап розвитку соціології соціальної роботи характеризується розробкою і відкриттям основних наукових теорій, які не тільки послужили теоретичною базою виникнення і розвитку емпіричної і прикладної праці, а й складають ядро, теоретичну основу розвитку соціології праці на сучасному етапі, теоретичні підвалини соціології соціальної роботи.

Сучасний етап розвитку соціології праці (від 20-х років XX ст.) характеризується домінуванням *американської соціології*, що пов’язують зі зміною статусу соціології з академічного на університетський. Прикметно, що соціологія у США утверджувалася не завдяки висуванню нових, оригінальних ідей (в галузі теоретичної соціології США ще не могли конкурувати з Західною Європою). Новим були, *по-перше*, безпрецедентній розвиток емпіричних досліджень, *по-друге*, розробка фундаментальної методології, завдяки чому вдалося з’єднати в одне ціле емпірію і теорію. Мова йде про створення *кількісної методології*.

Теоретичною основою, як і раніше, залишився позитивізм, однак передбачалося розширити його можливості шляхом надання соціології більшої точності за рахунок використання сучасного математичного апарату і статистичної теорії.

Розширюється коло теоретичних принципів побудови соціології праці. Поряд із принципами біхевіоризму і “відкритої” поведінки чільними стають принципи операціоналізму і квантифікації. *Операціоналізм* – процедура конкретизації соціологічних понять чи зведення їх до

таких індикаторів, які можна описати деякою сукупністю операцій (П. Бриджмен). *Квантифікація* – кількісне вираження, вимір якісних ознак (наприклад, оцінка в балах особистих і ділових якостей працівника). Проникнення математики в соціологію збагатило її кластерним, факторним, кореляційним, лонгетюдним та іншими методами аналізу даних. Водночас інтерпретація її як поведінкової науки привела до збагачення соціології методами, що застосовуються у психології та економіці. З *економіки* запозичено економетричні методи, моделювання, експеримент, а з *психології* – психодіагностичні методи. Уже до 40–50-х років була завершена розробка усіх найвідоміших тестів (шкала виміру інтелекту Векслера, тест Роршаха, тест тематичної апперцепції, шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Кеттелла). Усе це збагатило насамперед емпіричну і прикладну соціологію, у тому числі індустріальну. Соціологи-практики на підприємствах уже не могли обійтись без економічних моделей і психодіагностики.

Розширення сукупності основних принципів розвитку емпіричної соціології спричинило появу нових *соціологічних шкіл і напрямів*. Провідною з погляду соціології праці вважається *Чиказька школа*, для якої було характерно:

По-перше, розвиток так званої *соціальної діяльності* (social work) – практичне вирішення соціальних проблем, породжених урбанізацією та індустріалізацією: безробіття, убогості, злочинності. Психологи, юристи, соціологи у 20–30-ті роки працювали над питаннями запобігання конфліктам, вирішення трудових суперечок, поліпшення умов праці і стабілізацією кадрів. Поступово соціальних працівників витіснив спеціалізований відділ управління персоналом.

По-друге, поява в 1918 р. спільної праці У. Томаса і Ф. Знанецького “Польський селянин у Європі і в Америці”, що позначила новий рубіж у розвитку сучасної соціології.

По-третє, розробка соціально-екологічної теорії Р. Парка і Е. Берджеса, основними елементами якої були “*соціальна мобільність*”, “*соціоекономічний статус*”, “*маргінальна особистість*”.

Гідну конкуренцію в галузі соціологічних досліджень проблем праці становила *Гарвардська школа*, заслугою якої було проведення знаменитих Хоторнських експериментів під керівництвом автора *доктрини “людських відносин”* Е. Мейо. В основу цієї доктрини покладено принцип заміни індивідуальної винагороди груповою (колективною), економічної – соціально-психологічною (сприятливий моральний клімат, задоволеність працею, демократичний стиль керівництва). Звідси бере початок розробка нових засобів підвищення продуктивності праці: “*партисипативне управління*”, “*гуманізація праці*”, “*групові рішення*”,

“освіта службовців”.

На основі доктрини “людських відносин” виник ще один напрям американської соціології праці – *вивчення мотивацій*. Найвідомішими серед моделей мотивації є *ієрархічна теорія потреб* (А. Маслоу, 1908–1970) *двофакторна теорія мотивації* (Ф. Херцберг), а також *теорії “Х” та “У” стилів управління* (Д. Макгрегор). Вони належать до базових, фундаментальних і багато в чому визначають нинішній вигляд індустріальної соціології й менеджменту, стимулюють тисячі емпіричних досліджень і практичних програм, зокрема в галузі соціальної роботи.

Одним із досягнень американської соціології праці є розробка прикладних концепцій і програм у межах *концепції “гуманізації праці”* (Р. Кан). Праця не повинна принижувати чи спустошувати робітника або набридати йому. Навпаки, вона має зацікавлювати й задовольняти людину; використовувати цінні здібності й майстерність робітника або створювати умови для придбання ним інших здібностей та умінь; нарешті, праця не може й не повинна перешкоджати індивідові виконувати інші життєво важливі функції, скажімо глави сімейства, батька, громадянина, друга.

Специфічним для американської соціології є виокремлення особливого типу знання, що не обмежується окремою школою, течією чи напрямом. Він називається *прикладною соціологією*. Це сукупність пояснювальних моделей, методологічних принципів, методів і процедур дослідження, а також соціальних технологій, конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне застосування й досягнення реального соціального ефекту.

На відміну від прикладної соціології так звана *соціальна інженерія* використовує емпіричні методи, але ставить метою зміну організаційних структур і контроль за людською поведінкою. Хоча термін “соціальна інженерія” усталився тільки в 60-х роках, сама ідея і принципи її практичної реалізації склалися набагато раніше. Ще до Другої світової війни сформувалися передумови для виникнення “*людської інженерії*”, що означає використання наукових даних про можливості й вади людського організму, а також врахування людських потреб для конструювання та проектування машин і машинних систем.

Як бачимо, розвиток емпіричної і прикладної соціології в США створив підґрунтя для швидкого становлення соціальної роботи як практичної діяльності так і сукупності наукових знань, зокрема дотичних до соціології соціальної роботи.

Дещо іншого спрямування набуває *французька соціологія* соціальної роботи, що розвивається в рамках соціології праці.

Соціологія праці у Франції в ХХ ст. розвиває гуманістичні тради-

ції прихильників *парадигми “трудового консенсусу”*, тобто мирного шляху вирішення виробничих антагонізмів, можливості встановлення гармонії між працею і капіталом, закладені К.А. Гельвецієм, Ф.Ле Пле, А. Сен-Сімоном, Ш. Фур'є і продовжені О. Контом та Е. Дюркгеймом.

Початок ХХст. ознаменувався фундаментальними дослідженнями проблем промислової праці і робітничого класу, здійсненими М. Хальбваксом (1877–1945). На основі аналізу статистичного матеріалу підтвердилася необхідність розглядати трудову діяльність у нерозривному зв'язку з ціннісними орієнтаціями, потребами й рівнем життя працівників.

Згодом пріоритети соціологічних досліджень перемістилися у сферу проблем професійної освіти, адаптації, втоми, монотонності й виробничого травматизму. Одним із перших дослідників у цій галузі є Анрі Файоль (1841–1925). Йому належить розробка *“адміністративної теорії”*. В ній уже тоді були висловлені перші застереження від небезпечного захоплення технократизмом, перебільшенням ролі технічних знань. Актуальним і до сьогодні є висновок про те, що суто технічне утворення не відповідає загальним запитам підприємств.

Зазначимо що, *“адміністративна теорія”* містила елементи підходу до праці, в тому числі й управлінської, з позицій *концепції “людських ресурсів”*, що зберегли свою актуальність і в наш час.

Обережне ставлення до технічного прогресу притаманне також працям Ж. Фридмана (1902–1977). У них відчувається занепокоєння за долю світу, що потрапив у владу технократів, які не підозрюють про соціальні й моральні втрати технічного прогресу. Вони мовби попереджають читача про небезпеку сприймати світ промислового виробництва з позицій фізико-математичних наук. Прагнення тейлоризму обґрунтувати науковість свого вчення заходить у суперечність з низкою емпіричних факторів: наявністю класової боротьби, прогресивної ролі профспілок та ін. Таким чином, ні прогрес техніки, ні зміна форми власності не вирішують гострих соціальних і соціально-психологічних проблем дегуманізованої праці.

У центрі уваги Ж. Фридмана знаходиться робітник великого промислового підприємства, причому вивчаються його індивідуально-психологічні реакції в процесі функціонування систем *“людина-техніка”*, ставлення до праці й мотивації¹.

Конструктивна критика тейлоризму лягла в основу системи поглядів, що набула поширення в 80-х роках – концепції *“тейлоризму з людським обличчям” (неотейлоризм)*, де до уваги беруться не тільки час виконання конкретної операції, особливості трудових жестів (тей-

¹ Див.: Современная западная социология: Словарь. – М., 1990 – С. 377-378.

лорівський аналіз часу і рухів), а й значно ширший контекст гуманізації виробництва.

Таким чином, гіпертрофування ролі “людського фактора” знаменувало остаточне закріплення у французькій соціології праці парадигми “працівник-група”.

Наприкінці 50-х років формується нова парадигма, орієнтована здебільшого на технічний прогрес. В основі її лежали принципи детермінізму в його сциєнтично-технологічному варіанті. Звідси – деяка неуважність чи невміння вивчати соціальні конфлікти. Джерела їхнього виникнення вбачали в технічних причинах, хоча насправді було інакше.

Найчастіше обговорювалися соціологією питання, пов’язані з ефективним використанням робочої сили (міграція, плинність кадрів, абсентеїзм, вплив технічного прогресу на кваліфікаційну і професійну структури); проблемами мотивації і задоволеності працею; функціонуванням формальних і неформальних груп на підприємстві; конфліктами між керівниками й підлеглими; професійними захворюваннями і травматизмом; вивченням соціальних наслідків урбанізації.

Як бачимо соціологічні дослідження за цими напрямками в загальній мірі концентрувались на предметному полі соціальної роботи, окреслюючи тим самим початок її виокремлення в окрему галузь соціологічних знань.

Цей процес відбувався в рамках широкого діапазону напрямів, що існували під виглядом галузевих соціологій.

1. *Соціологія трудової дії* з переважною орієнтацією на психофізіологічні аспекти поведінки працівника в системі “людина-машина”. У межах цього напрямку пізніше розгорнулася боротьба серед інших основних течій. Одна з них (на чолі з Р. Боннарделем) вивчала питання адаптації людини до праці. Інша, орієнтована більш гуманістично (на чолі з Ж.М. Фавержем і А. Омбретаном), ставила завдання пристосувати працю і її умови до людини.
2. *Соціологія конфлікту* трудових відносин між підприємцями і найманими робітниками (Ж. Адам і І. Д. Рейоно).
3. *Соціологія організацій*, очолювана М. Крозьє, приділяла переважну увагу проблемам управління соціальними процесами.
4. *Соціологія підприємства* інтегрувала попередні два напрями. У різних аспектах її розробляли Ж. Ельгозі, М. Крозьє, Р. Сенсольє.

Незважаючи на плюралізм підходів, різні галузі французької соціології праці поєднували спільність досліджуваних явищ, наявність подібних понять і методів дослідження, а також інтереси практики підприємництва.

Кульмінаційним моментом у розвитку французької соціології

праці дослідники вважають кінець 60-х років і пов'язують його з кризовими подіями 1968 р. Уперше в історії робітничого руху Франції однією з основних постала вимога поліпшення не тільки умов праці, а й організації її, якості трудового життя в цілому, на порядок денний була поставлена проблема переоцінки цінностей, пояснення таких явищ, на які колись не завжди зверталася увага: безробіття, затоварення ринку, погіршення екологічної ситуації, прогресуючої бюрократизації управління.

Тема соціальних конфліктів на виробництвах стала розроблятися в тісному зв'язку з вивчення соціальних наслідків урбанізації.

У середині 70-х років науковці розпочинають поглиблений аналіз технології, яка розглядається тепер як інструмент проведення соціальної політики (Ж. Еллюль). З позиції системного підходу до праці обґрунтовується програма “стратегічної зміни”, головним пунктом у якій став термін “інституціональні інвестиції в людські відносини” (М. Крозьє).

Ці та інші соціологічні концепції французької соціології праці забезпечили розквіт специфічної патрональної стратегії. Треба визнати, що політика соціального лавірування (офіційна назва – політика визначення нових критеріїв управління підприємством), розроблена з урахуванням рекомендацій соціологів, приносить французькому патронату певні вигоди. Продуктивність праці у промисловості Франції є однією з найвищих у світі.

Слід визнати, що саме у Франції соціологія соціальної роботи набула свого інституціонального оформлення, стала ефективним інструментом розробки соціальної політики в країні.

Переходячи до розгляду умов зародження соціології соціальної роботи в межах *російського соціологічного простору*, слід наголосити на особливості цього процесу, пов'язані з переривчастим характером розвитку в Росії* як соціології взагалі, так і її окремих галузей, зокрема соціології праці.

Виникнення соціології праці в Росії співвідносять із виникненням соціології і датують серединою XIX ст. В її еволюції розрізняють три *історичних періоди*, кожний із яких позначений внутрішньою своєрідністю, тенденціями і логікою руху теоретичної думки, а також об'єктивними суперечностями, спадами й піднесеннями: *перший період* – із середини XIX ст. до 1917 р.; *другий період* – від початку 20-х років до середини 50-х років XX ст.; *третій період* – із середини 50-х років

* Поняття “Росія” в цьому контексті охоплює Російську імперію в дореволюційний період і Радянський Союз.

дотепер¹.

Перший період характеризується розвитком промисловості, значним збільшенням міського населення і капіталізації відносин у селі (починаючи з середини ХІХ ст.) І як результат – ускладнення соціальної структури суспільства, розшарування населення, зростання соціальної напруженості, поява в Росії зачатків промислового капіталізму і найманої робочої сили.

У цей час дослідження соціологічних проблем праці зароджувалося в різних галузях знань. При цьому вчені розрізнялися не тільки за напрямом і предметом наукових пошуків (економісти, правознавці, історики та ін.), а й за відмінністю ідейних і політичних переконань. Спектр наукових пошуків окремих учених був дуже широкий: наприклад від етнографії та історії до соціології і філософії (М.М. Ковалевський) чи від хімії до економіки (Д.І. Менделєєв). Чималий внесок у соціологію праці зробили літератори й публіцисти М.М. Салтиков-Шчедрін, Г. Успенський, Максим Горький, А. Енгельгард та ін. Тому головним для цього періоду було завдання синтезувати розпорошені знання суспільствознавчих дисциплін в одне ціле. Одним із перших узявся за його виконання представник суб'єктивної соціології В.В. Берві-Флеровський. На основі узагальнення статистичного матеріалу та особистих спостережень, що стосуються соціального й економічного становища робітників і селян у різних губерніях, він руйнівному впливові бюрократії і зростанню капіталізму протиставляє деяку “соціальну організацію народу”, під якою малася на увазі насамперед земельна громада. Він не погоджувався з тими, хто бачив у колективній праці історично вичерпану, малоефективну форму роботи. Правильно відзначаючи сильні сторони артільної праці – самоврядування, взаємодопомога і соціальний контроль, він, проте, підмінює аналіз загальноекономічної ситуації моральними деклараціями.

Серед російських *економістів-статистиків* значний внесок у розвиток соціології праці здійснили О.О. Чупров, О.А. Кауфман і Ю.Е. Янсон. Так, О.О. Чупров вирізняв “соціальну техніку” як систему прийомів планомірного використання робочої сили в суспільному виробництві та методів раціональної організації праці з метою досягнення максимальної ефективності.

Завдяки працям Ю.Е. Янсона були досліджені тенденції зміни робітничого класу, що зароджувався, виокремлювалися деякі тематичні напрями: робітники поза виробництвом; демографічний склад, чисельність, структура родини; житлові умови, освіта; участь у просвітницьких товариствах, політичних партіях, духовні запити робітників і членів

¹ Див.: Социология труда / Под ред. Н.И. Дряхлова, А.И. Кравченко, В.В. Щербины. – М.: 1993 – С. 66-68.

їхніх родин. Згодом широко почало досліджуватися становище робітника на виробництві: зміст та умови праці, професійна і внутрішньокласова диференціація, професійні захворювання, гігієна, а також організація праці. Ці дослідження служили емпіричною базою для розвитку *теорії класів*, появи в ній різних течій. Вони сприяли також накопиченню емпіричного матеріалу щодо потреб в соціальній допомозі працюючим, в подоланні кризових ситуацій, що поширювались в середовищі робітничого класу.

Так, до таких течій відносились “*розподільна*” теорія (М.І. Туган-Барановський, Ю. Делевський, В. Чернов) у якості класоутворюючих ознак орієнтувалася на види й розміри доходів. “*Марксистська*” (Г.В. Плеханов, В.І. Ленін) – виділяла в якості головного відношення до засобів виробництва. “*Організаційна*” (О.О. Богданов, В. Шулятиков) – роль в організації виробництва. “*Стратифікаційна*” (П.О. Сорокін, К. Тахтарев) – статусні ознаки: основні – професійні, майнові і правові, а також побічні – подібність смаків, переконань і способу життя.

Праці тих та інших авторів сприяли синтезуванню розрізнених соціологічних знань про працю до початку ХХ ст.

Другий період розвитку соціології праці припадає на час проведення в Росії двох великих експериментів – воєнного комунізму і нової економічної політики. Цим зумовлювався і зміст основного завдання у сфері соціології праці. В теоретичному плані воно полягало у виробленні нової концепції суспільної праці на основі перебудови всього господарського життя. У практичному плані постало питання, як організувати ефективну виробничу працю за цих умов. У вирішенні теоретичних проблем праці зіткнулися різні погляди. Деяким із них був притаманний *мехніцизм*. Так, М.І. Бухарін заперечував дію об’єктивних законів, оскільки соціалізм на відміну від капіталізму, що розвивається стихійно, мав будуватися нібито свідомо, за планом. Згодом його погляди істотно змінилися, стали більш гнучкими й реальніше відбивали дійсність. З новою економічною політикою М.І. Бухарін пов’язував використання в народному господарстві економічних методів управління, виступав проти проведення індустріалізації за рахунок пограбування народу.

Елементи *механістичного підходу* характеризували погляди О.О. Богданова, що знайшли своє відображення в його “*загальній організаційній науці*” – *тектології*. Він досить жорстко пов’язував свідомість людей з їхніми професійними обов’язками. При цьому недооцінювалась повнота проявів людського життя, працівник розглядався як “гвинтик” великої державної машини.

Одним із провідних напрямів соціологічних досліджень факторів

трудової поведінки працівників стало вивчення наукової організації праці (НОП) на макро- і мікрорівні. Відомим дослідником НОП на макрорівні (народногосподарському) був О.К. Гастев. Основним у його теорії було твердження про те, що ніяка техніка чи машина не допоможуть, якщо не з'явиться, не виховається новий тип працівника.

На мікро соціологічному рівні (окремого працівника і трудового колективу) значна роль належить дослідженням С.Г. Струмиліна. Він активно брав участь у дослідженні актуальних проблем соціології праці: стимулювання і мотивації праці, оптимального співвідношення між працею і відпочинком (раціональної тривалості робочого дня), професійної підготовки, умов побуту й відпочинку працівників. Багатий емпіричний матеріал дав йому змогу виявити ряд нетривіальних закономірностей. Зокрема, було встановлено: у тих родинях робітників-текстильників, де дружина працювала на фабриці, вона своїм приробітком менше додавала до сімейного бюджету, ніж у тих родинях, де вона цілком присвячувала свій час домашній роботі. Отже соціологічні дослідження дозволили обґрунтувати необхідність соціальної роботи з сім'ями.

Одним із важливих напрямів стало дослідження проблем колективної праці в бригаді і на підприємстві. Саме в 20-ті роки закладаються основи *соціологічної теорії трудового колективу*. Певний інтерес мають праці Н.А. Вітке, у яких він, розглядаючи підприємство як єдиний соціальний організм, наголошував на значенні соціально-організаторської функції керівника. Останній може поступатися своїм підлеглим у знанні тонкощів технології виробництва, але не в стратегії управління. Найважливіше для нього – здатність до лідерства. Чимало уваги при цьому приділялося механізму стабілізації персоналу, зокрема професійному добору новачків.

У центрі досліджень Е.К. Дрезена були такі проблеми, як мотивація апарату управління, прийом нових працівників, ністративна, психологічна і службова оцінки, оцінки технічних умінь). Він наполягав на участі в доборі кадрів фахівців-професіоналів, виступаючи водночас за розширення доступу рядових працівників до всієї виробничої інформації, що було, на його погляд, радикальним засобом підвищення участі їх в управлінні і зміцненні солідарності з адміністрацією.

Як бачимо, дослідження соціальних проблем праці, їх проявів як на індивідуальному так і на колективному рівнях поступово впроваджувалась в управлінську практику роботи з персоналом, чим створювалось підґрунтя для використання таких підходів в соціальній роботі.

У цей період, за оцінками *А.І. Кравченка*, в соціології праці набули розвитку й інші напрями: дослідження умов життя і побуту робітни-

чого класу, вивчення інтересів робітничої молоді, аналіз соціальних проблем колективізації села, вивчення соціальних проблем міста, народонаселення й міграції, психологія технічного винахідництва, професійна орієнтація і професіоналізація школи, бюджети робітничої родини, бюджети часу робітників та службовців, трудові конфлікти та ін¹.

Проте загальний результат змін у соціології праці за цей період, незважаючи на досить могутній дослідницький потенціал і перспективність завдань розвитку, виявився невтішним. Соціологія праці (разом з усією соціологією) практично була скасована адміністративною системою, оскільки результати соціологічного дослідження проблем виробничої сфери не підтверджували уможлядно “спрогнозованих” очікувань і результатів соціалістичного будівництва. Конкретне вивчення соціальних процесів у трудовій сфері було заборонено. Соціологія оголошувалась буржуазною лженаукою, не тільки несумісною з марксизмом, а й ворожою йому. Саме слово “соціологія” виявилось поза законом і було вилучено з наукового вжитку, поступово пішли в “небуття” соціологи-професіонали. Таким чином перші методологічні і методичні паростки соціології соціальної роботи були “викорчовані” разом з іншими галузевими соціологіями, зокрема – з дотичною соціологією праці.

Статистика як джерело інформації зазнала на початку 30-х років серйозних змін: по-перше, соціальна та економічна інформація для відкритого друку піддавалася цензурі, по-друге, деякі найважливіші показники розвитку країни значно завищувалися. Таким чином втрачалось підґрунтя для досліджень із соціології соціальної роботи. У кінцевому рахунку статистика, як й інші сфери громадського життя, була поступово одержавлена. Тим самим соціологія соціальної роботи втратила можливість опори в дослідженнях на аналіз статистичних даних. Соціологія праці, як і соціологія соціальної роботи, входила в третій період свого розвитку, будучи відкинутою на десятиліття назад.

Третій період, зумовлений так званою “хрущовською відлигою”, починається з відродження соціології праці в середині 50-х років. Політичні передумови відродження пов’язані з розвінчанням культу особи й демократизацією суспільства, у тому числі й у соціально-економічній сфері. Відмова від адміністративних методів управління економікою зумовила підвищення потреби в активізації людського фактора, досліджень проблем впливу науково-технічного прогресу на соціальну і професійну структуру працівників і ставлення їх до праці.

Серед *основних напрямів* соціологічних досліджень у сфері праці

¹ Див.: Социология труда. / Под ред. Н.И. Дряхлова, А.И. Кравченко, В.В. Щербины. – М., 1993.

в цей період заслуговують на увагу такі: соціальні аспекти НОП, соціальне управління, праця керівника, дисципліна праці, соціалістичне змагання, охорона і санітарно-гігієнічні умови праці, робочий і позаробочий час, трудові проблеми молоді, праця жінок, профорієнтація і профвідбір, участь робітників в управлінні виробництвом, соціальні аспекти НТР, колективних форм організації праці та ін.

За десять років (1966-1975) з соціальних проблем праці було видано близько 4 тисяч монографій і наукових статей¹. Загальні підсумки становлення й розвитку російської соціології праці далеко не однозначні. Прирощення знань відбувалося головним чином завдяки розширенню тематичних областей і появі нових напрямів досліджень, а не через поглиблення теоретичного осмислення проблем, кількість теоретичних новацій поступалась зростанню емпіричних фактів. Однією з важливих причин такого стану була ідеологічна обмеженість суспільних наук і закритість для вітчизняних учених досягнень світової науки, зокрема в галузі теорії соціології і конкретно – соціології праці та соціології соціальної роботи.

Оцінюючи результати розвитку російської соціології праці в 60-90 роки ХХ ст. доречно погодитись з точкою зору білоруського соціолога Г.М. Соколової, яка розглядала ці результати в контексті розвитку радянської соціології взагалі. На її погляд розвиток радянської соціології в 60–90-і роки визначався, з одного боку, ідеологічною орієнтацією на об'єднаність, формування єдиної історичної спільності "радянський народ", а з іншого боку – орієнтацією на розмивання традиційної соціально-класової структури суспільства. Таке положення справ вело до того, що було упущено багато тривожних тенденцій в зміні відношення до праці в контексті змін всього способу життя. Разом з тим саме в ці роки був зроблений могутній ривок в розвиток соціології, і зокрема соціології праці: був підготовлений серйозний наробок, що дозволив соціології праці оформитися в спеціальну соціологічну теорію зі всіма її атрибутами¹. Отже були створені методологічні умови для виокремлення з неї соціології соціальної роботи.

Реалізація цих умов не забарилась в появі робіт, в яких було розпочате обговорення та обґрунтування підстав для інституалізації соціології соціальної роботи. Перші кроки у цьому напрямі були здійснені у Навчально-науково-виробничому комплексі "Соціологія, психологія і соціальна робота" Алтайського держуніверситету². Одним із перших прихильників щодо виокремлення соціології соціальної роботи в окре-

¹ Див.: Там само. С. 84-85.

¹ Див.: Соколова Г.Н., Социология труда: Учебник. – Мн.: Выш. шк., 2002. – С. 57.

² Див.: Добренков В.И., Кравченко А.И., Фундаментальная социология: В 15 т. Т.2: Эмпирическая и прикладная социология – М.: ИНФРА-М, 2004 – С.491.

му галузь соціології є декан факультету соціології цього університету С.І. Григор'єв (Социология и социальная работа.1992). На його думку, соціальна робота соціологічно представляється у вигляді елементу соціуму як його підсистема, яка специфічним чином забезпечує стійкість і життєстійкість суспільства. Розглядаючи зіставлення соціології і соціальної роботи, необхідно враховувати, про що йдеться, а саме: про "*соціологію соціальної роботи*" або про "*соціологію в або для соціальної роботи*".

І у зв'язку з цим виникли як би два напрями: прихильники одного виступають проти розвитку "соціології соціальної роботи", а інші – вважають, що "соціологія соціальної роботи" – основа (базис) конструювання сучасної соціальної роботи.

Розвиток соціології соціальної роботи, є проявом інтелектуального розуміння того, що необхідно "привернути" соціологію до аналізу соціальної роботи, сприяючої зростанню соціальної активності в суспільстві. Але необхідно мати на увазі, що соціологічне знання не просто притягується як пояснення фактів соціальної практики. Мета соціології соціальної роботи – інтеграція знань про соціальну роботу, як самостійну наукову теорію, що є і суспільним феноменом, і соціальною діяльністю, і учбовою дисципліною.

Соціологія соціальної роботи в порівнянні з "соціологією в або для соціальної роботи" може бути визначена як спроба представити "відносні" соціологічні знання у формі теоретичного осмислення і емпіричних фактів для пояснення соціальної роботи практиками і політиками¹.

Методологічною основою соціології соціальної роботи С.І. Григор'єв вважає *неовіталістську соціологію* і соціологічну конституцію життєвих сил людини².

Основні положення цієї соціологічної теорії зводяться до наступного:

1. Життєві сили людини як біопсихосоціального істоти є її здатність відтворювати і удосконалювати своє життя в умовах історично і актуально – соціально – територіально специфічного життєвого простору.
2. Процес відтворення життя людини характеризується через взаємодію його життєвих сил і життєвого простору, засобів для життя.

¹ Див.: Григор'єв С.И., Гуслякова Л.Г. Социология для социальной работы: Учебное пособие. – М.: Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС. 2002 – С. 25-28.

² Див.: Алтайская социологическая школа: история, современность, перспективы развития / Под ред. С.И. Григорьева, Ю.Е. Растова. – Барнаул, 2000.

3. Взаємодія життєвих сил і життєвого простору людини характеризується трьома рівнями: *по-перше*, рівнем "сліпої", природної взаємодії; *по-друге*, рівнем взаємодії за допомогою систем культурних символів; *по-третє*, рівнем творчо перетворюючої взаємодії життєвого потенціалу людини і місця його існування, життєвого простору.
4. В основі процесу взаємодії життєвих сил і життєвого простору людини знаходяться первинні соціальні відносини володіння, користування, розпорядження і розподілу, привласнення, споживання. Це – взаємозалежність суб'єктів соціального життя з приводу їх життєвого простору, засобів відтворення життя.
5. На основі первинних соціальних відносин формуються різні види взаємозалежності людей у основних сферах їх життєдіяльності в суспільстві.
6. Активність діяльності людини у всіх сферах життя суспільства характеризується як його життєва суб'єктивність – істотна характеристика життєвих сил.
7. Діяльність людини диференціюється на всіх рівнях соціальної організації – від організації індивідуальної, групової активності до інституційної, суспільної. В зв'язку з цим життєві сили людини характеризуються як єдність індивідуально-особової і суспільної суб'єктивності.

Таке бачення життєвих сил людини визначає підхід до вирішення проблем їх захисту на всіх рівнях соціальної організації, у всіх формах реалізації, видах здійснення. Найсильніше розрізняються в зв'язку з цим *психосоціальна робота*, орієнтована на надання допомоги клієнтові з урахуванням його індивідуально-особових особливостей, особистих проблем і *структурна соціальна робота*, що припускає вирішення проблем соціальної допомоги на соціально-груповому і суспільно-інституційному рівнях.

Віталістська соціологія на відміну від абсолютної більшості соціологічних парадигм пропонує комплексне, інтеграційне бачення проблем соціальної роботи, взаємодоповнення психосоціальної і структурної соціальної роботи. Вона стимулює розвиток інтеграційних теорій соціальної роботи, відповідних моделей її практичного здійснення. Близьких позицій щодо сутності і змісту соціології соціальної роботи дотримується ще один представник Алтайської соціологічної школи Л.Г. Гуслякова.

Соціологія соціальної роботи в її розумінні – це напрям у соціології, що досліджує теоретичні і практичні проблеми, які виникають у процесі соціальної допомоги суб'єктами соціального життя, що потра-

пили в складну життєву ситуацію. Вона вивчає механізми реалізації життєвих сил і соціальної суб'єктивності індивіда й групи, а також характер поєднання життєвих сил індивіда, групи і засобів забезпечення їх реалізації в різних соціальних ситуаціях. Як вважає Л.Г. Гуслякова визначення статусу *соціології соціальної роботи* як *галузевої соціологічної теорії* сучасного віталізму стає все більш актуальним¹.

Впритул наблизився до соціологічного розуміння еволюції теорій соціальної роботи М.В. Фірсов². На його думку становлення російської теорії соціальної роботи відбувалося, за свідченням дослідників, у тісному зв'язку з *філософією допомоги* як базовою, концептуальною ідеєю, навколо якої формувалися та розвивалися інші концептуальні ідеї та теорії. Водночас філософія допомоги як культурно-історичне явище виникає у взаємодії з іншими явищами та феноменами. Ідеться насамперед про *християнство, державність, право, розвиток суспільної моралі та норм суспільного життя*. Саме ці явища викликали до життя ті чи інші форми підтримки людини в різних ситуаціях, визначали ідеї, навколо яких формувалися нові знання з проблем існування людини в суспільстві на різних етапах її життєвого шляху. У результаті поступово формувалася система ідей і моделей допомоги та взаємодопомоги, що у своїй сукупності та взаємодії утворювали парадигму *соціальної роботи* на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства. У науковій літературі вирізняють *логічний ряд парадигм допомоги*, які виникали у процесі розвитку російського суспільства: *архаїчна, конфесіональна, державна, громадсько-державна, соціетальна та професійна*.

Соціологічних орієнтацій щодо розуміння соціальної роботи дотримується ще один російський соціолог П.Д. Павленок. Відносячи соціологію соціальної роботи до *спеціальних соціологічних теорій*, він вважає основною функцією соціології соціальної роботи бути методологічною базою останньої¹.

Подальший розвиток та пошук місця в системі соціологічних знань соціологія соціальної роботи отримала у авторів 15-томної фундаментальної соціології В.І. Добренєков та А.І. Кравченка. Проаналізувавши еволюцію взаємодії соціальної роботи і соціології, вони дійшли висновку, що починаючи з кінця 60-х років ХХ ст. тісний зв'язок між професіями соціології та соціальної роботи перестав існувати. Соціальна робота конституювалась в самостійний вид діяльності і перестала

¹ Див.: Гуслякова Л. Соціологія соціальної роботи // Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко – К.: Академвидав, 2008 – С. 371.

² Див.: Фірсов М.В. Введение в теоретические основы социальной работы (историко-понятийный аспект) – М.: Воронеж, 1992.

¹ Див.: Павленок П.Д. Социология – М.: 2002 – С. 396.

розглядатись одним із напрямів.

Разом з тим, зазначають ці автори, не дивлячись на офіційне "розлучення" двох дисциплін, між ними продовжуються постійні контакти. До цих пір в підготовці соціальних робітників теоретичною базою виступають традиційні сфери соціологічного знання: соціальна стратифікація, бідність і нерівність, бідність і безробіття, сім'я і дитинство, соціологія молоді, урбанізація соціальна мобільність, соціальні зміни, розуміння поведінки, що відхиляється, розвиток особи і соціалізація. Книги по соціології рецензуються в журналах з соціальної роботи, і навпаки; багато факультетів соціології і сьогодні включають курси з соціальної роботи; соціологи запрошують на свої конференції соціальних працівників, і навпаки.

У Росії соціальна робота вважається новою науковою дисципліною і практичною сферою зайнятості. Проте, не дивлячись на застосування статусу міжпредметної області, соціологія тут займає провідне місце. Соціальна робота і сфера соціального захисту віднесені до так званої *активної соціології*. Не випадково в російських вузах соціальних працівників готують перш за все соціологічні факультети або міжпредметні кафедри соціології і соціальної роботи. Приставка "і" вказує на союзницькі відносини двох наук. На продовження таких відносин між цими двома науками вказує віднесення їх названими авторами до структурних елементів прикладної соціології².

Переходячи до розгляду умов становлення соціології соціальної роботи на теренах *української соціології*, слід зазначити, що остання розвивалась перш за все в руслі російської соціології і пройшла разом з нею основними напрямками еволюції соціології соціальної роботи. В той же час слід зазначити певну самобутність і специфічність розвитку ідей соціології праці, дотичних до соціальної роботи, в Україні.

Головною особливістю становлення і розвитку соціології праці (як і всієї соціології в Україні) є її висока *політизація*, пов'язана з ідеями державної, національної і культурної незалежності. Саме в такому контексті розглядаються проблеми цієї науки на всіх етапах її розвитку. Зазначимо, що зародившись і розвиваючись разом із виникненням соціологічної думки в Україні, соціологія праці проходить основні періоди її розвитку.

В історії української соціологічної думки виокремлюють два загальних періоди її розвитку: протосоціологія та академічна соціологія¹.

Протосоціологія охоплює період від виникнення перших примі-

²Див.: Добренев В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15т. Т.2 Эмперическая и прикладная социология. – М.: ИНФРА-М., 2004 – С. 487- 488.

¹ Див.: Соціологічна думка України / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук, М.О. Молчанов та ін. К., 1996 С.23.

тивних уявлень про світ людини до моменту появи соціології як самостійної науки (О. Конт).

Академічна соціологія охоплює період з моменту появи системи О.Конта до наших днів.

Серед мислителів початку першого періоду ці проблеми досліджував Феофан Прокопович (1681–1736). Виходячи з розуміння людини як малого макрокосму чи особливого світу, він розкриває механізми й мету людської діяльності, пов'язуючи їх із потребами людини. Кожна людина діє тому, що “вона бажає чогось, заради чого це робить”. Досягнення щастя пов'язане з діяльністю людини, із задоволенням її потреб. Такий підхід відкривав можливості для орієнтації майбутніх досліджень на людину як головного суб'єкта соціальних відносин.

Продовження і розвиток ці ідеї знайшли у працях *мислителів козацького часу*, зокрема Григорія Кониського (1717–1795). У його *концепції людської активності* людина спирається на власні рушійні сили й мотиви, а не тільки на божественне провидіння. Людська діяльність розглядається ним як усвідомлена, що містить мету, засоби її досягнення і “добро” як потребу, усвідомлену у вигляді первісної мети.

Як бачимо, в розумінні механізмів людської діяльності Г. Кониський не такий уже й далекий від сучасних соціологічних поглядів. Плідні також його ідеї про роль людської праці в досягненні щастя – “добра”.

Подальшого розвитку ідеї про людську діяльність як шлях досягнення щастя набули у працях Григорія Савича Сковороди (1722–1794). У праці “Алфавіт, або Буквар світу” він виходить із розуміння джерела щастя в абстрактному початку добра. Такий початок, на його погляд, міститься в праці. Розвиваючи ідею про необхідність самопізнання як умови успішної діяльності людини, він збагачує їх ученням про “*споріднену працю*”.

Суть цього вчення полягає у визнанні природних нахилів людини до праці і необхідність розпізнати та усвідомити, до чого ти народжений – лише в цьому ти “будеш для себе і для братія твоєї корисним”. Роби те, до чого породжений, і тоді будеш щасливий не тільки результатами праці, а й самою працею: “...сама у деланії твоєму праця буде для тебе сладчайшею, ніж... самі праці твої плоди”. Цікава думка про те, що “неспоріднена праця” може завдавати шкоди не тільки суспільству, а й самому працівникові насамперед. “Ко мученіє – трудитися в неспорідненій справі?” – запитує Г. Сковорода. І відповідає з мудрістю, гідною всілякої поваги, що люди, які борються зі своєю природою і йдуть урозріз із нею, – “самим собі суть убивці”¹. Як бачимо, за гумані-

¹ Сковорода Г. Алфавіт, або Буквар світу // Твори: У 2 т. – К., 1961. Т.1. – С. 323, 348.

стичною спрямованістю ці соціологічні ідеї про працю не втратили своєї актуальності й у наш час. Вони започаткували гуманістичні традиції в українській соціології праці, що були продовжені і в сучасній соціології. Зокрема ідеї про споріднену працю набули розвитку в теорії і методиці самоменеджменту та в соціології кар'єри (М.П. Лукашевич, 2002р.).

Співзвучною ідеям Г.С. Сковороди стала *концепція соціальної солідарності*, запропонована видатним соціологом М.М. Ковалевським (1851–1916). У розширенні сфер солідарності він вбачав основу соціального прогресу, у тому числі й у виробничо-економічній, трудовій сферах.

Важливим для дослідження соціальних процесів у трудовій сфері є його виступи проти монізму в соціології, визнання впливу лише одного чи кількох факторів на соціальне життя. Такий підхід створював передумови для дослідження праці як соціального явища, зумовленого взаємодією сукупності факторів і явищ.

Гуманістичні традиції української суспільної думки притаманні світоглядів Івана Яковича Франка (1856–1916). Працю як соціальне явище він розглядає в контексті і взаємозв'язку з усією людською діяльністю. Вважаючи працю основою існування людства і його соціального прогресу, в дослідженні “Про працю” він наголошує, що будучи основою людського добробуту і щастя, праця не вичерпує всієї різноманітності людського життя.

Заслугою великого мислителя було віднесення в окрему галузь суспільних знань науки про працю, що діставала в нього назву “суспільна економіка”.

З критичних позицій сприймав марксистські погляди видатний український економіст і соціолог Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919). Поділяючи погляди неокантіанства, він указував на односторонність визначення життя суспільства тільки за характером способу виробництва. На його думку, такою основою є господарська діяльність як сукупність людських дій щодо створення матеріальних умов для задоволення людських потреб.

Проти монополізації ролі виробничо-економічної діяльності в соціальному житті суспільства виступав також видатний український соціолог, філософ і суспільний діяч Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920). На його погляд, економічні відносини не можуть пояснити динаміку соціального життя. Основним недоліком “економічного матеріалізму” (так він називає марксизм) є методологічний монізм – прагнення всі соціальні зміни вивести з однієї-єдиної причини – класової боротьби. Актуальною для всіх напрямів соціологічних знань і соціоло-

гії соціальної роботи, зокрема, залишається проблема перетворення соціології в строгу науку. Для цього потрібно виконати такі умови: жорстко аналізувати понятійний апарат; застосовувати для аналізу відносини і спиратися на ціннісні регулятори. Відповідно до цього завдання соціально-наукового пізнання соціального життя, у тому числі й у трудовій сфері, полягають в осмисленні соціальних явищ з погляду спільності, необхідності та обов'язковості.

Своєрідність поглядів на поняття класу, соціальної групи була притаманна і В'ячеславові Казимировичу Липинському (1882–1931) – видатному українському мислителю, політичному діячеві. Він розумів клас як органічний колектив працівників, пов'язаних загальною традицією, духовною і навіть фізичною спільністю людей. Продовжуючи гуманістичні традиції української соціології, усяку форму людської діяльності (у тому числі політичну, трудову) В.К. Липинський вимагає розглядати з позиції знання людської природи як об'єкта цієї діяльності. Ідея про відповідність типу особистості (поєднання задатків, здібностей і якостей) певному роду діяльності актуальна й сьогодні в соціоніці, соціології кар'єри і менеджменті персоналу.

Особливе місце в розвитку української соціології посідає Микита Юхимович Шаповал (1882-1932) — видатний український учений, політичний державний діяч, соціолог, з науковою діяльністю якого українська соціологія інституювалася як наука. Ним був заснований у Празі (1924) перший український соціологічний інститут під назвою “Український інститут громадознавства”.

Методологічною основою соціології соціальної роботи можуть служити запропоновані М.Ю. Шаповалом теоретичні соціологічні ідеї: про суспільство, як динамічну життєдіяльну систему, що утворює сукупність соціальних процесів; про соціальне життя, поведінку і діяльність соціальних груп та індивідів, зумовлених обставинами і факторами, що утворюють рушійні сили суспільства; про діяльність людини як реалізацію потреб через свідомо поставлену мету; про людину як сукупність біологічних, фізіологічних, психологічних і соціальних механізмів діяльності¹.

Цим ім'ям завершується перший етап академічного періоду соціології в Україні – *етап становлення й розвитку соціологічних знань* — і починається *етап інституалізації* соціальних досягнень у суспільстві і становлення соціології в Україні в радянський час.

Початок цього періоду позначається досить активним розвитком соціології праці в молодій Радянській державі. В Україні цей період

¹ Див.: Шаповал М.Ю. Загальна соціологія. – К., 1996. – С.253-263.

пов'язаний зі створенням у Харкові Всеукраїнського інституту праці, який очолив Ф.Р. Дунаєвський. Серед проблем, досліджуваних інститутом, — питання управлінського контролю, колегіальності та єдиноначальності, вдосконалення організаційної структури і стилю управління. Вже в той час тут застосовувалися методи соціальної інженерії і прикладної соціології.

Однак з утвердженням авторитарно-адміністративної системи управління народним господарством сферою праці соціологічні дослідження в цій галузі були згорнуті. Повернення до них почалося у зв'язку з “хрущовською відлигою” і легітимізацією соціології як науки.

Одна з перших робіт, що визначила статус соціології праці як науки, її об'єкт і предмет, структуру та актуальні проблеми соціології праці, була написана українським соціологом Є.І. Суїменко у співавторстві з Д.П. Кайдаловим і видана в Москві¹. У цьому виданні продовжується традиції гуманістичного підходу — аналіз ролі праці в суспільстві; розгляд проблем зміни праці в нерозривному зв'язку з усебічним розвитком особистості, формуванням культури трудової поведінки і культури відносин у трудовому колективі.

У 70-ті р. активно досліджувалися соціологічні проблеми стимулювання трудової діяльності, взаємозв'язку свідомості, ціннісних орієнтацій і трудової поведінки (І.М. Попова), мотиваційні механізми трудової поведінки (А.О. Ручка), стійкості і мобільності працівників у промисловості (В.С. Панюков), кваліфікація і трудові орієнтації (С.О. Макєєв, В.Ф. Черноволєнко). Вивчалися проблеми трудових виробничих колективів, механізми й резерви соціального управління в них (К.К. Грищенко, В.І. Патрушев, М.О. Сакада), соціального планування (В.Г. Городяненко, Л.О. Олесєвич). Окремим напрямком досліджень стали проблеми трудової діяльності молоді: трудова орієнтація, вибір і престижність професії (С.О. Войнович, В.Л. Оссєвський), виробнича адаптація і трудова мобільність (М.П. Лукашевич), життєві перспективи і професійне самовизначення (Є.І. Головаха).

Наступний етап розвитку припадає на період переходу до демократичної держави і ринкових відносин у трудовій сфері. В організаційному плані початок цього етапу пов'язаний зі створенням у 1991 році Інституту соціології Національної академії наук України і виділення спеціальних структурних підрозділів для досліджень у сфері праці.

90-ті рр. характеризуються звільненням соціологічних досліджень про працю від політизованості і заідеологізованості, розвитком методологічної бази соціології праці, виокремленням нових, пов'язаних з ринком праці напрямів у дослідженнях веденням до наукового вжитку но-

¹ Див.: Кайдалов Д.П., Суїменко Є.І. Актуальные проблемы социологии труда – М., 1974.

вих соціологічних даних розширенням методів соціологічного дослідження трудових процесів. Актуалізуються дослідження соціальних проблем праці в контексті соціологічного осмислення економічної реформи (Социальные аспекты экономической реформы / Под ред. К.К. Грищенко, А.А. Ручки, К., 1991 та ін.).

Чи не головним об'єктом дослідження стає працівник у ринкових відносинах – підприємець, бізнесмен, менеджер (Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Отв. ред. В.М. Ворона, Е.И. Суименко. К., 1995; Наш деловой человек / Е.И. Донченко, Е.Г.Злобина, В.А. Тихонович. К., 1995).

Вийшли у світ праці, що досліджують соціальну регуляцію трудової поведінки за ринкових умов України (Пилипенко В.Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ). К., 1993), а також аналізують досвід подібного регулювання за рубежом (Арсеенко А.Г. Социально-экономический механизм регулирования трудовых отношений (на примере США, Канады, Великобритании). К., 1995).

Соціально-економічні проблеми праці посідають чільне місце в соціологічних моніторингах стану українського суспільства, що проводяться Інститутом соціології НАН України (керівник В.М. Ворона) та іншими соціологічними центрами.

Зокрема, Інститут соціології НАН України з 1994 р. здійснює моніторинг сучасного стану і перспектив розвитку українського суспільства, його структур та інститутів, економічних, політичних, національно-культурних характеристик відображених у громадській думці, психологічному стані і соціальній орієнтації різних категорій населення України.

Головна мета проекту полягає у відстеженні фіксації соціальних змін за сукупністю показників, які відбивають динаміку масової свідомості, пов'язану зі змінами суспільної системи в цілому і змінами в окремих сферах суспільного життя.

Разом з критерієм демократизації при визначенні позитивного характеру соціальних змін передбачено критерії змін якості життя (підвищення матеріального добробуту і соціально-психологічного комфорту).

Зрештою система показників, розроблених у межах проекту, повинна свідчити не лише про “неупереджені” суб'єктивні кореляції об'єктивних суспільних змін, а й про ступінь ефективності соціально-політичної стратегії керівництва країни, про ступінь успішності його економічної і соціальної політики. За цими показниками можна відстежити міру підтримки населенням економічних і політичних реформ, а також ефективності соціально-перетворювальних процесів з точки зору

змін рівня і умов життя, соціального самопочуття, здоров'я, повсякденної активності й психологічного стану людей¹.

Як бачимо, блок питань щодо ситуації в Україні та соціального самопочуття громадян утворює банк достовірних результатів соціологічних досліджень, які можуть бути диференційовані за віком, освітою, гендерною ознакою, соціальним станом та іншими індикаторами соціального самопочуття фактично всіх категорій клієнтів соціальної роботи.

На завершення відзначимо ще одну знакову подію в соціологічному просторі України початку ХХ ст. – *лігітимізацію соціології соціальної роботи у статусі галузевої соціологічної теорії*, якою можна вважати включення відповідної наукової статті до “Соціологічної енциклопедії” (Укладач В.Г. Городяненко, 2008 р.)².

Отже, здійснивши ретроспективний аналіз коеволюції соціології соціальної роботи і соціальної роботи в предметному полі соціології, продовжимо розгляд цієї взаємодії в предметному полі соціальної роботи.

2.3. Еволюція ідей соціології соціальної роботи в рамках соціальної роботи

Дослідження процесу розвитку соціологічних ідей у *предметному полі соціальної роботи* пов'язане з певними *складнощами*.

По-перше, ці складнощі обумовлені специфічними умовами формування соціальної роботи як галузі наукових знань – від практичної соціальної роботи, через її узагальнення до певних методик, теоретичних моделей, концептів і парадигм, в яких інтегрувалось наукове знання інших галузей, зокрема соціологічних.

По-друге, соціальна робота як практична діяльність і галузь знань є дуже молодою, її визнання в якості професійної діяльності пов'язують з другою половиною ХІХ століття. Активне залучення в соціальну роботу соціологічно орієнтованих моделей відбулось лише у 70-ті роки ХХ ст. Отже період визрівання соціологічних теорій в межах соціальної роботи значно менший, ніж у предметному полі соціології.

По-третє, відносно малий період становлення соціальної роботи в поєднанні з нерівномірним розвитком її в різних країнах. Як зазначає українсько дослідниця Т.В. Семигіна система соціальної допомоги подолала в своєму розвитку шлях від філантропічного підходу в підтримці в прадавні часи, до перетворення її на професійну діяльність. Соціа-

¹ Див.: Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). / За ред. д. ек. н. В.М. Ворона, д. соц. н. М.О. Шульги – К.: І.С. НАН України, 2001 – С. 568-569.

² Див.: Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко, – К., Академвидав, 2008 – С. 371.

льна робота як фах зародилася в індустріально розвинутих суспільствах на початку ХХ ст. Професіоналізація соціальної допомоги охоплює певні послідовні етапи. В процесі свого розвитку фахова діяльність соціальних працівників збагачувалась новими моделями практики і методами роботи, перебувала під впливом різних наукових та ідеологічних концепцій, які вагомо позначилися на змісті соціальної роботи.

Отже процес *професіоналізації соціальної роботи* мав свої особливості, щодо змістовного наповнення і темпів перебігу. Це вимагає розгляду еволюції соціологічних ідей в контексті особливостей цього процесу в різних країнах: в західно-європейських, Росії та в Україні.

При цьому ми підтримуємо думку дослідників щодо необхідності враховувати зародження соціологічних ідей ще до професіоналізації, часи які відносять до “передісторії виникнення соціальної роботи”¹.

Дійсно, як відомо суспільство на кожному етапі свого розвитку брало на себе функції допомоги і підтримки, хоч спосіб їх реалізації суттєво відрізнявся у процесі соціогінезу. У первісному суспільстві, яке характеризувалося природною цілісністю життєдіяльності людей, ці функції реалізувались переважно через інститут сім’ї і систему родинних зв’язків. З розвитком суспільства ці соціальні інститути постійно трансформувались, передаючи частково або повністю обов’язки щодо підтримки своїх членів іншим соціальним інститутам. Особливо активно включалися в цей процес церква, релігійні, професійні, територіальні громади, благодійні організації, а згодом і держава.

Виникненню соціальної роботи як фаху передувало суспільне визначення необхідності задоволення потреб певних груп людей у сторонній допомозі й підтримці. *Передісторія* соціальної роботи охоплює такі послідовні *етапи*:

- 1) первіснообщинні і родові форми, церковно-монастирська допомога;
- 2) зародження державних і громадських підходів;
- 3) наукова філантропія, пов’язана із усвідомленим прагненням добровольців створити теоретичну і ціннісну базу своєї діяльності.

В цей період соціологічні ідеї виникали і розвивались на підґрунті *двох основних підходів* і традицій.

З одного боку – на *ідеях милосердя, допомоги бідним та знедоленим*. Ці ідеї існували в контексті певних релігійних ідеологій – іудаїзму, християнства, мусульманства та ін. Разом з тим сама допомога з давніх пір носила прагматичний характер, оскільки забезпечувала врегулювання політичних проблем, сприяла виживанню суспільства, утве-

¹ Див.: Вступ до соціальної роботи: Навчальний посібник / За ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миновича – К.: Академвидав, 2005 – С.35-40.

рдженню в ньому духу солідарності. За словами сучасного російського науковця Олексія Козлова, суспільна допомога була відображенням потреби суспільства у забезпеченні його трудовими ресурсами, пом'якшенні наслідків соціальних заворушень, які приносять суспільству розруху, людські жертви і перешкоджають стабільному розвитку економіки, а також потреби воб'єднанні суспільства навколо держави і уряду для її зміцнення і для захисту національних інтересів².

Соціальна робота не тільки вкорінена в традиції милосердя, а й у *традиції боротьби із "соціальними патологіями"*. Історія свідчить, що різні культури переймалися виявленням соціальних аутсайдерів і боротьбою з проблемами в душах людей. Іудео-християнські вчення причини негараздів убачали у гріховності людини, тому виступали за покарання незгодних із моральними нормами.

В епоху Просвітництва стверджувалося, що бідність є породженням схильності до пияцтва, неуцтва або дефіцитом моральної волі. Тому змінити життя людини може не тільки матеріальна допомога, а й переконання і дружній вплив. Визнання провідної ролі людських слабкостей є концептуальною основою, на якій і донині ґрунтується практика фахової соціальної роботи. Проте у просвітницькі часи ці ідеї не було втілено в життя, що було спричинено економічними умовами і релігійними переконаннями членів благодійних організацій.

Наприкінці ХІХ ст. теологічний й суспільно-благодійний підходи в наданні соціальної допомоги поступилися місцем правовому підходу. Ухвалені закони започаткували розвиток державної системи соціального забезпечення, формування державно-муніципального навчання тощо. Одночасно розвивалися профспілки й каси взаємодопомоги, на якій спиралися система соціального страхування. Набували поширення соціально-радикальні ідеї марксизму та фемінізму, основою яких було переконання у несправедливості розподілу суспільних ресурсів та балансу влади між представниками різних соціальних груп у суспільстві, зокрема найманих працівників і власників, жінок і чоловіків. На цей час, за переконанням більшості дослідників, припадає професіоналізація соціальної роботи, утвердження ідеї створення державної системи соціального забезпечення як інструмента реалізації соціальної політики, орієнтованої на визнання загальних прав людини.

Переходячи до розгляду впливу соціологічних ідей на професіоналізацію соціальної роботи слід визнати, що випереджального розвитку цей процес набув саме у зарубіжних країнах, де професіоналізація соціальної роботи почалась значно раніше. Таке випередження обумовлювалось також поширенням в соціально-гуманітарних науках позити-

² Див.: Козлов А.А. Социальная работа за рубежом // Сб. научн. очерков. – М.: Флинта, 1988.

візму через вплив ще молодого науки соціології.

Таку думку підтримує відома російська дослідниця з соціальної роботи К.І. Холостова. Вона зазначає, що становлення соціолого-орієнтовних моделей теорії соціальної роботи випробувало на собі вплив класичного позитивізму (О. Конт, Дж. Мілль, Т. Спенсер), що потрактував соціологію як "соціальну фізику". При цьому спекулятивному теоретизуванню і заснованій на ньому соціальній філософії, будь-якій соціальній теорії класичний позитивізм намагався протиставити методи спостереження, порівняльний історико-соціологічний метод аналізу суспільних процесів, математичні методи.

Характерними рисами *позитивізму* (особливо раннього, соціологічного) були натуралізм, еволюціонізм, феноменалізм. Моделлю наукового пізнання тут були біологія, анатомія і фізіологія людини, частково – механіка. Позитивізм в соціології і теорії соціальної роботи постулював наявність незмінних законів функціонування і розвитку суспільства і людини, які розглядалися як частина або продовження природних процесів.

В зв'язку з цим суб'єктна роль людини соціальної роботи орієнтується на врахування природних потреб відтворення індивідуально-особистого і соціального життя, об'єктивних закономірностей еволюції людини і суспільства. Істотне значення надається рішенню конкретних завдань соціальної допомоги¹.

Активного використання в соціальній роботі соціологічні підходи набули у 70-ті роки ХХ ст. у зв'язку з поширенням *соціологічно орієнтованих моделей*, імпульсом для розвитку яких стала теорія систем². Системні ідеї орієнтують на розгляд об'єктів соціальної роботи як систем, тобто цілого, що складається з частин. А, як відомо, дослідження і розкриття цілісності об'єкта передбачає виявлення багатоманітних зв'язків всередині об'єкта, між об'єктом і його середовищем і зведення їх в єдину теоретичну картину. Отже, *системна модель соціальної роботи* є моделлю практики, яка ґрунтується на ідеї, що задовільне життя людини залежить від систем, які її оточують, а сім'ю, можна розглядати як систему, всередині якої існують відносини між подружжям, дітьми і родичами, а сама вона включена у взаємодію з різноманітними соціальними інститутами – державою, системою освіти і виховання, економічними та іншими організаціями.

Утвердження екологічного підходу в індивідуальній соціальній роботі зумовлене особливою увагою, що спостерігалася в 60-ті роки ХХ

¹ Див.: Социальная работа: теория и практика. Учеб. пособие / Отв. ред. д. и. н., проф. Е.И. Холостова, д. и. н., проф. А.С. Сервина – М.: ИНФРА, 2002 – С. 57-60.

² Див.: Вступ до соціальної роботи: Навч. посібник / За ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича – К.: Академвидав, 2005 – С. 49-50.

ст., до проблем *екології людини* (соціальної екології), зосередженої на вивченні закономірностей взаємодії суспільства і навколишнього середовища, його збереження і охорони. В організації соціальної роботи *екологічна модель* пропонує особливу увагу звертати у роботі з клієнтом на рівень співвідношення особистості з навколишнім середовищем (фізичним і соціальним). Зміст діяльності спеціалістів у межах цієї моделі полягає в тому, щоб за допомогою активних методів адаптації і соціалізації клієнта досягнути особистісних змін задля досягнення відповідності між станом індивіда й вимогами навколишнього середовища, і у впливі на зміну умов соціального і фізичного оточення, щоб воно якомога більше відповідало правам, потребам і життєвим цілям особистості.

Протягом 70-х років XX ст. заявила про себе *зосереджена на завданні модель*, яка орієнтує практичних працівників на осмислення майбутньої роботи з клієнтом. Така робота передбачає вивчення проблеми, узгодження її мети і часових меж, безпосереднє виконання завдання. Ця модель пропонує чітку послідовність діагностики проблеми клієнта та роботи з нею.

У наступні роки намітився розвиток *соціально-радикальних підходів*, які орієнтуються на політичні та економічні проблеми клієнта. Їх прихильники переконані, що розв'язання соціальних проблем можливе у ширшому контексті, ніж робота на індивідуальному рівні. Радикально орієнтовані спеціалісти, особливо учасники феміністського руху, які виступають за рівноправ'я між жінками і чоловіками, зосереджують увагу на нових соціальних проблемах, розв'язання яких перебуває за межами державних програм (бездомність, сімейне насилля, гомосексуалізм тощо), на пошуку альтернативних систем надання послуг і нових методів практичної роботи, створенні кризових і консультаційних центрів. Соціально-радикальна модель соціальної роботи кидає виклик психологічним поясненням проблем клієнтів і закликає до розгляду балансу влади, використання структурних засобів розв'язання проблем, проведення масових акцій на захист прав клієнтів та інших колективних дій.

Важливою для використання у соціальній роботі є *теорія ролей*, яка належить до структурно-функціоналістських теорій у соціології. Її пов'язують з іменами таких соціологів як Д. Мід, Р. Лінтон, Т. Парсонс, Р. Мертон, значний внесок в її розвиток також і психологів (Я. Морено, Дж. Келлі та інші), проте їхнє розуміння ролей дещо вирізняється від прийнятого в соціології. Якщо для соціолога *роль* – це одиниця соціальної структури, то в соціальній психології роль визначають як форму поведінки, яка логічно витікає із такого факту, що людина розуміє, як

мислять інші люди, пов'язані з ним в його діяльності.

Роль як продукт взаємодії між людьми складається з трьох компонентів, що об'єднуються в *концепцію ролі*: 1) уявлення як особа в конкретній соціальній ситуації уявляє собі, як слід поводитися; 2) рольові очікування – що інші очікують від поведінки особи, котра займає певну позицію; 3) виконання ролі – якою насправді є реальна поведінка особи.

Розуміння *теорії соціальних ролей* допомагає аналізувати відносини “соціальний працівник – клієнт”. Соціальний працівник повинен визначати, як особа бачить його роль та його власні очікування щодо цієї ролі. Потрібно знати про очікування значущих інших щодо цих ролей. Тобто з точки зору *рольової теорії* потрібно зважати на таке:

- 1) хто й чого очікує від соціального працівника (клієнт, родичі клієнта, керівники, колеги, спеціалісти з інших соціальних агенцій, представники влади, політики тощо);
- 2) ті моменти, де ці очікування зберігаються чи суперечать одне одному;
- 3) як соціальний працівник може впоратися з конфліктуючим набором очікувань.

Для соціальної роботи також важливим є підхід до розуміння ролі з позицій *символічного інтеракціонізму*, який фокусується на тому, що ролі формуються соціальними очікуваннями й *тавруванням* (*стигматизацією*).

Стигма – це негативний ярлик, який приписується індивіду в певному середовищі як принизливий. Вона радикально змінює концепцію “Я” особистості та її соціальну ідентичність та зазвичай означає поведінку, яка відхиляється від “норми”. Виділяють три *види стигми*, пов'язаних із: 1) фізичними деформаціями людського тіла; 2) психічними розладами, тюремними ув'язненнями, залежністю від психоактивних речовин, гомосексуальністю, безробіттям, спробами суїциду, радикальною політичною поведінкою; 3) расою, національністю, релігією, тобто тим, що може передаватися через походження і стосуватися всіх членів сім'ї. При цьому високою є вірогідність засвоєння затаврованими людьми очікувань щодо свого тавра – отже, вони починають діяти у спосіб, що узгоджується з очікуваннями щодо їхнього тавра.

Таким чином, теорія ролей допомагає визначити статус клієнта і його взаємини з іншими, зокрема з соціальними працівниками.

Нарешті, важливо враховувати можливості і такого аспекту теорії соціальної роботи, як *культурологічний*, що виник не в останню чергу завдяки соціологічній теорії П. Сорокіна, що створив вчення про соціокультурну динаміку сучасного суспільства, що розвивало ідеї так званої інтегральної соціології.

Соціальна дійсність і життя людини, система його соціального захисту розглядаються в зв'язку з цим у дусі соціального реалізму, що проголошує наявність в світі надіндивідуальної соціокультурної реальності, яка несвідома до матеріальної реальності і наділена системою значень. Вона характеризується "неспокійним" різноманіттям соціокультурних проявів, що представляють істини раціонального інтелекту, відчуттів, надраціональної інтуїції, що вимагає відповідних методів пізнання, їх сполучення із збагненням таємниць природи, суспільства і людини. Всі ці способи пізнання повинні бути використані при систематичному, цілісному, різносторонньому вивченні соціокультурних феноменів.

Важливо і те, що людина розглядається тут як невід'ємна частина того культурного середовища, соціокультурній традиції, які обумовлюють його розвиток і характерні для нього проблеми. Регіональний, поселенчеський, національно-культурний контекст життя людини набуває тут вельми істотного значення.

До найбільш поширених соціолого-орієнтованих теорій соціальної роботи російські автори С.І. Григорьев та Л.Г. Гуслякова відносять так звану "*дозволяючу модель*"¹.

Дозволяюча модель соціальної роботи, на відміну від багатьох інших моделей, носить специфічно-прикладний характер. В основі цієї моделі лежить мета скасування або хоч би зменшення негативної дії суспільства або якоїсь групи на одного з її членів. Особливо ефективно використання цієї моделі при роботі з сім'ями, оскільки взаємна підтримка членів сім'ї може активізувати розвиток всіх її членів. При роботі на основі цієї моделі соціальний працівник використовує спеціальну техніку і методики.

Дозволяюча стратегія орієнтує як на підтримку різних соціальних груп, так і на вдосконалення ефективності різних послуг клієнтам, а також – на подолання розповсюдження негативних оцінок щодо тих, хто потребує допомоги соціальних служб і самих соціальних працівників.

Особливо дієво дозволяюча модель практики соціальної роботи реалізується в сьогоденні при роботі з маргінальними групами. Вона також може бути використана для надання послуг в сім'ї, мікрорайоні, общині.

Розглянуті соціологічні підходи¹ і моделі соціальної роботи набули поширення і в російській та українській соціальній роботі. Хоча їх впровадження в науковий простір цих країн має певні особливості.

¹ Див.: Григорьев С.И., Гуслякова Л.Г. Социология для социальной работы. / Учебное пособие – М.: Издательский Дом МАГИСТР – ПРЕСС, 2002 – С.42.

¹ Див.: Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е.И. Холостова, А.С. Сорвина. М.: ИНФРА-М, 2002.

Зокрема, для російської соціальної роботи характерно виділення в літературі в розділах з теорії соціальної роботи окремих глав “Соціологія і соціальна робота”² або “Соціологічні основи соціальної роботи”³.

В окремих наукових і навчальних закладах розроблені спеціальні курси і програми з соціологічної підготовки соціальних працівників. Зокрема в навчально-науково-виробничому комплексі “Соціологія, психологія і соціальна робота” Алтайського університету соціологічна підготовка соціальних працівників здійснюється на теоретичній основі віталістського підходу, що спирається на соціологічну концепцію життєвих сил людини⁴.

На емпіричному рівні соціологічні знання отримують майбутні соціальні працівники в навчальному курсі “Соціологічні методи і техніка вивчення проблем соціальної роботи”, що реалізовується на факультеті соціальних технологій російської Державної Академії сфери і послуг вже більше двох років⁵.

Цей курс призначений для студентів (4 роки навчання), що спеціалізуються в галузі соціальної роботи. Він є органічним поєднанням соціології і ряду предметів із соціальної роботи. Курс передбачає більш поглиблене, практичне освоєння соціальної професійної діяльності за допомогою методів і техніки соціологічних досліджень. Його реалізація можлива тільки на основі вже отриманих базових знань в області соціології і соціальної роботи.

Основна мета пропонованого студентам курсу – освоїти практичні навички щодо організації досліджень, розробки програм, опанування методами і технікою збору первинної соціальної інформації, умінням узагальнювати і аналізувати її, формулювати на цій основі висновки і рекомендації щодо рішення проблем соціального захисту населення.

В рамках курсу проводяться практичні заняття, зокрема участь в польових соціологічних дослідженнях, переважає самостійна робота студентів під керівництвом викладача і практичних соціальних працівників. Курс, що реалізовується, призначений для соціальних працівників, може послужити основою і для підготовки студентів з інших спеціальностей (тим більше, що багато хто з цих спеціальностей тісно пов'язані з соціальною діяльністю, а деякі фактично є складовими частинами, напрямками соціальної роботи).

Отже, соціологічні теорії і концепти майбутньої соціології соціа-

² Див. наприклад: Теория социальной работы: Учебник / Под ред. проф. Е.И. Холостовой – М.: Юристъ, 1998.

³ Див.: наприклад: Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок – М.: ИНФРА-М, 1997.

⁴ Див.: Григорьев С.И., Гуслякова Л.Г. Социология для социальной работы: Учеб. пособие – М.: Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002.

⁵ Див.: Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок – М.: ИНФРА-М, 1997 – С.56-57.

льної роботи перенесли на російське підґрунтя основні соціологічні теорії зарубіжної соціальної роботи, залучаючи при цьому соціологічні наробки російських вчених.

В українському науковому просторі соціальної роботи спостерігаються схожі тенденції щодо визрівання соціологічних ідей: виділяються окремі розділи і підрозділи в підручниках і навчальних посібниках, поширюються основні соціологічно-орієнтовані теорії соціальної роботи зарубіжних авторів, наповнюються соціологічними термінами, поняттями і категоріями довідкові видання із соціальної роботи.

Характерним для української соціальної роботи слід визнати наукові розробки певних аспектів та соціологічних проблем соціальної роботи. Так соціологічні аспекти методології соціальної роботи досліджує відомий вчений І.І. Мигович, один з перших розробників теоретичних засад соціальної роботи в Україні¹. Проблемами реалізації рольового підходу в підготовці до професійної діяльності соціальних працівників переймається В.М. Сидоров, ініціатор створення у Донецькому державному університеті факультету перепідготовки соціальних педагогів і соціальних працівників (1992р.)². Порівняльним аналізом соціальної політики у глобальному вимірі займається науковець Т.В. Семигіна, автор ряду підручників і посібників, в яких висвітлюються соціологічні засади соціальної роботи³. Теоретико-методологічний аналіз інфраструктури соціальної роботи – поле наукових пошуків В.Б. Халамендик⁴.

На українських теренах соціальної роботи розробляються проблеми соціального управління в цій галузі. Одним з продуктів такої діяльності можна вважати підручник Н.П. Лукашевича та М.В. Туленкова “Менеджмент соціальної роботи” (2007р.)⁵.

Проблема соціальних відносин в трудовій сфері і зокрема в соціальній досліджує В.І. Жуков¹.

Слід визначити, що соціальна робота в Україні досліджена (Г.В. Попович) як об’єкт процесу *інституалізації*, чим науково обґрунтовано спорідненість цих двох галузей наукових знань та визначено ознака

¹ Див.: Мигович І.І. Соціальна робота – Ужгород, 1997; Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003.

² Сидоров В.Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход – Винница, «Глобус-Пресс», 2006; Сидоров В.Н. Деятельность социального работника: роли, функции, умения.– М.: СТИ МГУС, 2000.

³ Семигіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі. – К.: Унів. видав. “Пульсари”, 2003.

⁴ Халамендик В.Б. Инфраструктуру соціальної роботи: теоретико-методологічний аналіз. Монографія – Запоріжжя: Дике Поле, 2006.

⁵ Лукашевич М.П., Туленков М.В. Менеджмент соціальної роботи – К.: Каравела, 2007.

¹ Балабанова Н.В., Жуков В.И., Галигенко В.Е. Социальный диалог Социальное партнерство. Социальное государство / Отв. ред. В.Е. Пилипенко – К., 2002.

набуття соціальною роботою *статусу соціального інституту*².

Звичайно, тут наведено лише деякі напрями еволюції соціологічного підґрунтя соціології соціальної роботи в предметному полі соціальної роботи. В той же час навіть у скороченому вигляді вони підтверджують, що соціологічне підґрунтя в цьому полі досягло рівня, достатнього для виокремлення зі структури соціальної роботи в окрему галузь соціологічних знань – соціологію соціальної роботи.

2.4. Соціалізаційний контекст еволюції соціології соціальної роботи

Для визначення можливостей і ролі *теорій соціалізації* в створенні підґрунтя для виокремлення соціології соціальної роботи доречно дослідження сутнісних ознак соціального феномена “соціалізація” розпочати зі звернення до його генези. Слід зазначити, що поняття “соціалізація” (від латинської *socialis* – суспільний) усе активніше використовується як наукова категорія представниками широкого спектра наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. Виникнення цього поняття в американській і французькій соціології відносять до кінця XIX століття і пов’язують з іменами американського соціолога Ф. Гіддінгса і французького соціолога Г. Тарда.

В той же час в сучасних соціологічних джерелах з’явилась інформація Х. Абельса про те, що в науковий обіг в соціології це поняття вперше введено Е.А. Россом в 1896 р., в статті “Соціальний контроль”, надрукованому в першому номері “Американського соціологічного журналу”³.

Існують також розходження в розумінні самого поняття “соціалізація”. Так закордонні довідники, зокрема “The Reader’s Digest Great Encyclopedic Dictionary”⁴, повідомляють читачеві, що іменник “соціалізація” походить від дієслова “соціалізувати” (*socialize*), яке можна перекласти російською чи українською в розумінні як зробити економіку або суспільство соціалістичним; помістити індивіда під контроль групи або у ряду; перетворити антисуспільні установки в просуспільні або просоціальні;

зробити кого-небудь дружнім, співпрацюючим, *соціабельним* (*socialable*); адаптуватись до потреб соціальної групи, активно брати участь в її діяльності; брати участь в суспільних рухах. Згідно іншому джерелу¹ *соціалізувати* означає зробити що-небудь або кого-небудь суспіль-

² Попович Г.М. Інституалізація соціальної роботи в Україні. Монографія – Ужгород: Гранда, 2003.

³ Добренков В.И. Кравченко А.И. Фундаментальная социология. В 15 т. Т8. Социализация и образование. – М.ИНФРА-М, 2005 – С.417.

⁴ Reader’s Digest Great Encyclopedic Dictionary, Montreal, 1964.

¹ Merriam Webster’s Collegiate Dictionary (www.britanica.com).

ним, в більш вузькому значенні – призвести до дійсності з нормами та вимогами соціального середовища. Соціалізувати промисловість означає її усупільнити, робити основою соціалістичної, планової економіки.

Узагальнивши різні точки зору, кількість яких інколи перевищує всі мислимі межі, ми пропонуємо розуміти *соціалізацію* в *широкому* та *вузькому* значеннях. В *широкому* вона означає зміну самого суспільства, у *вузькому* – зміну людини. Побудова соціалізму, перехід від етики індивідуалізму до етики колективізму, створення суспільства соціальної демократії, де буде розвинена турбота держави про людей, – це все передбачає трансформацію суспільства, його соціалізацію, а точніше сказати, “соціалізмацію” (від слова “соціалізм”).

У *вузькому сенсі* соціалізація означає таку трансформацію людини, за якої вона з істоти корисної, егоїстичної, замкнутої на собі, перетворюється в істоту, яка вміє спілкуватися та жити в мирі з іншими людьми.

Отже під *соціалізацією* (у *вузькому сенсі*) надалі розумітиметься процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування індивіда в даному суспільстві². Іншими словами, мова йде про придбання і накопичення в процесі соціалізації індивідуального соціального досвіду, необхідного для нормальної життєдіяльності та взаємодії із соціальним оточенням в суспільстві.

Розгляд еволюції соціологічних поглядів на феномен “соціалізація” доцільно розпочати із завершення до першоджерел, що, за визнанням більшості дослідників, залучили це поняття до наукового обігу.

Габріель Тард, прагнучи вивільнити соціологію від біологізму й органіцизму, сам не уникнув впливу останнього. Суспільство він порівнював з мозком, а основним його елементом вважав свідомість окремої людини. Засвоєння індивідуальними свідомостями існуючих вірувань, переконань, розуміння бажань та намірів інших і взаємодія на цьому підґрунті породжують суспільство, що є основою соціального життя. У центрі його – ставлення нашого “Я” до інших “Я”, їх невпинний (хоча часто непомітний) взаємний вплив. “У цій дії одного духу на інший і слід вбачати елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя, хоча соціальна дійсність й виходить далеко за межі розумового світу...”³. Основним механізмом такої взаємодії (*соціалізація*) розглядалося наслідування, регульоване суспільством через соціальні інститути – систему освіти й виховання, сім’ю, громадську думку та ін. В подаль-

² Лукашевич М.И. Соціалізація: Виховні механізми і технології: Навч. метод. посіб. -К.: ІЗМН. 1998.

³ Тард Г. Социальные этюды. – СПб., 1902. – С. VI.

шому – це ще й *інститут соціальної роботи*.

У такий спосіб суспільство підтримує своє існування як цілісність, забезпечує розуміння індивідами своїх соціальних функцій.

Заслуга Г. Тарда полягає у спробі розглянути *соціалізацію* не лише як стабілізуючий суспільний механізм, а й побачити в ній можливість забезпечення розвитку суспільства. Винаходи, що виникають в індивідуальній свідомості як акт творчості й поширюються в процесі взаємодії людей, сприяють розвиткові різних сфер соціального життя і суспільства загалом. Освіта й виховання мають створювати передумови та умови для такої творчості.

Виключно важливо для розуміння можливостей соціалізації для соціальної роботи є спроба Г. Тарда описати процес інтерналізації норм поведінки через соціальну взаємодію людей. Типовим соціальним відношенням він виголосив відносини “вчитель – учень”. Відтворювати їх на різних рівнях соціального життя й дає змогу, з точки зору Г. Тарда, забезпечити реалізацію принципу наслідування і на цьому підґрунті – збереження й розвиток суспільства.

Вплив поглядів Г. Тарда позначився на розумінні *соціалізації* видатним американським соціологом Франкліном Генрі Гіддінгсом, який, на думку деяких авторів¹, *уперше* ввів у науковий обіг поняття “*соціалізація*”. Розглядаючи суспільство як фізико-психічний особливим способом побудований організм, основним елементом суспільного життя якого є “усвідомлення роду”, Гіддінгс вважав, що *соціалізація* як процес “розвитку соціальної природи чи характеру”² людини відбувається як у результаті стихійного впливу оточення, так і завдяки впливам суспільства згідно із “свідомим планом”. Такі впливи, що виходять від сім’ї, школи та інших елементів суспільного організму, мають виховну спрямованість і покликані формувати в індивідів сукупні реакції, адекватні впливам соціального середовища. Підсумком соціалізації повинна бути “плюралістична поведінка”, що забезпечує взаєморозуміння та комунікацію людей і відповідає “соціальному розуму” (що розуміється як суспільна свідомість).

Як бачимо, ті, хто “дали життя” поняттю “соціалізація”, чітко зафіксували зв’язок процесу, відбитого в ньому, із вихованням, застосуванням педагогічних впливів, що в їх розумінні є важливим засобом соціалізації індивідів. Крім того, суспільство в особі соціальних інститутів, а також через різноманітні сторони соціального життя, різні форми суспільної свідомості чинить коригуючий вплив на процес соціалізації.

¹Див.: Шестопад Е.Б. Личность и политика. Критический очерк современных западных концепций политической социализации. – М., 1988. – С.9.

²Giddings F. The Theory of Socialization. – N.-Y., 1897 – P. 22.

Ці ідеї в подальшому відбилися на розвитку американської та французької соціології ХХ ст. Ця проблема стала однією з провідних проблем соціології особистості, що досліджуються в університетах США, де читається, крім того, навчальний курс для студентів³.

Розглядаючи основні тенденції цих досліджень, насамперед зазначимо, що більшість *американських соціологів* досліджують соціалізацію в конкретних, прагматичних цілях: як забезпечити перетворення дитини на добре пристосованого члена суспільства, до якого вона належить. Часто дитина, що пристосувалася до середовища, характеризується як “соціалізована”, і навпаки. Крайня позиція такого розуміння – вважати процес соціалізації своєрідною “випічкою” необхідної для “потреб суспільства” людської продукції з набором стандартних мотивацій і рольових репертуарів.

Типовим є визначення *соціалізації* як прийняття індивідом групових норм, “прийняття особистістю переконань, цінностей і норм вищого чи нижчого статусу, характерних для груп, членства в яких особистість домагається”¹.

У процесі соціалізації індивід готується до відповідності вимогам і очікуванням інших членів суспільства в широкому діапазоні можливих життєвих ситуацій. Соціалізація містить набір агентів і механізмів, завдяки яким забезпечуються соціально схвалювана поведінка та норми моралі. Нарівні з *ідентифікацією*, що розуміється як ототожнення себе з іншими, ключовим поняттям при описуванні соціалізації часто обирають *імітацію*. Остання розуміється як усвідомлене прагнення дітей копіювати поведінку батьків і вчителів, які є для них взірцями.

Великий внесок у розробку теорії соціалізації зробив Толкот Парсонс (1902–1979). Основна ідея його концепцій пов’язана з розумінням соціалізації як процесу інтеграції індивіда в соціальну систему шляхом *інтерналізації* загальноприйнятих норм, “вбирання” у себе загальних цінностей, у результаті чого слідування загальнозначущим нормам і стандартам поведінки стає потребою індивіда, елементом його мотиваційної структури.

Соціалізація як навчання *соціальним ролям* – одна з найважливіших ідей про нерозривний зв’язок процесів виховання, навчання і соціалізації, підсумком яких має стати “засвоєння реквізиту орієнтацій для задовільного функціонування в ролі”².

Значний внесок здійснили американські вчені Л. Кольберг поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює

³ Див.: Аверьянов Л.Я. Социология: что она может и знает? – М.: Социология, 1993 – С. 44.

¹ Krech D., Cruthefield P. – S., Ballachey E. – I. Individual in society. – N.-Y.; S. Francisco; Toronto; London; Tokyo, 1962. – P. 338.

² Parsons T. The Social System. – Glencor III, 1957.

у її свідомості образ (картину) навколишнього світу. Саме ця картина світу, а не сама реальність керує поведінкою людей. Головним аспектом соціалізації при цьому виступає процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних і емоційних структур особистістю. Когнітивна соціалізація проходить в кілька стадій, кожна з яких окреслюється новими навичками, що обмежують можливості навчання людини. Діти проходять ці стадії у визначеній послідовності, хоча швидкість і результативність соціалізації у різних дітей може відрізнитися. Л. Кольбер в основу переходу від однієї стадії соціалізації до наступної поклав не тільки результати розвитку когнітивних навичок, але і здатності порозуміння і співпереживання (емпатії) почуттям інших людей. Таке доповнення особливо актуальне для ситуації в сучасному українському суспільстві. Адже, відмова від навчання і виховання на цінностях соціалізму створили певний моральний “вакуум”, який, за відсутності морального впливу церкви, заповнюється самостійно, при чому нерідко цінностями прагматичними, або й аморальними.

Л. Кольберг, використовуючи ідеї Дж. Д’юї та Ж. Паже, запропонував схему етапів морального розвитку, яку оцінював як підґрунтя морального виховання. Розглядаючи ідею виховання як стимулюючу систему постійного зростання людини, він протиставляє її рольові теорії, яка наголошує на підпорядкуванні особистості нормам, що стають елементом свідомості індивіда в процесі інтеріоризації (присвоєння) цих норм. Надмірна соціалізація, на думку Л. Кольберга, невідворотно призводить до втрати особистістю своєї унікальності.

Але саме соціалізація, довкола якої й обертається проблема морального виховання, зумовлює становлення загальнолюдської сутності. Моральне виховання забезпечує формування духовної структури особистості, є умовою її активної участі у суспільному житті, сприяє збагаченню її соціального досвіду й тим самим соціалізації.

Л. Кольберг розглядає моральний розвиток як самокерування і саморегулювання людиною своєї поведінки в процесі взаємодії із соціальним середовищем. Інструментом такої самотворчості особистості є її моральне самопізнання в структурі соціального досвіду. Внаслідок чого відбувається становлення моральної зрілості. Для пояснення цього явища Л. Кольберг вдається до методики “виклику-відгуку”, застосованої А. Тойнбі до аналізу цивілізаційного процесу. І це не випадково, оскільки між соціалізацією як процесом становлення особистості та цивілізаційним процесом як історичним становленням суспільством є глибинний причинно-наслідковий, смисловий і структурний взаємозв’язок.

Згідно з теорією Л. Кольберга соціальне середовище, в якому фо-

рмується особистість, треба розуміти не тільки як оточення, але й як систему можливостей, вимог та очікувань, яка виконує конструктивні і диригентські функції цього процесу.

Мірою наростання значимості середовища індивіда, тобто мірою наростання його причетності, включеності в середовище (соціалізації), збільшуються потужність, різноманітність і витонченість особистісно-формуєчих впливів оточення на особистість. Процес соціалізації, таким чином, набуває автентичного характеру. Додавши до цього аналіз наслідків впливу особистості на середовище (і завдяки цьому на саму себе), отримуємо можливість аналізу соціалізації з точки зору самодіяльності, само творчості людини.

Так стає очевидним, що духовно-практичним підґрунтям соціалізації і відповідно соціалізуючої педагогічної практики є суспільна мораль, її осмислення виявляється вихідною точкою адекватної педагогічної теорії соціалізації.

Особливе місце серед прихильників когнітивної моделі займає й точка зору "гуманістичних" психологів (А. Маслоу, К. Роджерс та ін). Ґрунтуючись на ідеї самоактуалізації особистості в процесі її дозрівання, вони вважали, що природні внутрішні сили особистості в змозі самостійно реалізувати соціалізацію індивіда, а засоби, фактори й агенти соціалізації повинні лише не заважати цим силам. Звичайно, важко погодитися з недооцінкою в цій моделі *агентів соціалізації* в особі соціальних інститутів, зокрема, таких як освіта і виховання, соціальні служби. Однак, у цій концепції закладені застереження від зловживання їх можливостями для маніпулювання свідомістю людей. А з іншого боку – ідея залучення в соціальній роботі з клієнтом його власного потенціалу.

Говорячи ж про зв'язок з освітою і вихованням «когнітивної» моделі в цілому, можна відзначити її підвищену схильність до *ідеологізації* виховання, коли абстрактна ідеологізована картина світу (у вигляді якого-небудь «ізму») може виявитися неадекватною реальному світу, що в результаті може привести до викривленого уявлення про систему соціальних ролей і про своє місце в суспільстві (наприклад, роль «гвинтика» у суспільному механізмі).

Однією з найпоширеніших і найвпливовіших для соціальної роботи є *філософська-педагогічна теорія соціалізації* класика прагматизму Дж. Д'юї. В його теоретичній системі знайшла своє вираження *адаптивна концепція соціалізації*. Спираючись на прагматичне розуміння соціальної реальності і проблем людського життя він підкреслював вагомість досвіду як особливого елементу освіти й виховання, який разом із знаннями, навичками та цінностями утворює зміст і структуру процесу со-

ціалізації як динамічної системи. Дж. Д'юї відстоює ту думку, що людські потенції можуть виявляти себе лише в процесі соціалізації як наслідок взаємодії людини із соціальним середовищем. А звідси і розуміння того, що одним із найважливіших завдань виховання є навчання людини пристосуватися до свого середовища і взаємодіяти з ним, що і є умовою саморозвитку¹.

Головну мету соціалізації Дж. Д'юї вбачав у досягненні єдності переконань усіх членів суспільства. «Щоб бути дійсним членом соціальної групи необхідно приєднуватися до думки інших і діяти так, як діють інші».

Погляди Дж. Д'юї сьогодні знаходять своє продовження у працях А. Маслоу, А. Комбаса, Е. Келлі, Т. Браммельда, С. Хука та ін. Привнесені ними зміни до *прагматичної концепції соціалізації* відобразили загальну тенденцію до осмислення проблем навчання і виховання особистості в контексті її соціалізації, яка й веде за собою внутрішній розвиток індивіда.

Так само, як Дж. Д'юї, його послідовники схиляються до теорії вродженого характеру людських здатностей, талантів, спрямувань, мотивацій. Звідси й погляд на соціалізацію та виховання як на стимулюючу або гальмівну систему розвитку людської природи. Ідеї прагматизму та *неопрагматизму* в розумінні процесу соціалізації є певною мірою близькими до розуміння цього явища представниками *екзистенціалізму*. За вихідну точку екзистенцій береться особистість та її індивідуальне буття (екзистенцію), яка є незалежним і від природи, і від соціального середовища і розвивається за своїми внутрішніми (генетичними) законами.

Однієї з моделей соціалізації, положення якої актуалізуються в зв'язку із зростанням етнонаціональних проблем¹ є *модель «інкультурації»* (Ф. Боас, В. Маліновський та ін.). У ній соціалізація розглядається як процес передачі культурної спадщини. Людина в цьому процесі бере участь як пасивний споживач, що автоматично сприймає культуру в ході свого індивідуального розвитку. Сама ж культура у цій моделі трактується як своєрідний екран у вигляді національного характеру, на який і проектується психологія індивіда.

Погоджуючись з авторами цієї концепції в тому сенсі, що в національному характері (*менталітеті*) дійсно закріплені стійкі психологічні риси конкретної етнічної групи, не можна прийняти їхню точку зору на розуміння соціалізації як несвідомої передачі цих рис від покоління

¹ Кон И.С., Ольшанский В.Б. Социализация. Философская энциклопедия. - М.: Советская энциклопедия, 1970 - Т.5.

¹ Харчева В.Г. Основы социологии: Учебник. - М.: Логос, 1997. С.31-52, 12.

до покоління. Не можна також не визнати взаємовпливи і взаємодії цих рис у процесі міжнаціонального спілкування, як і впливу на ці риси змін у навколишньому соціальному середовищі. Здається, що про це не слід забувати при формуванні і розвитку національних основ вітчизняної культури, здійсненні національної орієнтації в системах освіти і виховання. Це тим більше важливо, що в іншому випадку доведеться переборювати вже допущені перекоси при "виділенні" одного загального для всіх народів колишнього СРСР "національного екрана" у вигляді російського національного характеру як державно схвалюваного зразка.

Серед розповсюджених моделей, джерела якої лежать у теорії психоаналізу З. Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистісного контролю. Основна ідея, на якій побудована ця модель, полягає у визнанні людей ще від народження є асоціальними, внаслідок уроджених агресивних інстинктів. Тому соціалізація носить конфліктний характер і вимагає не тільки особистісного, але і суспільного контролю.

Однак дана модель, заснована на визнанні незмінності людської природи, залишає мало можливостей для виховного впливу, орієнтуючись більше на соціальні санкції. Більш того, сукупність подібних санкцій і засобів, орієнтованих на придушення одних і розвиток інших, "суспільно корисних" інстинктів, рефлексів, і може видаватися за "виховання". Як не дивно, але елементи подібної моделі соціалізації, що майже повністю заперечувалися радянською наукою як властиві тільки для буржуазного суспільства, залишили глибокий слід і у вітчизняній педагогіці.

Разом з тим прихильники даної моделі бачили можливості зміни як індивіда, так і суспільства в сполученні психоаналітичної гарантії з адекватною соціалізацією особистості, забезпечити яку, на наш погляд, може тільки навчання і виховання, що корегують процес соціалізації. У цьому зв'язку навряд чи можна вважати вичерпаними можливості цієї моделі для соціалізації дітей з використанням новітніх педагогічних технологій.

Поряд з моделлю "особистого контролю" (З. Фрейд) і моделлю "рольового тренінгу" (Т. Парсонс) у західній соціології дуже поширена модель "*соціального навчання*", представлена більшістю різновидів *біхевіоризму* (Дж. Доллард. Б. Скіннер. Р. Уоллтерс та ін.), яка заснована на відомій формулі "стимул-реакція". Ця модель під соціалізацією розуміє "модифікацію" людської поведінки шляхом "дозування" стимулів, тобто дотримання визначених пропорцій покарання і заохочення для одержання бажаної реакції (поведінки). При удаваній зовнішній привабливості і реальності подібні методи "*соціальної інженерії*", навряд чи можуть бути застосовні для нормального, а не репресивного вихо-

вання людини.

Серед плідних для соціальної роботи ідей соціалізації *американських соціологів* потрібно, на наш погляд, зазначити також:

- ідею про те, що соціалізація пов'язана з адаптивними процесами (хоча трактування адаптації як пристосування надає процесу соціалізації індивіда відтінку пасивності);
- думку про встановлення соціальних зв'язків як про один з механізмів соціалізації;
- положення про значення для успішної соціалізації формування самосвідомості й систем соціальної орієнтації, а також розвитку мови.

Погляди *французької школи* соціології на сутність соціалізації формувались під впливом її фундатора Е. Дюркгейма (1858–1917). Саме в його роботах соціалізація розглядається в нерозривному зв'язку зі спорідненими категоріями “освіта” та “виховання”¹. Вперше він робить зауваження про соціалізацію як про щось відмінне від виховання: “Виховання зовсім не має на єдиній або головній меті індивіда і його інтереси, воно є перш за все засіб, за допомогою якого суспільство постійно відтворює умови свого власного існування. Суспільство може існувати тільки тоді, коли між його членами існує достатній ступінь однорідності. Виховання відтворює і укріплює цю однорідність, спочатку закладаючи в душі дитини головну схожість, якої вимагає колективне існування. Але з іншого боку, без відомої різноманітності будь-яка кооперація була б неможлива. Виховання забезпечує збереження цього: при цьому саме воно диференціюється і спеціалізується. Отже, в обох своїх аспектах воно полягає в цілеспрямованій *соціалізації* молоді”². Дюркгейм розумів соціалізацію як засіб відтворення суспільством умов свого існування, при цьому пов'язав її з майбутнім цього суспільства – молоддю. Йому ж належить і інша методологічно важлива думка: “Освіта – методично організована соціалізація”. Таким чином, три найважливіші для нас категорії – виховання, соціалізація і освіта – опинилися у Дюркгейма тісно зв'язані між собою, та ще так, що стрижнем цього тріумвірату виступає соціалізація.

Крім *вузького значення* у Дюркгейма зустрічається і *широке трактування* соціалізації – як способу перетворення індивідуалістичного суспільства в колективістське, тобто капіталістичного в соціалістичне. Він писав про те, що у міру подальшого розвитку суспільного розподілу праці і об'єднання трудящих в професійні корпорації суспільство все більш об'єднуватиметься, тобто наступить процес прогресуючої соціа-

¹ Дюркгейм Э. Социология образования / Пер. с фр. И Астаховой; научн. ред. В.С. Собкин, В.Я. Нечаев.

² Дюркгейм Э. Социология – М., 1995 – С. 254.

лізації, наближаючи його до здійснення морального соціалістичного ідеалу. Разом з суспільним рухом до такого пристрою відбудеться і "перековування" людей, у них з'явиться воління до соціалістичного "гуртожитку". В цьому полягає найвище досягнення *органічної солідарності*, яка мала на думку Дюркгейма охопити весь світ.

Ще одну, *когнітивну теорію соціалізації* розвинув видатний вчений Ж. Піаже (1896-1980). Він досліджував соціалізацію як когнітивний розвиток або процес *навчання мисленню*. Піаже провів глибокий експериментальний аналіз форм засвоєння досвіду в навчанні. У нього інтелект є, перш за все, системою похідних від наочних дій операцій, що взаємодіють між собою таким чином, що вони утворюють деяку цілісну структуру. Залишаючись психологом, Піаже перемістив центр тяжіння в соціалізації з суспільства на окрему людину, а усередині нього – на інтелект. От чому замість повноцінної соціалізації він отримав вельми усічений її варіант – *адаптацію*. Зате її він досліджував з усіх боків. Піаже виділив чотири стадії інтелектуального розвитку.

Піаже висунув, спираючись на думки дитини, положення про те, що головною сутнісною характеристикою її пізнавальної діяльності є егоцентризм, через який вона змішує суб'єктивне і об'єктивне, переносить свої внутрішні спонуки на реальні зв'язки речей. У мисленні дитини виявляються і такі особливості, як *магія* (словам і жестам додається сила дії на зовнішні предмети), *анімізм* (ці предмети наділяються свідомістю і волею), *артифіціалізм* (явища навколишнього світу вважаються виготовленими людьми для своїх цілей). Роботи Ж. Піаже і його учнів показали, що розвиток інтелекту дитини полягає в переході від егоцентризму (центрації) через децентрацію до об'єктивної позиції дитини по відношенню до зовнішнього світу і себе самого. З віком дитина стає об'єктивнішою; вона виділяє незмінні властивості об'єктів (константне сприйняття); допускає існування зовнішнього світу, який не залежить від її власного сприйняття; стає менш егоцентричною. У міру зростання дитина стає емоційно стабільнішою, вона менше схильна до руйнівних впливів емоційних стресів¹.

Піаже довів, що діти різного віку мають дуже різне розуміння того, що вони роблять. Причина криється не тільки в різній складності явища, але і в маргінальній аргументації, тобто способі, яким вони оцінювали ситуації, застосовуючи до них стандарти справедливості і чесності. правила гри в шашки (скляні), яку він спостерігав знову і знову, маленькі діти приймали абсолютно, як написані на стіні і такі, що не допускають ніяких змін. Старші діти були гнучкішими, змінювали правила, пристосовувавши їх до несподіваних ситуацій. У ще більш старшо-

¹ Піаже Ж. Суждения и рассуждения ребенка. М., 1969.

му віці підлітки розуміли, що правила існують тільки тому, що гравці згодні з ними, що їх можна змінити дуже сильно і взагалі винайти нову гру. Це підтверджує важливе положення соціології, що правила і ролі соціально контролюються.

До сучасних прихильників *адаптивного підходу*, щодо розуміння соціалізації можна віднести і П. Бурдьє, який вважав, що *соціалізація і адаптація* – це певні поля докладання людських зусиль в боротьбі за володіння різними видами *капіталу* – економічного, соціального, символічного чи іншого. Володіючи *символічним капіталом* бідний, але освічений індивід може вплинути на багатого, але некомпетентного, займаючи соціальну позицію його радника, державного чиновника, священика чи судді. Отже, володіння культурним капіталом дозволяє збільшити і соціальний капітал завдяки успішній кар'єрі, а також і відповідно – фінансовий капітал.

Успішній соціалізації сприяє як культурний капітал, що накопичується батьками, так і певний *етос* – духовна атмосфера, в якій виростають діти. Це і є культурне середовище, яке сприяє розвитку природних здібностей, накопиченню культурного капіталу¹.

Культурний капітал накопичується в нашій пам'яті завдяки так званому *габітусу* – підводному механізму соціалізації. *Габітус* – це система схильностей індивіда до певного образу мислення, стилю життя, типу поведінки та почуттів. Ця система стійких відтворюваних *диспозицій* не є вродженою. Вона – результат прихованого педагогічного впливу, попередньої соціалізації та минулого життєвого досвіду, перебуває поза нашою свідомістю і контролем. Проростаючи із минулого в майбутнє, хронологічно габітус представлений упорядкованою множиною диспозицій: для кожного етапу соціалізації – свій набір диспозицій.

Отже, на відміну від американської *французька соціологія* в розвитку теорії соціалізації вийшла на ширше її розуміння – як сукупності взаєморозумінь, взаємовідносин із суспільством, в які індивід вступає в процесі формування як особистість. Таке розуміння підтверджують й основні тенденції в дослідженнях соціалізації, відокремлені французьким соціологом Шомбар де Лов².

Насамперед це загальне для всіх досліджень прагнення вивчати вплив групи на індивіда й індивіда на групу з метою з'ясування, що при цьому передається від індивіда до групи і в зворотному напрямку.

Плідною є поглиблена увага до дослідження умов соціального се-

¹ Див.: Бурдьє П. Социология политики : Пер. с фр., част., общ. ред. и продиск. Н.А. Шматко – М., 1993 – с. 54-60.

² Р.-Н. Chombart de Lauve. Interaction: individual and Society // Amer. Soc. Rev. – April 1966. – V. 31. – № 2.

редовища з відокремленням соціально-економічних і соціальних умов, а також сім'ї, школи і неформальних груп одноліток. Диференціація умов на групи перемінних дає змогу уточнити стадії соціального визрівання, особливості пристосування індивіда до різних елементів середовища.

Особливе значення для досліджень педагогічних аспектів соціалізації має, на наш погляд, розгляд її як процесу соціального учнівства і послідовного засвоєння ролей, місця в цьому процесі розуміння зразків і моделей, системи цінностей.

З огляду на такі тенденції можна дійти до сучасного розуміння *соціалізації*, що склалася в західній соціології, як надбання людьми соціального досвіду і ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання їх соціальних ролей¹.

Російські соціологи В.І. Добренєков і А.І. Кравченко слушно зазначають, що для західних досліджень характерне надзвичайне різноманіття теоретичних підходів при розгляді процесу соціалізації. По суті справи, кожна наукова школа пропонує власний підхід². Так, представники *біхевіоризму* і *необіхевіоризму* (Б. Скіннер, Е. Торндайк, А. Бандура, В. Уолтерс і ін.) розглядають соціалізацію як процес соціального навчання. У школі *символічного інтеракціонізму*, біля витоків якої стояв Дж. Мид і яка отримала свій розвиток в роботах Д. Хорке, Л. Кольберга, Т. Кемпера, Т. Ньюкома і інших, соціалізація досліджується як результат соціальної взаємодії людей. Представники *гуманістичної психології* (А. Оллпорт, А. Маслоу, Р. Роджерс) розуміють соціальний розвиток особи як самоактуалізацію "Я - концепції". У наукових напрацюваннях останніх років (Д. Гойлен, До. Харрельман, К.Ю. Тільман, Р. Тернер і ін.) процес соціалізації представляється як акт "продуктивної переробки зовнішньої і внутрішньої реальності". По Ю.Хабермасу, особа індивідуалізується "через процеси соціалізації усередині історичного процесу". До крупних монографічних досліджень з даної проблеми можна віднести роботи А. Бандури і В. Уолтерса "Соціальне навчання і розвиток особи" (1969), О. Бріма, И. Уиллера "Соціалізація після дитинства" (1966), Дж. Еронфріда "Поведінка і свідомість. Соціалізація інтерналізованого контролю над поведінкою" (1968), М. і Р. С্মарт "розвиток і взаємне відношення підлітків" (1973) і колективна праця під редакцією Д. Гослінга "Книга по теорії і дослідженням соціалізації" (1968) і ін.

Завершуючи огляд досліджень соціалізації в зарубіжній соціоло-

¹ Таке розуміння соціалізації поділяють багато вітчизняних і зарубіжних соціологів, зокрема Н.Дж. Смелзер, І.С. Кон, В.Б. Ольшанський та ін.

² Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15т.Т8: Социализация и образование – М.: – ИНФРА-М, 2005 – С.436-437.

гії, підкреслимо, що в розумінні соціалізації різними дослідниками більшою чи меншою мірою присутня деяка однобічність цього процесу, спрямованість його від середовища до індивіда за деякої пасивності останнього. Водночас для соціалізації індивіда залишається певна свобода від стандартизації, типізації, що особливо слід урахувати при оцінюванні із сучасних позицій вітчизняних досліджень. Вона виражається в тому, що при формуванні особливостей у процесі їх інтеракції одна одною з'являється велика кількість варіантів впливу на цей процес сукупності основних сил у вигляді фізичних особливостей людини; навколишнього середовища; індивідуального досвіду і культури. З урахуванням різноманітності та багатогранності кожного виду сил під їх впливом кожного разу формується *унікальна особистість*.

Зазначимо, що такий аналіз потрібний для того, щоб реально з позицій досягнень світової соціологічної та психологічної думки оцінити рівень дослідження цих проблем у *вітчизняній літературі*.

Дослідження проблем соціалізації і виховання у *радянській літературі* своїм корінням сягають до праць російських філософів, соціологів, психологів і педагогів. Видатний педагог В.П. Каптерев, досліджуючи розвиток російської педагогіки, простежує лінію соціальної обумовленості виховання. “Справа усюди починається з того, – лише він, – що шляхом виховання й освіти прагнуть пристосовувати підростаючі покоління до оточуючої дітей суспільно-політичної організації”¹. Обмеженість такого виховання дослідник вбачав у досить вузькому розумінні людської природи, “у прагненні вичерпати різноманітність і багатство людської природи однією соціальною групою властивостей, що відповідає переважаючій ознаці даної суспільно-політичної організації”². Уся педагогіка при такому підході є надзвичайно однобічною, бідною, такою, що обмежує молоде покоління жорсткими рамками норм і правил, викликаючи в нього незадоволеність, яка накопичується в міру підростання.

Із цих позицій стають зрозумілими тенденції дослідження соціалізації в *післяреволюційний період*.

Так, у 30-ті роки термін “соціалізація” був одним з провідних у теорії *соціального виховання*. “Окрема людина, суспільство одразу не робиться соціалістичним, – писав один з розробників цієї теорії М.М. Йорданський. – Окрім зовнішньополітичних умов є ще побут, є психологічне підґрунтя соціалізації людини, не кажучи вже про дитяче середовище, школу...”³ Як бачимо, автор розуміє соціалізацію як процес

¹ Каптерев П.Ф. Общий ход развития русской педагогики и ее главные периоды // Педагогика. – 1992. – №3-4. – С.73.

² Там же.

³ Йорданский Н.Н. Основы и практика социального воспитания. – М., 1925. – С.ХІ.

придбання особистістю якостей “соціалістичності”. Таке розуміння соціалізації було досить поширене в дослідженнях того періоду і якнайкраще відповідало розумінню, що укріплювалося в той період, виховання як об’єктивно закономірного суспільного явища. Такий підхід заклав основи однобічності й обмеженості розуміння соціалізації і виховання в радянській педагогіці незважаючи на уявну різноманітність і широту набору якостей соціалістичності.

Природно, що в такому контексті поняття “соціалізація” не могло не співпадати з поняттям “комуністичне виховання”, оскільки останнє, по-перше, було націлене на максимальне досягнення “соціалістичності” в її ідейному комуністичному вихованні, а по-друге, охоплювало своїм виховним впливом практично всі сфери життєдіяльності індивіда, його соціальне середовище.

Зазначимо, що підхід до соціалізації як “соціалістичності” тривалий час зберігався в науковій літературі не лише в непрямому, закамуюваному вигляді¹, а й у прямих закликах повернення до нього, рецидиви яких зустрічаються і в наші дні².

Проте починаючи з 60-х років на хвилях “відлиг” у суспільно-політичному житті в наукову літератури почали проникати елементи західних концепцій соціалізації, про які йшлося раніше. В основу наукових розробок було покладено об’єктивне вивчення всіх впливів соціума на особистість, що піддаються врахуванню. Проте по-первах соціалізація розумілась як входження в соціальне середовище шляхом пристосування до нього³. очевидно, не так просто було відійти від розуміння людини як “гвинтика”, хоча і з певними функціями та соціальними ролями. І хоча В.Д. Паригін, застерігає, що це “не простий процес автоматичного прийняття індивідом вимог, функцій і ролей соціального середовища, способів соціального спілкування і взаємодії”⁴, ця “неавтоматичність” полягає лише в ступені злиття з вимогами та нормами суспільства, ступені прийняття чи неприйняття індивідом традицій і стандартів.

Як засвоєння індивідом соціального досвіду, певної системи соціальних ролей і культури розглядається соціалізація в праці І.С. Кона “Социология личности». Людина стає особистістю, об’єктом і суб’єктом суспільних відносин, послідовно проходячи різні стадії соціалізації⁵.

¹ Див., наприклад: Основные принципы социализации в марксистском подходе // Философ. Энциклопедия. – М., 1970. – Т. 5. – С.67.

² Див.: Гордан Л.Ю. Воспитание и социализация // Сов. Педагогика – 1991. – №2. – С.40.

³ Див.: Парыгин В.Д. Социальная психология как наука. – Л., 1967. – С.124.

⁴ Там же. – С. 125.

⁵ Див.: Кон И.С. Социология личности. – М., 1967. – С.22, 101.

Характеризуючи праці цього періоду (у тому числі С.С. Батеніна, П.Є. Кряжева та ін.), Н.В. Андрєєнкова вважає типовим для них розгляд соціалізації як процесу людини в її загальній формі, тобто виокремлення її зі світу тварин і подальшій процес розвитку людства⁶.

Проте такий підхід не міг задовольнити наростаючу потребу в конкретних даних про виховання, формування і розвиток особистості, його важко було перекласти на мову соціальних індексів та критеріїв – мову конкретних соціологічних досліджень, що поверталися до суспільних наук у зв'язку з деякою демократизацією соціального життя.

Важливою подією в дослідженні проблем соціалізації в нашій країні в 70-ті роки можна, на наш погляд, вважати появу статті І.С. Кона і В.Б. Ольшанського в п'ятому томі філософської енциклопедії. Соціалізація в ній визначається як “процес, під час якого людська істота з певними особистісними задатками набуває якостей, потрібних їй для життєдіяльності”¹. На відміну від близьких їй понять “розвиток” і “виховання” соціалізація охоплює процес і результати взаємодії індивіда із сукупністю соціальних впливів.

Звичайно, з позицій сьогодення можна критично ставитися до деякої абстрактності цього визначення, до деяких явно ідеологізованих принципів соціалізації, проте це була фактично перша в радянській літературі оглядова наукова стаття з проблеми із серйозним аналізом рівнів дослідження соціалізації у вітчизняній та зарубіжній літературі. У ній охарактеризовано напрямки вивчення проблем соціалізації в руслі різних суспільних наук у нашій країні. Особливо хочеться виокремити думку авторів про соціалізацію як процес взаємодії індивіда із соціальним оточенням. У цьому вбачається початок відходу від розуміння пасивної ролі індивіда в соціалізації.

Загальна картина вивченості проблеми стала в деякому розумінні ніби точкою відліку для подальших досліджень, базою для їх прогнозування, основою для розширення аспектів дослідження соціалізації.

Так, Н.В. Андрєєнкова² у дослідженні соціалізації як процесу становлення людини як суспільної істоти виокремлює аспекти, істотні з точки зору соціальних контактів індивіда з оточуючими людьми. Із цих позицій у структуру соціалізації включаються соціальне пізнання, оволодіння певними навичками практичної діяльності, інтерналізація певних форм, позицій і ролей, вироблення ціннісних орієнтацій і установок, а також включення людини в активну творчу діяльність.

Наприкінці 70-х років дослідження проблем соціалізації доповню-

⁶ Див.: Андрєєнкова Н.В. Проблема социализация личности // Соц. Исследования. – 1970. – Вып. 3. – С. 43.

¹ Кон И.С., Ольшанский В.Б. Социализация // Философ. словарь. – М., 1970. – Т.5. – С. 66-67.

² Див.: Андрєєнкова Н.В. Знач. тв. – С.44.

ється новими аспектами: аналізом змін умов соціалізації особистості під впливом науково-технічної революції³, міждисциплінарним дослідженням людського “Я”⁴, вивченням змісту і меж процесу соціалізації⁵ та ін.

У 80-ті – на початку 90-х років інтерес до дослідження проблем соціалізації підвищується. Триває розширення напрямків дослідження соціалізації, уточнюються її структура та функції, поглиблюється вивчення соціальних механізмів та інститутів соціалізації, уточнюються особливості взаємодії соціалізації та виховання в сучасних умовах. Ураховуючись, що основні джерела цього періоду аналізуватимуться під час викладу авторської концепції, зазначимо лише те загальне, що є типовим у сучасному розумінні сутності соціалізації.

Насамперед це прагнення врахувати сукупність соціальних і психологічних процесів, завдяки яким відбувається соціалізація – як контрольованих, цілеспрямованих, так і стихійних, спонтанних¹. Деякі автори розуміють ці процеси як взаємодію.

Як зміст і результат соціалізації визначається засвоєння системи знань, норм і цінностей², соціального досвіду, соціальних якостей і рис, соціальних ролей, зразків і психологічних механізмів поведінки.

Деякі автори роблять спроби поєднати сукупність цих ознак у новій інтегральній ознаці “соціальність”³, хоча можливості її використання викликають сумнів через передбачувані труднощі щодо її якісних та кількісних вимірювань.

У 90-ті роки з’являється ряд досліджень, які намагаються пояснити, складності і чинники соціалізації у період радикальних трансформацій. В одних роботах акцентується увага на виникненні в цей період найбільш сприятливих умов для соціалізації молоді (Молодежный ренессанс: проблемы социализации молодежи – М., 1990) в інших зверталась увага на складнощі, що виникають у процесі соціалізації молоді⁴, особливості соціалізації в екстремальних умовах⁵.

³ Див.: Парыгин Б.Д. Научно-техническая революция и личность. Социально-психологические проблемы. – М., 1978; Він же. С чего начинается личность. – М., 1979 та ін.

⁴ Див.: Кон И.С. Открытие «Я». – М.: Политиздат, 1978.

⁵ Див.: Марков В.С. Проблемы социализации молодого поколения // Молодежь: проблемы формирования и воспитания. – М., 1978.

¹ Див.: наприклад: Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1989; Ясная Л.В. Социализация // Социология: Словарь-справочник. – Т. 3. Междисциплинарные исследования. – М., 1991. – С. 190.

² Див.: Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителей. – М., 1980. – С. 170; Він же. Социализация // Философ. энциклопед. словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 629.

³ Кузьмин С.В., Леверовская Я.В. Социализация // Социолог. словарь / Отв. ред. Г.П. Давидюк. – Минск, 1991. – С. 217.

⁴ Ковалева А.И. Социализация личности: норма и отклонения / Институт молодежи. – М., 1996. – 223с. Иваненков С.П. Проблемы социализации современной молодежи. – Оренбург: ДИМУР, 1999. – 291 с.

⁵ Артюхов А.В., Павлов Б.С., Стожаров А.В. Молодежь на крайнем Севере: проблема социализации и жизненного самоопределения. – СПб.: Институт «Открытое общество», 2001. – 838 с.

Важливою подією в дослідженні проблем соціалізації стало видання В.І. Добренєковим та А.І. Кравченком окремого тому фундаментальної соціології, присвяченою соціалізації та освіті⁶. Глибокі та ґрунтовні дослідження на основі зарубіжної і російської джерельної бази дозволили представити у динаміці еволюцію теорій соціалізації, проілюстровану аналізом експериментально-фактологічного матеріалу. Заслуговує, на підтримку висновків авторів про зміну моделі соціалізації в сучасному російському суспільстві.

Замість *колективістської моделі*, яка характеризувала процес соціалізації попередніх поколінь, у нинішнього домінує *індивідуалістична модель*. На їхню думку перехід на індивідуалістичну модель соціалізації загрожує обернутись *десоціалізацією*. Адже молоді доводиться виробляти погляди на життя в обстановці моральної вседозволеності так званого “періоду початкового накопичення капіталу”. В той же час одним із важливих показників успішної соціалізації в цивілізованому суспільстві є долучення саме до високих моральних цінностей.

Автори також справедливо зазначають, що в середньому траєкторія індивідуальної соціалізації мінятиметься, перетворюючись з плавної (висхідної або низхідної) в *переривисту* (багату спусками і підйомами на коротких відрізках часу), на якій зустрічатиметься більша кількість криз і падінь.

Лінія прогресу нашого суспільства не є плавно висхідною, тому:

- 1) траєкторія індивідуального життя повинна мати більшу кількість висхідних і низхідних циклів, чим раніше;
- 2) ідеальна траєкторія життя в таких умовах не матиме вигляду плавно висхідний лінії, її відхилення від реальної траєкторії життя будуть значнішими;
- 3) з цього виходить, що кількість стресів з приводу розбіжності реальності і бажань повинна збільшуватися, а самі вони можуть бути тривалішими і глибшими.

Завершаючи огляд досягнень *російських вчених* в дослідженні соціалізації, можна зробити деякі узагальнення:

Практично всі автори основними інститутами соціалізації визнають систему освіти й виховання. “Виховання є провідним і визначальним початком соціалізації. Ядро виховання складає процес передавання нагромаджених минулими поколіннями знань і культурних цінностей, тобто освіта”.

Багато авторів зазначають, що процес соціалізації триває все життя, і розрізняють кілька його стадій: дотрудову, трудову та післятрудо-

⁶ Артюхов А.В., Павлов Б.С., Стожаров А.В. Молодежь на крайнем Севере: проблема социализации и жизненного самоопределения. – СПб.: Институт «Открытое общество», 2001. – 838 с.

ву.

Спільним є визнання того, що соціалізація має діяльнісний характер і головним критерієм її успішності є вільне функціонування індивіда в суспільстві.

І, нарешті, загальновизнаною у російській науковій літературі стає активність індивіда в процесі соціалізації. Головний висновок сучасної теорії соціалізації: “особистість, що формується, – не об’єкт якихось зовнішніх впливів, а активний суб’єкт самоосвіти”.

Характерно, що схожі тенденції спостерігаються і при дослідженні соціалізації в *українському соціологічному просторі*, хоча в дечому є і відмінності, які особливо помітні з часів отримання Україною незалежності.

Дослідження проблем соціалізації ведеться в декількох напрямках. Найбільш поширеним контекстом дослідження слід визнати в предметному полі *соціології особистості* і *соціології молоді*. Найбільш відомими дослідниками цього напрямку є Астахова В.І. (соціологія освіти, виховання, професійного визначення молоді), Балакірева О.М. (проблеми життєвого успіху молоді, поколінські життєві шляхи), Вишняк О.І. (актуалізація потреб особистості, соціологія молоді), Гавриленко І.М., Скідін О.Л., Навроцький О.І., Онищук В.М., Сидоренко О.Л., Сокурнянська Л.Г., Михайлова К.Г., Якуба О.А. (соціологія освіти, освіта як механізм соціалізації); Донченко О.А., Злобіна О.Г., Лозовий В.О., Соболева Н.І., Хмелько В.Є, Черниш Н.Й., Уварова Є.Л. (соціологія особистості, становлення особистості).

Окремим напрямом досліджень проблем соціалізації можемо вважати предметне поле життєвого шляху особистості, способу і стилю життя, життєвих криз. Цей напрям започаткований визнанням соціологом Сохань Л.В. і розвивається групою дослідників: Підшивалкіного В.І., Степаненко В.П., Шеремет І.І. та ін.

Ще одна група дослідників займається безпосередньо проблемами соціалізації. До них слід віднести Азу Л.О., Лукашевича М.П., Москаленко В.В., Романенко Ю.В. та ін.

В роботах Л.О. Ази та В.В. Москаленко *соціалізація* розглядається як процес засвоєння індивідом знань, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв’язків і відносин, необхідних для його становлення і життєдіяльності в даному суспільстві.

Соціалізація *характеризується* двома важливими моментами: засвоєння соціального досвіду та його “перерозподілом” до рівня особистісних установок і орієнтацій. Визначальними в даному процесі стають активність індивіда і варіативність його поведінки, що пов’язані з поширенням, ускладненням соціальних зв’язків і відносин та з певною

спрямованістю його соціальної діяльності.

У процесі соціалізації індивід набуває певної свободи у виборі тих чи інших цінностей відповідно до власних задатків і нахилів, а також завдяки регулятивному впливу середовища. Процес соціалізації суто індивідуальний. Тому соціалізація індивіда з необхідністю передбачає його індивідуалізацію, формування особистісних якостей. Соціалізація охоплює всі етапи життєвого шляху людини, протягом якого вона засвоює і використовує цінності культури. Кількісне накопичення засвоєних цінностей у певний період переходить у нову якість, що виявляється у зміні структури та спрямованості особистості¹.

Подальшому розвитку адаптивних теорій соціалізації сприяла адаптивно-розвиваюча концепція соціалізації, розроблена М. Лукашевичем².

Сутність *адаптивно-розвиваючої концепції соціалізації* полягає в розгляді соціалізації як взаємодії людини, що триває все її життя, з навколишнім середовищем шляхом (за допомогою) *адаптацій*, що змінюють одна одну, у кожній зі сфер її життєдіяльності. Усяка адаптація як особлива діяльність людини, що пов'язана із засвоєнням чергової нової соціальної ситуації (суб'єктивно нової для конкретного індивіда), додає їй соціального досвіду (що об'єктивно існує як елемент культури цього суспільства) і тим самим підвищує рівень її соціалізації. Подальша адаптація індивіда, спираючись на новий, вищий рівень його соціалізації, відбувається ефективніше, уможливлюючи його швидше підняття на чергову сходинку соціалізації. Під час сукупної взаємодії індивіда із соціальним середовищем (а отже, і впливу індивіда на суспільство в напрямку задоволенню своїх соціальних потреб) здійснюються зміни в суспільстві в бік більшої орієнтації на людину, сукупність її соціальних інтересів. Отже, реалізується другий бік неподільного процесу соціалізації – *соціалізація суспільства*. Очевидно, що соціальна адаптація і соціалізація – це нерозривні в своїй єдності процеси, що доповнюють один одного й мають у своїй основі (як і всяка взаємодія в природі) обмін інформацією, енергією та речовиною, проте різняться як змістовними, так і часовими, параметрами¹.

На нашу думку, викладена концепція соціалізації створює передумови для найповнішого та найадекватнішого розкриття місця й ролі освіти і виховання в процесі становлення особистості, дає змогу скори-

¹ Див.: Аза Л.О., Москаленко В.В. Соціалізація // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І. Воловича – К.: УЦДК, 1998 – С. 479-480.

² Див.: Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології. Навч.-метод. посібник – К.: ІЗМН, 1998.

¹ Лукашевич М.И. Соціалізація: Виховні механізми і технології: Навч. метод. посіб. -К.: ІЗМН. 1998– С.105-106.

гувати (а в чомусь по-новому визначити) цілі й функції соціалізації на сучасному етапі розвитку нашого суспільства.

Насамперед слід урахувати, що адаптивно-розвиваюча концепція соціалізації спирається на взаємодію біологічного, психологічного та соціального механізмів адаптації, що дає змогу орієнтуватись на цілісну людину з урахуванням конкретних станів та відхилень на кожному з рівнів.

Ця модель соціалізації охоплює всі сфери життєдіяльності індивіда, вона збігається за структурою з основними напрямками освіти, самоосвіти і виховання. Тим самим створюються можливості для найповнішої реалізації в роботі з молоддю одного з найважливіших принципів – комплексності.

До того ж можливість корегувати форми та методи виховання згідно з різними періодами соціалізації індивіда повніше забезпечить диференційний підхід до організації виховання і освіти.

Адаптивно-розвиваюча модель соціалізації на основі механізму засвоєння нових соціальних ситуацій орієнтує на виховання творчої, мобільної особистості, що особливо важливо в період кардинальних змін в усіх сферах життя суспільства.

Інноваційну концепцію соціалізації запропонував Ю.В. Романенко².

В авторському визначенні під *соціалізацією* розуміється опосередкований культурними універсалами процес смислопродукування і смислообміну, що відбувається у відносинах особи, соціальної системи, її підсистем, різних організацій і має в якості засадничної інтенції досягнення компліментарності макроідентичності соціальної системи та ідентичності базової особи – нормативного соціотипу на основі досягнення соціоекологічного балансу в структуруванні простору і часу в системному та особистому вимірах. Крім того, завдяки соціалізації встановлюється верхня межа девіантності – гранично можливих відхилень особистої поведінки від нормативних стандартів та експектацій, що задають т.зв. *мікроперформатив* – мінімально прийнятий для соціальної системи сценарій-матрицю розгортання життєвої активності особи.

Ядром ідентичності соціуму виступає соціальна метапрограма – сукупність параметрів, що визначають структурно-функціональні особливості символічного обміну між *соціальним аттрактором*, архівом – соціетальної психіки – колективним безсвідомим та зовнішнім середовищем, у вигляді підсистем, організацій, спільнот, осіб. Профіль символічного обміну соціальної системи є водночас профілем символічного

² Див.: Романенко Ю.В. Соціалізація особи: метапрограмний і психологічний аспекти. Монографія. – К.: “Видавництво ДУІКТ, 2007. – С. 5; 243-245.

обміну особи, яка в соціальній системі є соціалізованим мікроізоморфом соціальної тотальності.

На відміну від домінуючих концептів соціалізації, що орієнтуються на активність того, хто соціалізується, Ю.В. Романенко робить акцент на суб'єкті та його життєвій активності, в той час як соціалізація може відбуватись на основі того, що самого суб'єкта вводять в простір ціннісно-нормативних настанов та культурних універсалій, стереотипів, через що проблема вибору шаблонів поведінки перед ним не виникає. Існують суспільства, де психотехнологічний злам в ході соціалізації механізмів саморегулювання особи призводить до повної її інклюзії в соціальну систему і відсутності внутрішнього опору соціалізуючим впливам.

Заслугує на увагу позиція Ю.В. Романенка щодо місця соціальної ролі в процесі соціалізації. Як відомо, *соціальна роль* – це відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки в залежності від статусу та позиції в суспільстві, в системі міжособистісних взаємин. Статусно-рольові диспозиції, що формуються в ході соціалізації, можуть бути зорієнтовані на різні мішені, яким відповідають *рівні соціалізації*, а саме: *соціалізація тіла, соціалізація поведінки, перцепції та мови; соціалізація мисленнєвих структур; соціалізація індивідуального безсвідомого; соціалізація ціннісних орієнтацій та вищих аксіологічних регуляторів активності особи*.

Як бачимо, такий підхід суттєво розширює можливості використання евристичного потенціалу поняття “соціалізація” для дослідження проблем соціалізації клієнтів соціальної роботи, у яких девіація соціалізації відбувається частіше всього не на когнітивному рівні, а на перерахованих видах соціалізації.

Резюме

У відповідності із спрямованістю наукового простору, в якому відбувалось зародження ідей соціології соціальної роботи, доцільно її еволюцію розглядати в парадигмальних межах розвитку соціології, зокрема соціології праці, соціальної роботи, як галузі знань, і в контексті розвитку соціалізаційних теорій.

Нагромадження результатів дослідження соціальних проблем праці протестантизмом, утопічним соціалізмом, класичною політекономією для виникнення соціології праці як спеціальної галузі знань, що змінило формат наукового соціологічного простору, в межах якого продовжилось накопичення сутнісних ознак майбутньої соціології соціальної роботи.

Класичний етап розвитку соціології соціальної роботи характери-

зується розробкою і відкриттям в межах соціології праці наукових теорій, які послужили теоретичною основою сучасного етапу розвитку.

Еволюція соціологічних ідей соціальної роботи на сучасному етапі мала особливості в російському та українському соціологічному просторі, пов'язані з дискретним розвитком соціологічних знань в дореволюційному, радянському та незалежному етапах суспільного розвитку Росії і України.

Визрівання соціологічних ідей в предметному полі соціальної роботи складно від слідувати через “молодість” науки “соціальна робота”, динамізм розвитку практичної соціальної роботи, особливості еволюції теорій соціальної роботи шляхом узагальнення її методів і соціальних практик.

Виходячи з розуміння потреби в соціальній роботі через неефективність дій соціальних інститутів соціалізації, доречно спиратись при дослідженнях соціології соціальної роботи на евристичний потенціал сучасних теорій соціалізації.

Запитання для самоконтролю

1. Які галузі наукових знань слугували джерелами виникнення соціології соціальної роботи?
2. Які ідеї донаукового етапу розвитку соціології праці запозичені соціологією соціальної роботи?
3. В чому внесок емпіричної соціології в становлення соціології соціальної роботи?
4. Які концепції та ідеї американської та французької соціології праці увійшли до теоретичних засад соціології соціальної роботи?
5. Які особливості розвитку соціології соціальної роботи в російському соціологічному просторі?
6. В чому специфіка розвитку соціологічних ідей соціальної роботи на теренах українського соціологічного простору?
7. Чим викликана потреба досліджувати еволюцію ідей соціології соціальної роботи в рамках теорій соціалізації?
8. Який взаємозв'язок між поняттями “соціалізація” та “адаптація”?
9. В чому сутність концепції адаптивно-розвивальної соціалізації?
10. Назвіть основні теорії соціалізації і розкривайте їх зв'язок із соціологією соціальної роботи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Merriam Webster's Collegiate Dictionary (www.britanica.com).
2. Абрахам М. Наша задача усилить роль социологии в формировании справедливого общества СОЦИС, 2015, N7, с. 3-5

3. Антологія соціальної роботи: В 7 т. – К.: ДЦ ССМ, 2001-2003.
4. Баскаков А.Я., Туленков Н.В. Методология научного исследования: Учеб. пособ. – К., 2002.
5. Бех В.П. Соціальна робота в сучасному суспільстві: монографія / В.П. Бех, М.П. Лукашевич, М.В.Туленков – К.: Вид – во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – 601 с.
6. Вдовиченко Л.Н. Глобальная социология перед новыми вызовами с. 25-29 СОЦИС, 2015, N7
7. Григорьев С.И., Гуслянова Л.Г. Социология для социальной работы: Учебное пособие. – М.: Изд. Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002. – 164 с.
8. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология. В 15 т. Т8. Социализация и образование – М.: ИНФРА-М, 2005.
9. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 2: Эмпирическая и прикладная социология. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 986 с.
10. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т.3. Методика и техника исследований. – М., 2004.
11. Карпенко О.Г. Вступ до спеціальності «Соціальна робота». Навчально-методичний посібник. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 248 с.
12. Лукашевич М.П., Загальна соціологія: Конспект лекцій – К., 2016.
13. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота (теорія і практика): Підручник. – К.: каравела, 2011. – 368 с.
14. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2008. – 408 с.
15. Микола Лукашевич, Тетяна Семигіна. Соціологія соціальної роботи//Психологія і суспільство, 2014, №1, с.107-150
16. Попов Е.А. Современная социология в перекрестье междисциплинарности СОЦИС, 2013, N8 с. 23-29
17. Руженський М.М. Система соціального захисту у транзитивному суспільстві: Монографія. – К.: ПІК ДСЗУ, 2015. – 384 с.
18. Сидоров В. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. – Винница, «Глобус-пресс», 2006. – 408 с.
19. Соціологічна енциклопедія. / Укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.
20. Толстова Ю.Н. История методов исследования как отражение эволюции теоретической мысли в социологии СОЦИС, 2013, N8 с. 13-23.

РОЗДІЛ 3.

ЛЮДИНА В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Засвоївши матеріали цього розділу Ви зможете:

- пояснити основні підходи щодо розуміння людини в соціології соціальної роботи;
- розкрити сутність людини як живої біопсихосоціальної багаторівневої системи;
- визначати соціальні ролі та статуси особистості;
- описувати професійні ролі соціальних працівників.

Логіка викладення матеріалу:

- 3.1. Суб'єкт-суб'єктні відносини в соціальній роботі
- 3.2. Біопсихосоціальний підхід до розуміння людини
- 3.3. Соціальні статуси та ролі людини
- 3.4. Професійні ролі соціальних працівників

Основні терміни:

клієнт соціальної роботи; біопсихосоціальна концепція людини; системні характеристики людини; соціальний статус; соціальна роль; стигма; професійна роль.

3.1. Суб'єкт-суб'єктні відносини в соціальній роботі

Дотримуючись певної системи цінностей, соціальна робота як особливий різновид соціальної взаємодії людей намагається будувати стосунки між учасниками цих взаємодій на партнерських засадах. Це призводить того, що до *суб'єктів соціальної роботи* відносять державу в цілому, яку здійснює соціальну політику, державні, благодійні і громадські організації, працівників соціальної сфери.

До суб'єктів соціальної роботи відносять і клієнтів, адже від них очікують активної участі у подоланні власних проблем, а також волонтерів та членів громади. Слід відзначити, що у сучасній фаховій соціальній роботі клієнтом соціальної роботи вважається окрема особа, група людей, їхніх родичів, сім'ї, громади, які є адресатами соціальної роботи й які не можуть самотійно подолати свої проблеми, вийти з життєвої кризи, функціонувати самотійно і тому потребують сторонньої допомоги фахових соціальних працівників.

Закон України „Про соціальні послуги” (2003 рік) визначає, що соціальна допомога може надаватися людям, котрі потрапили у складні

життєві обставини (ці обставини можна розглядати як об'єкт соціальної роботи). Тобто практично кожна людина може стати клієнтом соціальних служб, коли виникає ситуація чи обставини, які неможливо об'єктивно подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо). Ці ситуації, пред'являють людям вимоги, які перевищують їхній звичний адаптивний потенціал, вони приховують у собі або виклик, або загрозу життєдіяльності людини, а інколи викликають непоправні втрати. Кожна з них також обмежує активність індивіда, висувають вимоги, які потребують додаткових моральних і матеріальних ресурсів.

Соціальні служби зазвичай мають певні критерії, за якими вони визначають своїх клієнтів, критерії надання того чи іншого різновиду допомоги. У державних соціальних службах умови отримання допомоги, тих чи інших послуг визначаються законодавством або іншими нормативно-правовими документами, недержавні соціальні служби можуть встановлювати такі критерії, виходячи із власної місії, принципів роботи та можливостей.

Сучасна соціальна робота як професійна діяльність спрямована на задоволення потреб клієнтів, а в кінцевому рахунку – досягнення того, що клієнти будуть спроможні самотійно вирішувати свої проблеми. При цьому вона ґрунтується на переконанні, що, як правило, ми не знаємо, що є найкращим для іншої людини. Вона знає це краще за фахівців. Хоча часом люди потребують інформації про альтернативні можливості, відносні переваги та недоліки альтернативних способів дій. Інколи люди потребують навчання щодо прийняття рішень. Можливість підтримувати людей у кризових ситуаціях виразити себе, зважувати можливості, приймати рішення, підтримка їх у запровадженні таких рішень вимагає від соціального працівника не тільки неавторитарної позиції, але й глибокого переконання, що кожен має право та здатність вести помірковано задовільне життя.

Варто підкреслити, що стан клієнта є динамічним. Соціальному працівникові потрібно прагнути розвивати самотійність своїх клієнтів. Клієнт не повинен бути залежним, стосунки з соціальним працівником мають характеризуватися взаємодією, партнерським характером. Важливо зрозуміти, що клієнтом за певних обставин може стати кожен і цей процес “перетворення в клієнта” починається тоді, коли починається його взаємодія з соціальним працівником та укладається угода/контракт (які можуть існувати як в усній, так і письмовій формі) про

співпрацю.

Варто зазначити, що чимало клієнтів з таких груп, як люди, що мають соматичні чи психічні захворювання або інвалідність, старі люди, ті хто вживає наркотики можуть залишатися клієнтами соціальних служб досить тривалий період, іноді впродовж всього життя, в той час як для інших – це може бути лише короткотривалий епізод. Деякі люди, які мають досвід бути клієнтами, самі пізніше можуть стати соціальними працівниками здобувши відповідну освіту. Такі приклади в соціальній роботі непоодинокі і професіонали підтримують бажання колишніх клієнтів допомагати людям із схожими проблемами, які в своїй професійній діяльності можуть спиратися на власний досвід долати проблеми та бути в ролі клієнта. Тому, не доцільно протиставляти клієнтів соціальним працівникам. Разом із тим соціальні працівники повинні брати на себе відповідальність щодо тих, хто став клієнтом (чи то з власної волі, чи був змушений працювати з соціальним працівником з огляду на вимоги інших агенцій чи закладів). Ця відповідальність стосується пошуку прийнятних етичних шляхів розв'язання проблем клієнтів та можливих наслідків прийнятих рішень.

Таким чином, найважливішою особливістю соціальної роботи як професійної діяльності є характер відносин між спеціалістом і клієнтом. На відміну від суб'єкт-об'єктних відносин, притаманних іншим видам допомагаючих професій, у процесі соціальної роботи зазвичай складаються суб'єкт-суб'єктні відносини, при цьому допомога орієнтована переважно на активізацію клієнтів.

3.2. Біопсихосоціальний підхід до розуміння людини

Сукупність різних наукових підходів до розуміння сутності людини можна звести до трьох основних концепцій проблеми людини залежно від трактування співвідношення біологічного та соціального: біологізаторська; суто соціальна (соціологізаторська); біосоціальна.

Суть *біологізаторської* концепції полягає в тому, що біологічні фактори вирізняють як головні, визначальні в життєдіяльності людини. Одним із прихильників такого розуміння природи людини був З. Фрейд, який звернув увагу на негативні ірраціональні сторони людини, пов'язані з її біологічною природою і психікою. Насамперед сексуальні потреби, є, як він стверджував, головними в людській природі, й "доводи розуму безсилі проти їх пристрастей".

Сутність *соціологізаторської* концепції — розуміння людини як соціальної, предметно-діяльної істоти, лише як носія суспільних відносин.

На думку російського філософа *Е. В. Ільєнкова*, спочатку і до кінця особистість — це явище соціальної природи, соціального походження. Мозок же лише матеріальний орган, за допомогою якого особистість здійснюється в органічному тілі людини, перетворюючи це тіло в слухняне, легко кероване знаряддя¹.

Серед характеристик соціологізаторського розуміння, що обмежують його можливості щодо адекватного уявлення сутності людини, можна виокремити такі:

Перебільшення ролі найвищих соціальних впливів на людину.

Абсолютизація ролі соціального стосовно психіки людини.

Ігнорування індивідуального рівня буття людини.

Ігнорування індивідуальних відмінностей людей.

Як бачимо, ні біологізаторська, ні соціологізаторська концепції не в змозі дати наукові пояснення природи людини і насамперед через свою однобічність.

"Людина та її історія виявляються найскладнішими явищами в світі, — наголошував *П. Сорокін*. — Пояснити їх за допомогою якогось одного принципу — справа безнадійна. Звідси — хибність і безнадія всяких моністичних теорій, що роблять спроби пояснити історію та діяльність людей за допомогою одного фактора"¹.

У прагненні подолати однобічність і об'єднати раціональні елементи кожної з розглянутих крайніх позицій виникла *біосоціальна* концепція людини.

У цій концепції людська природа розуміється як біосоціальна. Людина при цьому розглядається як істота, що живе за біологічними та соціальними законами. У ній існують як соціальна (головна), так і повноцінна біологічна сторони, які перебувають у стані діалектичної єдності.

Досить вдалою та науково обґрунтованою вбачається розуміння людини як живої біопсихосоціальної багаторівневої системи. Людина в цій концепції представлена як багаторівнева жива система. Таких рівнів п'ять:

1. Структурний.
2. Функціональний.
3. Психічний.
4. Свідомий.
5. Поведінково-діяльний.

Жоден із цих рівнів не є самостійним. Кожен з них виконує свою специфічну роль у системі і служить невід'ємним її компонентом. Усі вони поєднуються системоутворюючим фактором — кінцевим резуль-

¹ Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. — М., 1983. — С. 328.

¹ Сорокин П. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. — М., 1994. — С. 181-182.

татом функціонування живої системи.

Структура системи передбачає певний ієрархічний зв'язок між рівнями, який зумовлений поетапним еволюційним виникненням. Кожен рівень надбудовувався один над одним, утворюючи своєрідну ієрархічну структуру. В ній перший структурний рівень є наче матеріальною основою виникнення другого, функціонального рівня. На базі функціонального сформувався третій, психічний рівень, який, у свою чергу, є природною передумовою для формування четвертого рівня — рівня свідомості. Останній став передумовою для формування поведінково-діяльного рівня, випробовуючи разом з ним формуючий вплив трудової діяльності.

Таким чином, кожен визначений рівень ґрунтується на можливостях і якостях наступного, маючи на них інформаційний, енергетичний та інший вплив. Вищі рівні ніби вбирають у себе, інтегрують наступні рівні і надають їм якісно нового характеру.

Тому всі нижчі рівні і належні до них елементи мають на собі відбиток попередніх. Подібна структура надає можливість вивчати різні рівні організації людини частковим наукам, використовуючи для цього свою методику дослідження. У той же час осмислення взаємозв'язку часткових результатів досліджень вимагає інтегративного підходу, спираючись на найбільш узагальнюючі науки про людину, зокрема на соціологію.

Системні характеристики людини:

Людина — багаторівнева жива система.

Людина — жива система, що відрізняється від усіх небіологічних систем ознаками життя і своєю поведінкою. Це постійна неперервна система, яку зупинити неможливо. Вона виникає, руйнується за особливими законами.

Людина — система, яка саморегулюється, їй притаманні адаптивні механізми саморегуляції, що дозволяють реагувати зміною своєї поведінки на будь-яку зміну навколишнього середовища.

Людина — соціальне інтегрована жива система. Ця здібність в ній з'явилася під зростанням впливу соціальних факторів у процесі еволюції. Праця, свідомість, мовлення, мислення та інші атрибути людини вплинули на всі елементи та рівні системи, надавши їй соціального інтегративного характеру.

Людина — відкрита система, яка не може існувати в розриві з навколишнім світом, природним і соціальним середовищем, без безперервного обміну з ними речовиною, енергією та інформацією. Людина і середовище — це нова система, між елементами якої в процесі еволюції склалася своєрідна динамічна рівновага. Будь-яке відхилення від неї

служить головним джерелом активності живої системи.

Зазначимо, що всі рівні людини-системи залучено до виконання центрального завдання — підтримання цілісності, стійкості і здатності до розвитку всієї системи. Як *структурний, так і функціональний* рівень — це функціональні об'єднання певного числа структурних елементів, призначених еволюцією для виконання життєво важливих завдань. Основними структурно-функціональними підсистемами є такі: опорно-рухова, серцево-судинна, дихальна, травленева, сечовидільна, статева, ендокринна, гуморальна і нервова.

Наступний *психічний рівень*, матеріальним носієм якого є центральна нервова система, яка має специфічну форму відображення реальної дійсності, а також складнішу інтегруючу функцію. Саме ці властивості дають підстави розглядати психічну діяльність людини як особливий, більш високий рівень функціонування живої системи. Завдяки центральній нервовій системі людина швидко й адекватно відтворює реальну дійсність, ефективніше пристосовується до середовища існування, врешті-решт нервова система об'єднує, організовує і коригує діяльність усіх інших систем організму на виконання поставлених перед ним завдань. Зазначимо, що у корі великих півкуль головного мозку знаходиться головний центр управління свідомою діяльністю людини.

Рівень свідомості — це соціальне інтегрована система психічних функцій людини, за допомогою якої вона отримує можливість в ідеальній формі адекватно відтворювати всі прикмети, явища і процеси реальної дійсності й перетворювати світ за своїми інтересами.

Свідомість — це продукт людського мозку, яка має глибокі внутрішньо необхідні зв'язки з іншими елементами живої системи й зумовлена ними. Збагативши людину новими, соціальними формами життєдіяльності, вона не втратила зв'язку з попередніми рівнями живої системи. Підвівшись над ними у ході еволюції, свідомість об'єднала всі рівні, чим надала всій системі соціальне інтегрованого характеру.

Із рівнем свідомості пов'язано й формування особистості під впливом факторів соціального середовища. Однак, будучи соціальне зумовленим, її формування нерозривно пов'язано з попередніми рівнями людини — структурним, функціональним, психічним. Наприклад, характер пов'язаний з темпераментом, а значить, і з типами нервової діяльності, які безпосередньо залежать від структури нервової системи. Звідси особистість у загальнолюдському плані має свою стійку структуру, яка включає в себе такі компоненти, як *емоції, волю, характер, здібності, мовлення*. Ці компоненти є основними, на їх основі будуються всі інші характеристики особистості — *свідомість, ідеали, спрямованість* тощо.

Усі компоненти особистості виконують різні функції, але спрямо-

вані на посилену і швидку реалізацію виникаючих потреб. У свою чергу, потреби пов'язані не тільки з рівнем свідомості, але і з усіма іншими рівнями живої системи. Це дає підстави для виділення в особистості, поряд із свідомими, й інших рівнів — структурного, функціонального, психічного¹.

Загалом, у сучасній соціальній роботі дотримуються біопсихосоціального підходу до розуміння людини, що дає змогу соціальним працівниками можливості для цілісного бачення проблем захисту життєвих сил людини як біопсихосоціальної істоти.

3.3. Соціальні статуси та ролі людини

Сукупність статусно-рольових характеристик людини описується поняттям "*структура особистості*". У сучасній соціології окреслились два підходи до аналізу соціологічної структури особистості — нормативний і функціональний.

Суть *нормативного підходу* полягає в тому, що він допомагає віднайти ті найсуттєвіші ознаки, яким особистість має відповідати в ідеалі. Серед нормативних елементів особистості такими є *світогляд, духовне багатство, висока мораль*.

Функціональний підхід, на відміну від нормативного, допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу, у соціологічній структурі особистості можна виділити три основні елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальну роль; 3) спрямованість особистості.

Соціальний статус визначається у соціології як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів, груп, яке пізнається за соціальне значущими для даної системи ознаками. У найзагальнішому розумінні *соціальний статус* особистості в суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом.

Розрізняють такі *види статусу*: 1) "*природжений*" (соціальне походження, стать, національність, раса); 2) "*надбаний*" (освіта, кваліфікація). Крім того, соціальний статус може бути *офіційним* або *неофіційним*. Офіційний має, як правило, офіційну основу — реальний внесок індивіда у розвиток суспільства (праця інженера, вчителя). Втім, як свідчить досвід, часто неофіційний статус оцінюється певними категоріями людей вище, ніж офіційний.

Слід також відрізнити *соціальний статус* від *статусу особистісного*, тобто становища, що його займає індивід як людська істота у пер-

¹ Лукашевич М.П. Соціологія економіки. — К.: Каравела, 2005. — С. 72-75.

винній групі (сім'ї, колі друзів, серед колег).

У марксистській соціології першоосновою визначення соціального статусу є *класовий поділ* суспільства, розбіжності всередині самих класів.

У західній соціології дослідження соціального статусу значною мірою спираються на *концепцію соціальної стратифікації* німецького соціолога *М. Вебера*, згідно з якою статусні групи є найважливішими елементами соціальної структури. Такі групи характеризуються специфічним стилем життя, певним типом освіти і занять, сприйняттям певних цінностей і вірувань, дотриманням правил поведінки і звичаїв.

Виходячи із соціального статусу, людина як член суспільства виконує ту чи іншу роль. Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію (у суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні їй функції. Ролі можуть бути зрозумілими лише в соціальних ситуаціях та відповідно до певного культурного контексту.

Роль, як продукт взаємодії між людьми, складається з трьох компонентів:

1) ролі в уявленні – як особа в конкретній соціальній ситуації уявляє собі, як слід поводитися;

2) ролі в очікуванні (експектації) – що інші дійсно очікують від поведінки особи, котра займає певну позицію, ці очікування можуть бути формальними і неформальними;

3) виконання ролі – якою насправді є реальна поведінка особи.

На думку американського соціолога Т. Парсонса, будь-яка роль може бути описана за допомогою п'яти характеристик:

1) емоційність (деякі ролі вимагають емоційної стриманості, в той час як інші вимагають відвертішого висловлення почуттів);

2) спосіб отримання (ролі поділяються на зовнішні, які не залежать від зусиль індивіда, та такі, як завоюються завдяки особистим зусиллям);

3) масштаб (деякі ролі обмежені суворо визначеними аспектами взаємодії людей, інші мають широкий, дифузний характер);

4) формалізація (одні ролі передбачають спілкування за суворо визначеними правилами, інші – дають змогу налагоджувати неформальні, особисті відносини);

5) мотивація (різні ролі обумовлені різними мотивами).

Ролі вивчаються завдяки спостереженню та досвіду, і це вивчення та засвоєння ролей є частиною процесу соціалізації. Вони відображають наше сприйняття та розуміння більшості прийнятних для особи шляхів поведінки в певних ситуаціях. Ролі потрібно розглядати в контексті ві-

дносин, оскільки вони можуть бути ідентифіковані лише у відносинах. Ролі створюють нашу ідентичність, як її бачать інші. Через спосіб, у який інші реагують на нас, ролі, як інші їх бачать, будують нашу власну концепцію нашої ідентичності. Таким чином, рольова теорія подібна до системного мислення, адже на ролі впливає зворотній зв'язок і вони за-своюються у певній ситуації, певному контексті.

Існують різні класифікації ролей. Ролі можуть бути *приписані* та *досягнуті*. Приписані ролі пов'язані зі статтю, расою, вродженою чи набутою інвалідністю тощо. Досягнуті – це ті, що пов'язані з нашою діяльністю та досягненнями: супервізор, керівник організації, голова наглядової ради, консультант. Також ролі поділяють на формальні (батько, діти, дідусь, тітка і т.п.) та неформальні ролі (цап-відбувайло, контролер, послідовник, доглядач, той, хто приймає рішення, тощо). Відповідно до іншої класифікації є біологічні ролі (мати, батько, онука) і ті, які є наслідком нашого свідомого вибору – студент, волонтер, викладач, соціальний працівник, подруга, дружина.

Упродовж життя, як доводив засновник психодрами Я. Морено, відбувається рольовий розвиток. Морено виділив чотири найважливіших стадії розвитку людини – ембріональну, першу, другу і третю психічні всесвіти, при проживанні яких послідовно опановуються такі ролі, як:

1) соматичні (соматопсихологічні) – ті, що співвідносяться з поведінкою людини, як тілесної особи (наприклад, такими є ролі „їдока”, „того, хто сидить на ступі”, „того, хто вступає в статевий контакт” тощо);

2) психічні – ті, які співвідносяться зі сферою внутріпсихічних станів і процесів („людина, що насолоджується”, „людина, що страждає”, „замислений” тощо);

3) соціальні ролі – ті ролі, в яких людина виступає відносно інших людей і соціальних інститутів („товариш”, „сестра”, „директор”, „дружина” тощо), причому чим сильніше людина ідентифікує себе із соціальними ролями, тим слабшим стає її Я (замість) і можливості долати надзвичайні життєві ситуації;

4) трансцендентні – ті, які співвідносяться з вищими аспектами буття, як-от релігійними переконаннями, етикою, цінностями („жертвна людина”, „творча людина”, „споглядаюча людина” тощо).

З-поміж інших важливих концепцій теорії ролей виділимо:

- *набір ролей* – сукупність ролей, які вона опановує з набуттям певної соціальної позиції чи статусу;
- *доповнюваність (компліментарність) ролей* – узгодження ролі, поведінки людини з очікуваннями тих, хто її оточує;
- *напруженість між ролями* – необхідність людини балансувати між

- різними обов'язками;
- *міжрольовий конфлікт* – несумісність різних ролей, які доводиться виконувати одній людині. Наприклад, керівникові інколи доводиться поєднувати ролі друга і начальника, і тоді досить складно балансувати між різними обов'язками та зобов'язаннями, які передбачають ці дві ролі. Також досить типовою є ситуація в нашому суспільстві, коли жінці доводиться виконувати ролі працівниці, бути матір'ю, дружиною, домогосподаркою, доглядачем престарілих батьків, подругою, сестрою та ін. Цілком очевидно, що виконувати всі ці ролі відповідно до існуючих очікувань їй буде надзвичайно важко, а іноді й неможливо, бо перелічені ролі конфліктуватимуть між собою;
 - *неоднозначність ролі* – недостатнє усвідомлення людиною обов'язків, які їй доводиться виконувати, перебравши на себе певну роль. Так, соціальні працівники, особливо недосвідчені чи практиканти, часто скаржаться на невизначеність своєї професійної ролі. Та й кваліфіковані соціальні працівники інколи мають з цим проблему – коли виконують різнопланові й суперечливі завдання, або коли їм бракує розуміння місії організації-роботодавця, або коли не вистачає часу для опанування сучасних знань і навичок;
 - *рольові дистанції* – відмежування соціальними працівниками особистісних ставлень та поведінки від поведінки, що є очікуваною від їхньої професійної ролі. Дотримання цієї дистанції потребує особливої тактовності, адже клієнти або інші співрозмовники можуть сприйняти це як відразу фахівця до власної ролі.

Соціальні працівники часто мають справу як із зміною ролей, що може викликати дискомфорт у клієнтів, так і рольовими конфліктами.

Зміна ролі чи її втрата призводить до стресу і необхідності переглянути набір ролей та набути і засвоїти нову роль. Для розуміння тієї чи іншої ролі в житті клієнта соціальним працівникам варто дізнатися, чи була зміна ролі добровільною, яким є ступінь вибору чи контролю при виході із ролі, як довго людина виконувала попередню роль і які переваги вона давала, як виникла нова роль.

Таким чином, теорія соціальних ролей виступає фундаментальною основою у практиці соціальної роботи з клієнтами, яким необхідно полегшити процеси соціалізації та адаптації – людьми з обмеженими фізичними і психічними можливостями, дітьми, яких виховують в інтернатах та опікунських сім'ях, правопорушниками та ін. Керуючись нею, соціальні працівники допомагають клієнтам опановувати різні соціальні ролі й справлятися з ними: члена сім'ї, учня, службовця, покупця, користувача транспорту, учасника спортивних ігор або програм дозвіл-

ля. Для цього створюють ігрові терапевтичні ситуації, проводять спеціальні тренінги, групові дискусії та ін. Можливе й застосування таких стратегій втручання, як рольові ігри, психодрама, зміна ролей, групова поведінкова психотерапія, артотерапія тощо, які тісно пов'язані з психологічними моделями соціальної роботи.

Цінність теорії ролей полягає у тлумаченні поведінки клієнта через конфлікт або неоднозначність його ролей. Як правило, таке пояснення не містить критики особистості клієнта, тому сприймається без його внутрішнього опору, що створює умови для результативних стратегій втручання. Однак, вказуючи на конфлікти ролей, ця теорія недостатньо уваги приділяє розкриттю всіх їх передумов і глибинної суті, моделюванню технік оптимізації емоційних, особистісних реакцій, поведінки клієнта, який переживає цей складний період свого життя.

Розуміння теорії соціальних ролей допомагає також аналізувати відносини “соціальний працівник – клієнт”. Адже діяльність самого соціального працівника пов'язана з існуванням набору ролей, які детально описані в літературі. Соціальний працівник повинен вивчити, як особа бачить його роль та його власні очікування щодо цієї ролі. Потрібно знати про очікування значимих інших про ці самі ролі. Тобто з точки зору рольової теорії потрібно зважати на таке: 1) хто і чого очікує від соціального працівника (клієнти, родичі клієнтів, керівники, колеги, спеціалісти з інших соціальних агенцій, представники влади, політики тощо); 2) ті моменти, де ці очікування співпадають чи суперечать одне одному; 3) як соціальний працівник може справитися з конфліктуючим набором очікувань.

Для соціальної роботи також важливим є підхід до розуміння ролі з позицій символічного інтеракціонізму, який фокусується на тому, що формування соціальних ролей відбувається під впливом соціальних очікувань й ефекту стигматизації.

Стигма (лат. stigma – тавро) означає дискредитацію індивіда через приписування йому соціально негативних рис, характеристик, які сприймаються в певному середовищі як принизливі, спричиняють негативні суб'єктивні переживання. Це сильний негативний ярлик, який радикально змінює концепцію “Я” особистості і її соціальну ідентичність та зазвичай означає поведінку, яка відхиляється від “норми”.

Виділяють три види стигми, пов'язаних із:

- 1) фізичними деформаціями людського тіла;
- 2) психічними розладами, тюремним ув'язненням, залежністю від психоактивних речовин, гомосексуальністю; безробіттям, спробами суїциду, радикальною політичною поведінкою;
- 3) расою, національністю, релігією, тобто тим, що може передава-

тися через походження і стосуватися всіх членів сім'ї.

При цьому високою є вірогідність засвоєння затаврованими людьми очікувань щодо свого тавра, отже вони починають діяти у спосіб, що узгоджується з очікуваннями щодо їхнього тавра.

Отже, теорія ролей і стигматизації допомагає визначити статус клієнта та його взаємини з іншими, зокрема, з соціальними працівниками.

3.4. Професійні ролі соціальних працівників

У своїй роботі з окремих клієнтами, сім'ями та невеликими групами, організаціями і громадами соціальні працівники виконують цілу низку професійних ролей.

Професійну роль можна визначити як модель поведінки, детерміновану фаховою культурою, або як робочу функцію, що передбачає застосування певного підходу, або як низку завдань, виконання яких очікують від працівників. Вона залежить від рівня, на якому діє соціальний працівник (мікро-, мезо- чи макрорівень), теоретичного підґрунтя та моделі роботи. Структура професійної ролі може також визначатися нормативними обов'язками та відповідальностями, які окреслюють статус та посаду працівника, і формують стиль поведінки, яка відповідає певній соціальній ситуації.

На рольовий репертуар соціальних працівників також впливають встановлені у межах кожної країни стандарти й вимоги до таких спеціалістів.

У літературі по-різному описують та класифікують ролі соціальних працівників. В американській "Енциклопедії соціальної роботи" описано понад 20 різновидів таких ролей. В українській та російській літературі прийнято здебільшого говорити не про ролі, а про функції соціальних працівників. Досить часто виділяють такі функції, як:

1) діагностична (оцінювальна) – вивчення, аналіз та оцінка життєвого поля клієнта (індивіда, групи, громади), оцінка результатів, досягнутих у процесі роботи;

2) прогностична – розробка плану розв'язання проблеми;

3) організаторська – діяльність соціального працівника з забезпечення взаємодії всіх учасників та установ, задіяних до роботи з клієнтом;

4) комунікативна – встановлення, продовження й припинення необхідних професійних контактів, обмін інформацією;

5) правозахисна – використання законів та правових норм для захисту прав і інтересів клієнтів;

6) превентивна – запобігання виникненню життєвих колізій у окремих індивідів і груп ризику;

7) коригуюча – конструктивні зміни в соціумі та системі життєзабезпечення людини;

8) соціально-економічна – задоволення матеріальних інтересів і потреб бідних клієнтів, а також інші функції.

Проте така класифікація більше описує можливі професійні обов’язки соціальних працівників і напями, вона не бере до уваги модель поведінки соціального працівника по відношенню до клієнта, колег по роботі й ширшого суспільства. Ґрунтовний аналіз рольового репертуару соціальних працівників можна знайти у працях українського фахівця В. Сидорова, котрий виділяє шість груп ролей:

практичні,
посередницькі,
управлінські,
дослідницькі,
сервісні,
латентні (приховані).

Усі ролі взаємопов’язані між собою. При наданні соціальних послуг, соціальний працівник може інтегрувати ці ролі, тобто одночасно виконувати кілька ролей; ролі можуть включати в себе додаткові ролі та функції.

Якщо орієнтуватися на головні цілі практики соціальної роботи, визначені Національною Асоціацією соціальних працівників США, то можна розподілити ролі працівників на чотири групи (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

Ролі соціальних працівників

Мета діяльності	Ролі
1. Підвищувати здатність клієнта до розвитку, до вирішення проблем та здатність справлятися з труднощами.	Практичні фасилітатор та заохочувач всі терапевтичні ролі – консультант консультант-клініцист, терапевт групи, сім’ї; тренервчитель соціальних навичок
2. Зв’язувати клієнтів з системами, які надають ресурси, послуги та можливості.	Посередницькі керівник (управляючий) випадку брокер соціальних послуг захисник прав та інтересів клієнта (представництво)
3. Просувати ефективну та гуманну діяльності систем,	Адміністративні консультант, експерт соціальних служб

які забезпечують ресурси та послуги.	координатор керівник (супервізор).
4. Розвиток та удосконалення соціальної політики.	Пов'язані з аналізом політики та розвитком систем розробник програм напрямів роботи, дослідник, аналітик, представник інтересів громад.

Фокус практичних ролей зосереджено “на людині”, саме тому соціальні працівники виступають головним чином як *фасилітатори* або *заохочувачі*. У ролі фасилітатора соціальний працівник працює переважно як той, що надає можливість, полегшує взаємодію з соціальним оточенням. Виконання цієї ролі передбачає надання допомоги соціальним працівником окремим індивідам або групам виразити свої потреби, ідентифікувати/з'ясувати свої проблеми, розробити та застосувати стратегії їх вирішення. Фасилітатор допомагає розвинути здатності клієнта справлятися з проблемами більш ефективно.

Ця рольова модель трапляється в практиці соціальної роботи найчастіше і застосовується як підхід при виконанні практиком соціальної роботи ролей/функцій вчителя, терапевта або консультанта індивідів, груп та сімей. Також використовується у роботі з громадою – переважно коли метою є допомогти людям організувати допомогу самим собі. Орієнтуючись на концепцію „людина в оточенні”, соціальні працівники допомагають клієнту “навчитися жити” в умовах громади, наприклад за програмою “Проживання розумово відсталих людей у громаді”.

Соціальні працівники можуть також виконувати функції вуличного працівника, а також того, хто надає догляд (забезпечує послуги підтримки для тих, хто не може самостійно вирішити свої проблеми та задовольнити особистісні потреби), або того, хто змінює поведінку (як-то зміна специфічних патернів поведінки клієнта). Виконання цих ролей вимагає застосування таких методів роботи, як: індивідуальна робота/консультування, подружнясімейна терапія, групова робота, освіта/поширення інформації та інших.

При виконанні ролі *тренера вчителя навичок* мова йде про практичні та соціальні навички. Залежно від проблем, стану здоров'я та ступеню функціонального обмеження (інвалідності) клієнта виділяють кілька підходів до розгляду проблем, пов'язаних з практичними та соціальними навичками. Згідно з цими підходами, соціальні працівники, виконуючи роль вчителя навичок, ставлять за мету:

- набуття навичок (яких клієнт не мав),
- поновлення втрачених навичок,

- компенсування втрачених шляхом поновлення інших,
- попередження втрати існуючих навичок внаслідок соціальної ізоляції і практичної залежності від інших.

Наприклад, працюючи з розумово відсталими дітьми, соціальний працівник в якості тренеравчителя навичок допомагає дітям набутти та закріпити практичні та соціальні навички, необхідні для щоденного життя: навички самообслуговування, самогігієни, самодогляду, прання, користування побутовими приладами, готування їжі, використання транспорту, планування часу, поведінка у типових побутових ситуаціях, навичкам прийнятної міжперсональної поведінці під час спілкування, звернення по допомогу до фахівця в разі необхідності тощо.

Необхідно зазначити, що підтримка навичок та їх поновлення не обов'язково має виконуватись соціальними працівниками, професіоналами. Соціальний працівник може просто пояснити або навчити близьких, родичів, або тих, хто доглядає клієнта, як потрібно терпляче і наполегливо, без дратування допомогти клієнту відновити навички. Це економія професійного часу.

Виконання ролі тренеравчителя соціальних і практичних навичок – не легке і не швидке завдання. Цей процес може залучати закріплення ситуаційної динаміки, пошук і залучення ресурсів, підтримання використання їх клієнтом до тих пір, поки не буде досягнуто певних результатів.

Чимало авторів стверджують, що програми набуття, поновлення та попередження втрати навичок є більш ефективними, коли соціальні послуги надають у громаді, коли використовують нормальні, природні соціальні процеси і можливості. В умовах інституції (стаціонарних закладах соціального чи медичного обслуговування) досягти певних результатів у соціальній абілітації чи реабілітації значно важче: адже будь-який заклад – це штучний конструкт, заздалегідь визначений географічно та соціально.

Соціальні працівники, що перебирають на себе *терапевтичні ролі*, консультують клієнтів з різноманітних життєвих запитів, таких як:

- консультування молоді, що втікає з дому,
- консультування суїцидальної особистості;
- консультування фостерних (прийомних) батьків при влаштуванні бездомних дітей в сім'ю;
- консультування підлітків щодо вживання наркотиків;
- консультування клієнтів, що мають сексуальні дисфункції;
- допомога алкоголікам усвідомити, що вони мають проблеми;
- професійне консультування та з питань влаштування на роботу

Терапевтичну роль виконує соціальний працівник, коли здійснює

сімейні терапевтичні сесії, у сім'ях, що мають родича з проблемами психічного здоров'я. Під час таких терапевтичних сесій, наприклад за моделлю Андерсена, соціальний працівник заохочує співпрацю між клієнтом та членами сім'ї, допомагає членам сім'ї справитися зі своїми почуттями, проговорити очікування, врегулювати сімейні ролі, визначити стилі поведінки, посилювати незалежність, підтримувати баланс влади.

Коли соціальні працівники виконують посередницькі ролі, то фокус їхньої практики зосереджується на відносинах між клієнтами та системами, з якими вони взаємодіють. Ці ролі відповідають за поєднання систем.

Керівник (управляючий) випадку. Деякі клієнти мають обмежені можливості для того, щоб самостійно дістатися до інших ресурсних систем. Соціальний працівник в такому випадку є відповідальним за оцінювання потреб клієнта, влаштування та координацію надання необхідних послуг іншими спеціалістами через їх залучення або супроводження клієнта до певних установ.

Брокер соціальних послуг – зв'язує окремих клієнтів або групи, які потребують допомоги і не володіють інформацією, де її шукати, з соціальними службами в громаді. Наприклад, жінці, яка страждає від брутальної поведінки свого чоловіка, має бути надана інформація стосовно притулку для жінок що зазнали насильства.

Практик соціальної роботи в ролі брокера має бути обізнаним з наявними ресурсами громади, розкладом роботи та процедурами різних агенцій, та має бути ознайомлений з процесом медіації. У процесі роботи виникає необхідність направлення клієнта до інших установ. Виконання цієї ролі вимагає знань про наявні у громаді ресурсні системи, їхні особливості та встановлення необхідних робочих стосунків з контактними людьми з цих установ. Прикладами виконання ролі брокера служать направлення соціальним працівником територіального центру пенсіонера до управління соціального захисту населення для оформлення субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, або до поліклініки до дільничного лікаря. Або соціальний працівник служби підтримки сім'ї, яка діє при центрі соціальних служб для молоді, може допомагати своїм клієнтам отримати належну їм за законом грошову допомогу від органів соціального захисту населення.

Захисник прав та інтересів клієнта – ця роль була запозичена з професії юриста і передбачає активну спрямовану діяльність по представництву прав та інтересів клієнта або групи громадян, ведення переговорів від імені клієнта, захищення його юридичних інтересів, в тому

числі у суді. в тих випадках коли вони потребують допомоги, а існуючи служби або інституції незацікавлені у наданні послуг та вирішенні питань або демонструють відкрито негативне ставлення до клієнта. Особистісні якості та професійні навички соціального працівника мають відповідати виконанню цієї ролі. В цієї ролі соціальний працівник має бути обізнаний з законодавчими актами та нормативними документами. В якості захисника прав соціальний працівник забезпечує керівництво у збиранні інформації, доводить обґрунтовано та переконливо, спираючись на законодавство, необхідність задоволення потреб та вимог клієнта. Фахівець оскаржує рішення інституцій, які відмовляють клієнту у забезпеченні послуг. Ціллю захисника прав є не висміювання і не засудження окремої інституції, а вплинути на зміну політики обслуговування клієнтів.

Соціальний працівник може поєднувати всі ці ролі: надавати *адвокатські послуги* по захисту інтересів клієнта, допомагати встановити зв'язок з ресурсами (*брокер*), виступати *посередником (медіатором)* у процесі прийняття рішень по врегулюванню проблем клієнта, працювати як *фасилітатор*, з'єднувач.

Фокус практики соціальної роботи при виконанні адміністративних ролей зосереджується на системах, з якими люди вступають у взаємодію. Тому ці ролі передбачають підтримку та вдосконалення системи соціального захисту (це ті ролі, які виконуються на макрорівні – робота з організаціями та громадськістю).

Консультант – забезпечує керівництво, управління агенціями та організаціями шляхом порад, пропозицій як підвищити ефективність роботи служб, надання послуг. Консультування в цьому сенсі – це процес, у ході якого експерт допомагає консультованому надавати послуги клієнтові ефективніше завдяки збільшенню, розвитку, модифікації знань, навичок, ставлень чи поведінки.

Соціальні працівники можуть надавати консультації не тільки своїм менш кваліфікованим колегам, але й представникам інших професій. Скажімо, у Великобританії соціальні працівники виступають консультантами суддів і слідчих, коли оцінюється соціальне функціонування правопорушника і соціально-корекційні можливості того чи іншого різновиду нев'язничого покарання.

Координатор – функція має на меті покращення систем надання послуг через підвищення контактів, зв'язку та координування людськими ресурсами у службах. Фахівець забезпечує узгодження, гармонійне функціонування різних компонентів та направлень роботи разом в єдиній організованій манері. Виконання цієї ролі передбачає уникання дублювання послуг та конфлікту між службами.

У цій ролі працівник може виконувати функції *члена мультидисциплінарної команди*. Виконуючи роль члена команди соціальний працівник має зафіксувати соціальну історію клієнта та його сім'ї з врахуванням етичних моментів. Це інформація, яка передбачає розуміння особистісного, соціального і матеріального контексту життя клієнта. Інформація, яку вдасться зібрати та записати соціальному працівникові у соціальну історію клієнта може бути вирішальною для формування процесів догляду і допомоги. Ця інформація потрібна команді, щоб визначитися в стратегіях, враховуючи немедичні аспекти.

Керівник (супервізор) – стежить за підвищенням ефективності та дієвості, оперативності (вчасності) надання послуг, контролюючи штат працівників.

Загалом, супервізія – це засіб, за допомогою якого визначений установою супервізор полегшує роботу персоналу та забезпечує стандарти роботи. Її мета – допомагати супервізованим якнайефективніше виконувати їхні завдання, зазначені в посадових обов'язках. Виділяють чотири основних різновиди супервізії:

Менеджерська супервізія – супервізор є безпосереднім менеджером працівника. У цьому випадку їхні стосунки можуть бути описані як керівник – підлеглий;

Наставницька супервізія – супервізор виконує роль учителя, наставника і пропонує навчальний внесок у процес;

Навчальна тренінгова супервізія – інша роль учителя, у випадку, коли супервізований є студентом, і супервізор несе відповідальність за його практику;

Консультаційна супервізія – супервізор не несе відповідальності за супервізованого чи його роботу і пропонує свої послуги консультанта.

Вважається, що постійний процес супервізії (професійної підтримки та наставництва) соціального працівника з боку його керівника – головна умова якісної та безпечної роботи. Супервізія також є ключовим елементом у персональному професійному розвитку соціального працівника. У професійних соціальних службах супервізія є частиною процесу надання допомоги, оскільки вона спрямована на забезпечення стандартів якості й підтримку соціальних працівників у їхній щоденній діяльності.

На соціальних працівниках, які виконують такі ролі, що відносяться до аналізу політики та розвитку систем, лежить функція полегшення та ініціації змін, пошук змін у статутах та соціальній політиці. Від них очікують особистого вкладу в розвиток соціальної роботи.

Розробник програми – просуває або розробляє програми або технології, які мають на меті задовольнити соціальні потреби певних катего-

рій клієнтів. Скажімо, практичні соціальні працівники часто долучаються до створення та розвитку служб і послуг, які стають відповіддю на появу чи виявлення нових потреб клієнтів. Такі послуги можуть надаватися у рамках освітніх програм (наприклад, для мігрантів та біженців), груп підтримки (для жертв сексуального насильства, або дітей, чий батьки надуживають алкоголем), програм із розвитку навичок (наприклад, навичок управління стресом, асертивності тощо).

Працівники у громаді разом із лідерами громад беруть участь у планування таких місцевих соціальних програм, які б задовольняли потреби членів громади. Такі потреби, зокрема, можуть включати догляд за дітьми, транспортування людей із функціональними обмеженнями, програм відпочинку для певної вразливої групи тощо.

Дослідник – час від часу кожний соціальний працівник стає дослідником. Дослідження в практиці соціальної роботи може передбачати вивчення літератури за певною тематикою, оцінювання результатів виконаного втручання, визначення якості та недоліків соціальних програм, вивчення громадських потреб у запровадженні тих чи інших соціальних послуг. Як зазначалося в попередніх розділах, дослідницький елемент у роботі соціальних служб є доволі значним, він відіграє важливу роль у плануванні роботи служб, процесі надання послуг, використанні ресурсів.

Аналітик – аналізує та оцінює, наскільки вдало працюють програми та системи. Скажімо, соціальні працівники можуть збирати інформацію щодо конкретної географічної території (тобто профілю громади): зокрема, думки людей щодо розвитку населеного пункту, детальну інформацію про існуючі послуги та доступні заклади. Про виявлену різницю між очікуваннями, потребами, про які заявляють люди, та доступними послугами інформують групи в громаді, громадські та державні організації, що дозволяє їм оцінювати власну роботу й скласти плани розвитку. Вивчення існуючих даних (матеріалів перепису, змін в економічному статусі регіону, перспективних планів різних установ) дозволяє працівникам визначати потенційні проблеми, з якими доведеться зіткнутися громаді. Завдяки спілкуванню з людьми можна проаналізувати сильні сторони та потреби громади.

Представник інтересів громад – представляє інтереси громади перед органами влади та перед державними структурами на різних рівнях. Соціальні працівники мають широкі контакти з колегами з споріднених дисциплін (пов'язаних з соціальною роботою), працівників інших служб, агенцій, лікарнями, юристами та іншими. Через ці контакти соціальні працівники зв'язують клієнтів з ресурсами громади і працюють у напрямку усунення інституціональних бар'єрів і негативного став-

лення до клієнтів. Досить часто працівники в громаді, захищаючи її інтереси, стають організаторами груп людей, котрі зазнають дискримінації. Це передбачає створення та скерування масових організації та рухів, тобто мобілізацію мас, а також вплив на політичний процес.

Поряд з тими ролями, які соціальний працівник виконує безпосередньо, сформувалась низка латентних (прихованих) ролей, котрі приписуються соціальному працівникові. Серед латентних ролей виділяють такі: захисник порядку, що існує; руйнівник порядку, що існує; донор; брокер у сірих тонах.

Існування цих латентних ролей багато в чому зумовлене стереотипами щодо соціальної роботи та соціального працівника. Так, соціальний працівник, виконуючи роботу, діє в межах повноважень, даних агенцією, і часто представляє інтереси держави. Тому клієнти сприймають його як представника влади, що надає ресурси або обмежує доступ до них і, таким чином, виступає захисником встановленого порядку. Разом з тим, саме соціальні працівники, працюючи зі складними проблемами, часто виступають з найгострішою критикою на адресу держави і стають руйнівниками панівного порядку.

Соціальний працівник у ролі донора сприймається як той, хто має постійно жертвувати собою заради інших, ставити інтереси та потреби інших понад усе. Але така жертвність не несе нічого доброго, бо повністю нівелює стосунки партнерства між клієнтом і соціальним працівником, може набувати різних форм: потурання, позбавлення влади, розбещування, позбавлення досвіду тощо.

Отже, соціальним працівникам властивий розмаїтих функціонально-рольовий репертуар. При цьому один і той самий працівник може виконувати або одну визначену роль, або застосовувати в процесі своєї щоденної діяльності різні функції, переключаючись з однієї ролі до іншої.

Резюме

1. Найважливішою особливістю соціальної роботи як професійної діяльності є характер відносин між спеціалістом і клієнтом. На відміну від суб'єкт-об'єктних відносин, притаманних іншим видам допомагаючих професій, у процесі соціальної роботи зазвичай складаються суб'єкт-суб'єктні відносини, за яких клієнт і соціальний працівник виступають партнерами у подоланні складних життєвих ситуацій.

2. Пріоритетним у соціології соціальної роботи є розуміння людини як живої біопсихосоціальної системи, у взаємодії структурного, функціонального, психічного, свідомісного та поведінково-діяльнісного рівнів. Ця жива біопсихосоціальна людина і є носієм особистісних харак-

теристик.

3. Функціональний підхід у соціології орієнтує на властивості реального суб'єкта соціальної роботи, пояснюючи соціальні статуси та ролі. Зокрема, теорія ролей допомагає визначити статус клієнта та його взаємини з іншими, зокрема, з соціальними працівниками, пояснення поведінки клієнта, який переживає конфлікт ролей чи неоднозначність ролі. Формування соціальних ролей відбувається під впливом соціальних очікувань й ефекту стигматизації.

4. Соціальні працівники у процесі соціальної взаємодії із клієнтом можуть виконувати одну або низку професійних ролей, які можна визначити як модель поведінки, детерміновану фаховою культурою, або як робочу функцію, що передбачає застосування певного підходу, або як низку завдань, виконання яких очікують від працівників. Існують різні класифікації ролей та функцій соціальних працівників. Якщо виходити з цілей практики соціальної роботи, то можна виділити чотири групи ролей: практичні ролі; посередницькі ролі; адміністративні ролі; ролі, що пов'язані з аналізом політики та розвитком систем.

Запитання для самоконтролю

1. Чому в сучасній соціальній роботі ведуть мову про суб'єкт-суб'єктні відносини між соціальним працівником та клієнтом?
2. У чому полягають відмінності між різними концепціями розуміння людини – біологізаторською, соціологізаторською та біосоціальною?
3. Проаналізуйте характеристики і рівні людини як живої системи.
4. У чому, на Вашу думку, полягає значення для соціальної роботи концепції соціальних статусів?
5. Які основні концепції охоплює теорія ролей? Як їх можна використовувати у соціальній роботі?
6. Які функції та професійні ролі виконують соціальні працівники?

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Merriam Webster's Collegiate Dictionary (www.britanica.com).
2. Абрахам М. Наша задача усилить роль социологии в формировании справедливого общества СОЦИС, 2015, N7, с. 3-5
3. Антологія соціальної роботи: В 7 т. – К.: ДЦ ССМ, 2001-2003.
4. Баскаков А.Я., Туленков Н.В. Методология научного исследования: Учеб. пособ. – К., 2002.
5. Бех В.П. Соціальна робота в сучасному суспільстві: монографія / В.П. Бех, М.П. Лукашевич, М.В.Туленков – К.: Вид – во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – 601 с.

6. Вдовиченко Л.Н. Глобальная социология перед новыми вызовами с. 25-29 СОЦИС, 2015, N7
7. Григорьев С.И., Гуслянова Л.Г. Социология для социальной работы: Учебное пособие. – М.: Изд. Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002. – 164 с.
8. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология. В 15 т. Т8. Социализация и образование – М.: ИНФРА-М, 2005.
9. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 2: Эмпирическая и прикладная социология. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 986 с.
10. Карпенко О.Г. Вступ до спеціальності «Соціальна робота». Навчально-методичний посібник. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 248 с.
11. Лукашевич М.П. Соціологія масової комунікації : підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2015. – 367 с.
12. Лукашевич М.П. Соціологія сім'ї: теорія і практика : навч. посібник. – К. : ІПК ДСЗУ, 2012. – 186 с.
13. Лукашевич М.П., Загальна соціологія: Конспект лекцій – К., 2016.
14. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота (теорія і практика): Підручник. – К.: каравела, 2011. – 368 с.
15. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціологія соціальної роботи (курс лекцій): Навчальний посібник – К.: ІПК ДСЗУ, 2009 – 210 с.
16. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2008. – 408 с.
17. Микола Лукашевич, Тетяна Семигіна. Соціологія соціальної роботи//Психологія і суспільство, 2014, №1, с.107-150
18. Попов Е.А. Современная социология в перекрестье междисциплинарности СОЦИС, 2013, N8 с. 23-29
19. Попович Г.М. Інституалізація соціальної роботи в Україні: Монографія. – Ужгород, МПП «Гражда», 2003. – 188 с.
20. Руженський М.М. Система соціального захисту у транзитивному суспільстві: Монографія. – К.: ІПК ДСЗУ, 2015. – 384 с.
21. Сидоров В. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой поход. – Винница: Глобус-прес, 2006.
22. Сидоров В. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. – Винница, «Глобус-пресс», 2006. – 408 с.
23. Соціальна робота. Ч.1. Основи соціальної роботи: Навч. посібник / За ред. Семигіної Т.В., Григи І.М. – К.: КМ Академія, 2004.
24. Соціологічна енциклопедія. / Укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.

25. Толстова Ю.Н. История методов исследования как отражение эволюции теоретической мысли в социологии СОЦИС, 2013, N8 с. 13-23.

РОЗДІЛ 4.

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Засвоївши матеріали цього розділу Ви зможете:

- визначати характерні ознаки соціальної роботи як різновиду соціальної діяльності;
- пояснювати сутність адаптивно розвиваючої концепції соціалізації;
- охарактеризувати потреби людини (відповідно до класифікації А. Маслоу);
- описати основні методи та рівні соціальної роботи;
- розкрити сутність технологій соціальної роботи.

Логіка викладення матеріалу:

4.1. Уявлення про соціальну діяльність та соціальну роботу як її різновид

4.2. Потреби як спонуки соціальної діяльності у соціальній роботі

4.3. Методи, рівні та технології соціальної роботи

Основні терміни:

соціальна діяльність; антидискримінаційна практика; соціалізація; адаптивно розвиваюча концепція соціалізації; потреби; піраміда потреб; методи соціальної роботи; технології соціальної роботи;

4.1. Уявлення про соціальну діяльність та соціальну роботу як її різновид

Соціальна діяльність у широкому сенсі представляє собою вивчення і перетворення соціуму і особистості. У вузькому значенні під соціальною діяльністю розуміють соціальний спосіб існування соціальних суб'єктів (особи, соціальних груп) і суспільства. Якщо узагальнити ці два визначення, то соціальну діяльність можна визначати як спосіб організації та існування соціального організму, в процесі чого, шляхом перетворення та споживання оточуючого світу відбувається задоволення життєвих потреб та інтересів соціальних суб'єктів. Таким чином, соціальна діяльність, слугує цілям самореалізації, самопізнання, самоствердження тієї чи іншої спільноти, створення нею для себе найсприятливіших умов життя, захисту прав та інтересів, регулювання відносин з іншими спільнотами, групами, індивідами.

В структурі соціальної діяльності наявні такі елементи, як потреби,

мотивація, сфери діяльності, методи та технології діяльності тощо. Насамперед, слід відзначити, що діяльність складається з дій, які мають певні мотиви.. Мотиви – це спонукання до діяльності, зв'язані з задоволенням потреб. Потреба ж – це пережитий та усвідомлюваний людиною нестаток у тому, що необхідно для підтримки організму людини та розвитку його особистості.

Важливими в соціальній діяльності є ціннісні орієнтири, що втілюються в ідеалах, інтересах, спрямуваннях людей та визначають їхню поведінку. Ціннісні орієнтири формуються в ході історичного процесу соціалізації людини і суспільства, закріплюються всією сукупністю життєвого досвіду. Сама система ціннісних орієнтирів має багаторівневу структуру, яка містить раціональний, емоційний і поведінковий компоненти. Її вершину становлять цінності, наближені до ідеалу.

За різними підставами виділяють такі види соціальної діяльності, як розумова, предметна, виробнича, політична, організаційна, державно-управлінська, виховна та безліч інших видів діяльності за формою прояву або способом здійснення (це залежить від методології дослідження). Одним із напрямів, що змістовно наповнюють поняття соціальної діяльності, являється соціальна робота. Виділення такої значної кількості видів обумовленого багатогранністю соціального життя, складністю відносин та зв'язків, в які вступають люди. Вид діяльності характеризується конкретними причинними зв'язками, метою, формами, сферою здійснення, суб'єктами, засобами та інше. Складовою соціальної діяльності часто вважають соціальні технології як сукупність методів, прийомів і засобів діяльності.

Соціальна робота як окремий вид соціальної діяльності характеризується такими рисами.

1. Соціальна робота спрямована на досягнення і забезпечення соціальної справедливості. Соціальна справедливість означає створення для всіх рівних реальних можливостей для вияву і реалізації своїх інтелектуальних творчих сил (хоча всі вони різні), гарантування суспільством із цією метою необхідних соціальних умов. Єдиної моделі втілення цього ідеалу не існує, а отже, неможливе одновимірне тлумачення соціальної роботи як засобу його реалізації.

2. Основна мета соціальної роботи полягає врегулюванні правових і економічних відносин людини із суспільством, наданні їй допомоги та підтримки у вирішенні проблем, гідному самоствердженні й повноцінному житті.

3. Соціальна робота здійснюється соціальними працівниками, що мають відповідні фахові знання, повноваження та відіграють певні професійні ролі. Важливим суб'єктом соціальної роботи є клієнт, кот-

рий повинен мати доступ до таких видів діяльності соціальних служб, як контроль за використанням матеріальних ресурсів, добір персоналу, професійна підготовка, встановлення стандартів надання послуг, гарантування якості послуг, контроль та оцінювання результатів діяльності служби.

4. Основними фаховими цінностями соціальної роботи як фахової діяльності є повага до особистості клієнта, віра в можливість його змін, орієнтація на активізацію клієнта. Ідеалами (метацінностями) соціальної роботи слугують гуманізм, цінність людського життя, мир, справедливність, солідарність.

5. Соціальна робота спирається на *антидискримінаційну практику* - комплекс настанов та реальних заходів для подолання порушення прав будь-яких груп клієнтів у практиці соціальної роботи, передусім за класовими, національними, релігійними, статевими та віковими ознаками. При цьому соціальні працівники визнають існування пригноблення не тільки як у поведінці й стосунках окремих людей чи груп, але й в установах, різноманітних структурах та у суспільній свідомості.

Важливо наголосити, що соціальна робота – це така соціальна діяльність, що забезпечує соціалізацію і реалізацію особистості, надання допомоги і створення умов людям із обмеженими фізичними, психологічними, розумовими, соціальними можливостями для набуття чи відновлення ними соціального функціонування. Фактично соціальна робота спирається на споріднену поняттю "соціальне" категорію "соціалізація", яку дедалі активніше використовують як наукову категорію представники широкого спектра наук - філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. В американській та французькій соціології це поняття увійшло в обіг наприкінці ХІХ ст. і пов'язане з іменами американського соціолога Ф. Гіддінгса (1855-1931) і французького соціолога Г.Тарда (1843-1904).

Г. Тард порівнював суспільство з мозком, а основним його елементом вважав свідомість окремої людини. Засвоєння індивідуальною свідомістю існуючих вірувань, переконань, розуміння бажань та намірів інших і взаємодія на цьому підґрунті породжують суспільство, що є основою соціального життя. У центрі життя - ставлення одного конкретного "Я" до інших "Я", їхній постійний (хоча часто непомітний) взаємовплив. "У цій дії одного духу на інший і слід вбачати елементарний факт, з якого випливає все соціальне життя, хоча соціальна дійсність виходить далеко за межі розумового світу...". Основним механізмом такої соціалізації вважалось наслідування, що регулюється суспільством через соціальні інститути - систему освіти й виховання, сім'ю, громадську думку тощо. У такий спосіб суспільство підтримує своє існування

як цілісність, забезпечує розуміння індивідами своїх соціальних функцій і створює умови для успішної їх реалізації.

Якщо створені умови забезпечують ефективну соціалізацію і особистісний потенціал людини відповідає нормі, проблем із соціалізацією практично не виникає. Вона відбувається без особливих відхилень. Проте коли одна з груп факторів - суспільні умови соціалізації або стан фізичного, психічного чи духовного здоров'я людини - відхиляється від необхідного для ефективної соціалізації рівня, то соціалізація відбувається з ускладненнями. Отже, людина, і навіть окремі соціальні групи, потрапляє при цьому у складні життєві ситуації і потребує соціальної допомоги від держави, її інститутів або інших суб'єктів специфічної діяльності, яка називається соціальною роботою.

Відтак сучасна соціальна робота спирається на адаптивно розвиваючу концепцію соціалізації, яка розглядає соціалізацію як процес адаптації, що триває впродовж усього життя людини. Усяка адаптація як особлива діяльність людини, що пов'язана із засвоєнням нової соціальної ситуації (суб'єктивно нової для конкретного індивіда), додає їй соціального досвіду (що об'єктивно існує як елемент культури цього суспільства) і тим самим підвищує рівень її соціалізації. Подальша адаптація індивіда, спираючись на новий, вищий рівень його соціалізації, відбувається ефективніше, дає йому змогу швидше піднятися на чергову сходинку соціалізації.

Така адаптивно розвиваюча концепція соціалізації створює передумови для переосмислення завдань соціальної роботи, які з погляду цієї моделі вбачаються у тому, щоб:

- 1) разом із іншими інститутами соціалізації сприяти створенню в суспільстві умов для успішного здійснення соціалізації;
- 2) допомагати у виробленні та тренуванні індивідуального адаптивного механізму особистості;
- 3) бути частиною механізму управління соціалізацією, яка відбувається під певним соціальним контролем.

Згідно з адаптивно-соціалізаційною теорією соціальна робота допомагає клієнту реалізувати його адаптивну потребу, яка виникає у тому випадку, коли є труднощі подолання нової складної життєвої ситуації, яка перевищує адаптивні можливості клієнта.

У випадку, коли складність нових життєвих ситуацій не перевищує адаптивних можливостей індивіда, відбувається нормальний перебіг процесу соціалізації. У людини накопичується власний соціальний досвід засвоєння нових життєвих ситуацій, формується та розвивається індивідуальний адаптивний механізм.

У випадках деформацій індивідуального адаптивного механізму,

при виникненні ситуацій, що перевищують за складність адаптивні можливості, або при порушеннях функціонування суспільних інститутів соціалізації, можуть статися відхилення у процесі соціалізації, виникнути стреси. Тоді для подолання стресів, подолання кризових життєвих ситуацій індивіду потрібна професійна соціальна підтримка.

Іншим важливим поняттям соціальної роботи є ресоціалізація, яка розуміється як:

1) відновлення в особистості якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві;

2) засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх, які недостатньо засвоєні або застаріли;

3) (стосовно осіб девіантної поведінки) – комплекс заходів, спрямований на відновлення соціального статусу особистості, втрачених чи несформованих соціальних навичок, переорієнтацією соціальних та референтних орієнтацій девіантів за рахунок включення їх в нові, позитивно орієнтовані відносини та види діяльності.

В основу ресоціалізації закладено основні гуманістичні ідеї соціальної роботи. Її основний зміст полягає в тому, що робота з девіантами має за мету не моралізування про спосіб їхнього життя, а виявлення потенційних можливостей особистості, що можуть стати базисом у відновленні її соціально-позитивної спрямованості.

Британський науковець С. Шардлоу виділяє такі *напрями соціальної роботи*:

- Допомога людям, які зіткнулися з проблемами, віднайти шляхи їх вирішення. Коло проблем, які можуть входити до компетенції соціального працівника, охоплює складності у взаєминах з іншими людьми, нездатність до виконання різних соціальних ролей, нездатність доглядати за собою за якихось причин, кризові ситуації в житті тощо.

- Допомога людям допомогти собі. Важливо так працювати з людьми, щоб допомогти їм у досягненні їхніх власних цілей і навчити в результаті обходитися без соціального працівника.

- Соціальні працівники надають допомогу не тільки тим, хто її потребує, а й вживають заходів щодо захисту найбільш вразливих членів суспільства від них самих та від інших осіб. Такими групами клієнтів є: діти, які зазнають насильства, люди з проблемами у навчанні (розумово відсталі), користувачі психіатричних служб, люди похилого віку, якщо є ризик, що родичі можуть використовувати їх у своїх інтересах. У багатьох із наведених прикладів у західних країнах соціальний працівник зобов'язаний, згідно з законодавством, забрати людину із середовища, де вона зазнає зловживань¹. На жаль, в Україні соціальні працівники не

¹ Что такое социальная работа/ Под ред. Ш. Рамон. – К.-Амстердам, 1995. – С. 6.

мають таких повноважень.

- В деяких випадках суд зобов'язує соціальних працівників здійснювати нагляд за людьми. Так, у Великобританії існує така сфера соціальної роботи як пробаційна служба. Її функція здійснювати нагляд за тими, хто визнаний судом винним, але не засуджений до тюремного ув'язнення. Серед функцій соціального працівника пробаційної служби є також надання рекомендацій суду стосовно соціальної ситуації людини, які використовуються в разі винесення вироку.

- Соціальні працівники здійснюють догляд за тими, хто не в змозі сам за собою доглядати. Клієнти, які потребують такого догляду перебувають у будинках для людей похилого віку, дитячих будинках та інших закладах, де надається догляд тим, хто не в стані робити це самостійно.

Цей перелік діяльності соціального працівника далеко не вичерпний, але він дає уявлення про те, що включає в себе робота соціальних працівників у сучасному суспільстві.

4.2. Потреби як спонуки соціальної діяльності у соціальній роботі

Внутрішнім збудником соціальної діяльності є потреби – нестача чогось необхідного для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому. Потреби в цілому залежать від рівня розвитку даного суспільства.

Поняття «потреби» охоплює своїм змістом індивідуальний і загальносоціальний рівні. З погляду індивіда воно позначає необхідні умови життя певного якісного рівня, заданого не тільки фізіологічними потребами, а й уявленнями про якість життя. На загальносоціальному рівні потреби розглядають як суспільні відносини щодо можливостей споживання матеріальних, духовних благ і послуг. Ці відносини розширюють або звужують, а також трансформують можливості особи стосовно задоволення своїх потреб.

Потреби людини можна умовно поділити на три групи. Перша – це переживання нестатку, зв'язані з біологічною організацією людини. Друга група – соціальні потреби, породжені суспільством. Третя група потреб – ідеальні: пізнавати навколишній світ у цілому й у його деталях, усвідомлювати своє місце в ньому, зміст і призначення свого існування. Біологічні, соціальні й ідеальні потреби взаємозалежні. Біологічні у своїй основі потреби в людини на відміну від тварин стають соціальними. Також у більшості людей соціальні потреби панують над ідеальними. - Поряд з потребами, важливим мотивом соціальної діяльності є соціальні установки. Під ними розуміється загальна орієнтація люди-

ни на визначений соціальний об'єкт, що виражає схильність діяти (певна поведінка) певним чином щодо даного об'єкта. Важливу роль у мотивах діяльності грають також переконання, інтереси, потяги (багато учених вважають, що потяг – це початковий етап формування мотивів соціальної поведінки людини).

У соціальній роботі часто послуговуються ієрархію потреб, запропонованою Абрахамом Маслоу (рис.4.1), яку прийнято зображувати у вигляді піраміди, в основі якої лежать базові потреби, як-то: голод, спрага тощо. Далі йдуть потреби у безпеці, належності та любові, самоповазі та самоактуалізації. В основі цієї схеми лежить припущення про те, що потреби, які домінують і тому розташовані автором ієрархії в основі піраміди, повинні бути більш-менш задоволені, аби людина змогла усвідомити наявність інших потреб і мати мотивацію їх задовольнити. Таким чином, фізіологічні потреби повинні бути достатньо задоволені, щоб виникли потреби в безпеці; фізіологічні потреби та потреби в безпеці і захисті повинні бути задоволені, щоб виникли і були задоволені потреби в приналежності та любові і т. д.

До *первинних потреб* А. Маслоу відніс фізіологічні потреби, а також потреби у безпеці й захисті. Фізіологічними є потреби у самовідтворенні, їжі, питті, повітрі, фізичних рухах, житлі, відпочинку, сні, охороні від несприятливого впливу клімату тощо. Вони безпосередньо стосуються біологічного виживання людини і повинні бути задоволені на певному мінімальному рівні, перш ніж стануть актуальними потреби вищого рівня. Тому їх ще називають вітальними потребами (відповідальними за збереження життя людини).

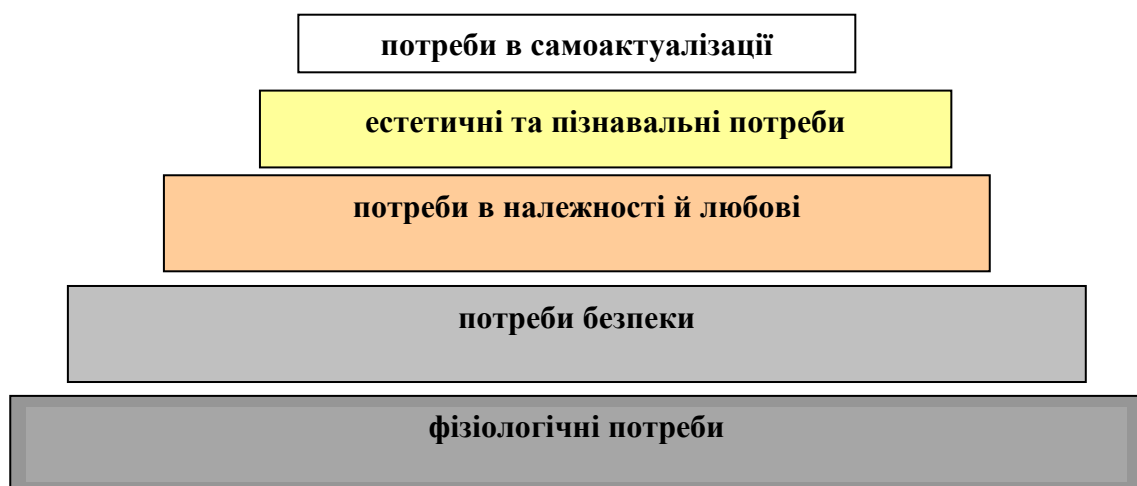

Рис. 4.1. Піраміда потреб людини за А. Маслоу

Потреби у безпеці і захисті стосуються не тільки збереження життя, а і його якості (безпеки існування), тому їх ще називають екзистен-

ційними (лат. *Existere* - існування). Безпека є найважливішою потребою людини, яка актуалізується після задоволення потреби в їжі, воді, одязі, житлі. Безпека не є чимось предметним, матеріальним, а виявляється як абстрактна форма життєздатності і життєвої стійкості об'єктів конкретного світу. Своєю суттю і змістом потреби у безпеці спрямовані на захист життєвих інтересів людини, суспільства, держави, втілюють зацікавленість у довготривалому виживанні.

Вторинними потребами А. Маслоу вважав потреби в належності й любові, потреби в самоповазі і потреби в самоактуалізації. Потреби в належності й любові (соціальні потреби) виокремлюють людину як соціальну, колективну істоту, що прагне бути рівною серед інших, а отже — мати почуття належності до спільноти через товаришування, любов, прихильність, спілкування, турботу про інших і відповідну допомогу близьких, участь в громадських організаціях тощо. Цей рівень потреб починає діяти після задоволення вітальних потреб і потреб у безпеці, коли домінуючою метою для людини стає належність до групи, визнання, любов і турбота з боку оточення (сім'ї, групи, громади, суспільства). Незадоволення потреби належності й любові часто спричинює дезадаптацію і соціальні девіації особистості.

Потреби у повазі характеризують прагнення людини вирізнити себе серед інших, вони спрямовані на пошук особливої уваги і певних переваг за допомогою статусу, кар'єри, престижу, визнання. Охоплюють вони потреби у самоповазі й повазі з боку інших. Передумовою самоповаги є компетентність, упевненість, досягнення, незалежність і воля, усвідомлення власних чеснот, можливостей, конкурентних переваг. Повага з боку інших свідчить про визнання, добру репутацію, високий статус особистості, прийняття її у відповідному середовищі. Вона вселяє людині усвідомлення, що результати її праці і її саму належно оцінюють інші. Без задоволення потреби у самоповазі неможливі почуття впевненості в собі, гідності і усвідомлення своєї корисності та необхідності. Фрустрація (незадоволеність, руйнування) цих потреб породжує почуття неповноцінності, безглуздості життя, слабкості, залежності, безпорадності особистості, наслідком чого стає пасивність у житті. Вражена такими переживаннями людина здебільшого не може знайти в собі сил для протистояння труднощам і негараздам, проявляє надмірну пасивність навіть тоді, коли для досягнення результату потрібно мінімум зусиль. Потреби людини в самоактуалізації (духовні потреби) налаштовують її на творчість, саморозвиток, самореалізацію. Людина, яка досягає цього (вищого) рівня, досягає цілковитої реалізації своїх талантів, здібностей і потенціалу.

Обґрунтовану А. Маслоу ієрархію потреб слід розглядати лише як

загальну закономірність, оскільки в кожному конкретному випадку потреби розташовані у різній послідовності і в різних поєднаннях.

Потреби людини є результатом взаємодії об'єктивного і суб'єктивного. Формуючись під об'єктивним впливом навколишнього середовища, вони відображаються у свідомості, набуваючи суб'єктивної форми свого існування. Усвідомлені потреби спонукають до діяльності, генерують соціальну активність населення. Для реалізації потреб необхідні не лише мотиви, а й умови, які залежать від рівня розвитку цивілізації, характеру суспільних відносин на певний історичний момент. Ці відносини визначають особливості життя як великих сукупностей людей, так і громад, спільнот індивідів. Вони охоплюють політичну, економічну, правову, духовну, професійну та інші сфери. Пов'язані вони з формами і способами соціальної діяльності людей, спільнот, їх соціальними потребами та інтересами, надаючи широкі можливості для їх задоволення або, навпаки, обмежуючи, звужуючи їх. Відсутність можливості реалізувати свої потреби на індивідуальному рівні ускладнює соціалізацію людини, деформує її особистість і поведінку, вселяє їй почуття меншовартості, безвідповідальності, агресії, злочинності. На загальносоціальному рівні це породжує різні соціальні проблеми (бідність, безробіття, злочинність, міграції тощо).

Суперечності між потребами, які змінюються у процесі життєдіяльності особи, і реальними можливостями їх задоволення є не лише рушійною силою людської активності або причиною індивідуальних проблем, а й підґрунтям, на якому проростають соціальні проблеми, основою соціальної нестабільності.

Практика свідчить, що надання соціальних послуг повинно ґрунтуватися на такому підході, який передбачає ставлення до клієнтів не як до патологічних суб'єктів, а передусім як до особистостей. Відповідно до нього планування надання послуг має відбуватися з якнайповнішим урахуванням усіх індивідуальних потреб особистості, а не лише матеріальних потреб. Це потребує *оцінювання індивідуальних потреб*. У ході такого оцінювання працівники установи отримують інформацію з різних джерел. Потім з усієї зібраної інформації вибирається та, яка, по-перше, описує сучасний стан та, по-друге, дає підстави для певного передбачення вірогідних наслідків усіх можливих варіантів рішення щодо допомоги клієнту і дає змогу точніше визначити пакет послуг, які допоможуть задовольнити його потреби.

Оцінка потреб клієнтів повинна проводитися тричі: первинне оцінювання (перед плануванням послуг), проміжне оцінювання (моніторинг) під час процесу надання послуг та кінцеве оцінювання – після завершення надання послуг. Усі ці оцінювання мають здійснюватись за

допомогою одних і тих самих методик та інструментів, при можливості в однакових умовах.

4.3. Методи, рівні та технології соціальної роботи

У науковій літературі із соціальної роботи точаться дискусії стосовно визначення методів, форм та рівнів соціальної роботи, а також стратегій втручання та соціальних технологій. Різні видання неоднаково тлумачать ці поняття, подають різноманітні класифікації, намагаються якимось чином згрупувати різновиди діяльності соціальних працівників. Таке розмаїття можна пояснити тим, що практична робота, яка різниться від випадку до випадку, важко піддається лінійному структуруванню.

Методи здебільшого розглядають як ту частину соціальної роботи, що відповідає на запитання: „Як це робиться?”. Це – певні межі, у яких соціальні працівники застосовують власні знання й визначають критерії ефективності своєї роботи¹. Методи розвивалися й удосконалювалися разом зі становленням соціальної роботи як фаху.

Як зазначено в українському виданні „Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник”, методи соціальної роботи – це „сукупність прийомів, способів діяльності суб’єктів соціальної роботи, які використовують для розв’язання соціальних проблем клієнтів, стимулювання розвитку їхніх власних сил, конструктивної діяльності щодо зміни несприятливої життєвої ситуації. Методи соціальної роботи повинні дати розуміння того, як окремі індивіди або групи можуть пройти шлях від початкового пункту у розв’язанні проблеми до бажаної мети”².

Поняття “метод” увійшло до європейської соціальної роботи після Другої світової війни під впливом американських концепцій. У США до 1960-х років до методів соціальної роботи відносили: індивідуальну роботу, групову роботу, а також роботу в громаді. Вивчали ці методи незалежно один від одного, що відповідало їхньому історичному розвитку. З 1970-х років унаслідок дискусій у Нідерландах і Швеції сформувалися нові підходи, в рамках яких розробляли психологічні моделі і терапевтичні техніки, зокрема, клієнто-центрована терапія спілкування, тренінг відносин, групова терапія.

Отже, у сучасній зарубіжній практиці поширена класифікація методів на первинні (класичні й нові) та вторинні. До класичних методів відносять: індивідуальну підтримку, групову роботу, роботу в громаді.

¹ Нойфельд И. Методы социальной работы // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт. – Тула, 1993. – С. 135.

² Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К.: УДЦССМ, 2002. – С. 259-260.

До нових методів – індивідуальну терапію, сімейну терапію, групову терапію. До вторинних – супервізію, планування, консультування, супровід практики, розвиток організації, менеджмент. Ці методи застосовують, як правило, при структурних змінах, коли індивідуальні процеси і розвиток перебувають ніби на другому плані. Засобами змін виступають дії, активна позиція і меншою мірою вербалізація.

Сучасні українські наукові джерела пропонують різні класифікації методів соціальної роботи – залежно від ознак, закладених в основу класифікації:

- 1) за напрямками і формами: організаційні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-економічні тощо;
- 2) за об'єктами соціальної роботи – індивідуальні, групові, в громаді;
- 3) за суб'єктами соціальної роботи: методи, які застосовують окремі спеціалісти, колектив соціальної служби, орган управління соціальною роботою¹.

Досить поширеним в україномовній літературі є поділ методів на соціально-економічні, організаційно-розпорядчі та психолого-педагогічні, що віддзеркалює специфіку роботи українських державних служб соціального захисту населення. Так, перша група *соціально-економічних методів* об'єднує всі ті засоби соціальної роботи, за допомогою яких впливають на матеріальні і моральні, національні, сімейні та інші соціальні інтереси і потреби клієнтів. Ці методи впливу на соціальні та економічні потреби та інтереси застосовують у формі: натуральної і грошової допомоги; встановлення пільг, компенсацій та допомоги; догляду та побутового обслуговування; морального заохочення тощо.

Організаційно-розпорядчі методи орієнтовані головним чином на координацію взаємовідношення соціальної роботи з організаційною структурою соціальних служб. Їх відрізняє безпосередність впливу, оскільки вони спираються перш за все на нормативно-правові, регламентуючі акти. Організаційні методи принципово впливають на розв'язання питань роботи соціальних служб через положення та інструкції. Тоді як розпорядчі ж методи, на відміну від організаційних, дозволяють здійснювати більш оперативне розв'язання проблем, своєчасно уточнювати завдання. Залежно від місця в структурі управління і характеру впливу на соціальну роботу організаційно-розпорядчими методами є регламентування, нормування та інструктування.

Нарешті, *психолого-педагогічні методи* відрізняються від попередніх безпосередньою взаємодією з клієнтом через механізм соціально-

¹ Соціальна робота: Хрестоматія. – К.: УДЦССМ, 2001. – С. 252-265.

психологічної, педагогічної зміни його поведінки, самопочуття тощо. Головним є підтримка, надання інформації, роз'яснення, рекомендації та інші форми роботи.

Деякі російські автори виділяють такі методи соціальної роботи, як біографічний метод (через дослідження особистих документів вивчаються суб'єктивні аспекти громадського життя), консультування, моделювання.

Російський автор С. Тетерський розрізняє: *науково-дослідницькі методи* соціальної роботи, тобто ті, які дозволяють отримувати достовірну інформацію й будувати на її основі наукові теорії, та *перетворювальні методи*, тобто засоби та прийоми професійного впливу соціального працівника на клієнта та його оточення. До останніх він відносить: організаційно-розпорядчі методи (регламентування, нормування та інструктування), психолого-педагогічні методи (переконання, соціальна терапія, сповідальний метод тощо), метод соціального діагнозу, метод втручання в критичних випадках, метод роботи в громаді та метод роботи на вулиці¹.

Вибір методів значною мірою зумовлений специфікою роботи конкретної соціальної служби. В багатьох випадках застосовують цілу низку методів, хоча є й організації, що віддають перевагу певному методу роботи. У практичній соціальній роботі інколи послуговуються поняттям „група послуг”. Наприклад, у київських службах соціальної підтримки допомога клієнтам зосереджувалася на наданні матеріальної допомоги родині (зокрема, на таких видах діяльності, як надання харчування дітям; забезпечення здорових та безпечних умов у помешканні; придбання спеціального обладнання для догляду за дитиною-інвалідом; придбання одягу або взуття для дитини; придбання насіння для городу тощо), організаційних методах роботи (сприяння працевлаштуванню, представництві інтересів клієнта на міжвідомчому рівні, контролі та інспектуванні, наданні правових консультацій тощо), психолого-педагогічних методах роботи з сім'єю (підтримці та моральному заохоченні, навчання догляду за немовлям, методів виховання дитини, а також ведення домашнього господарства, розподілу сімейного бюджету, обробітку городу, консультування з питань налагодження стосунків тощо).

У літературі також поширено виділення рівнів соціальної роботи – мікро-, мезо- та макрорівня, які також називають індивідуальною роботою, груповою роботою та роботою в громаді, що власне співпадає з класифікацією методів за об'єктами соціальної роботи. Рівні виділяють тому, що на кожному з них можуть застосуватися власні моделі, мето-

¹ Тетерський С.В. Введение в социальную работу. – М.: Академический проспект, 2000. - С. 85-86.

ди, стратегії та техніки втручання. Ці рівні в деякій літературі також називають формами соціальної роботи. Отже, умовний поділ соціальної роботи на індивідуальну, групову та роботу в громаді видається найбільш обґрунтованим, бо він дозволяє брати до уваги, на якому рівні й за яким клієнтом ведеться робота, тим часом як конкретні послуги та ролі соціальних працівників можуть змінюватися й розвиватися.

Завдання *індивідуальної роботи* – вирішення проблеми клієнта шляхом надання йому підтримки та заохочення розібратися у власних труднощах та подолати їх. Процес індивідуальної роботи складається з кількох етапів: встановлення контакту, вивчення та аналіз проблемної ситуації, визначення цілей і задач роботи, здійснення запланованого, оцінка досягнутого.

Індивідуальна соціальна робота передбачає роботу з конкретним випадком. Існує кілька моделей ведення випадку. Одна з них – адміністративна – полягає в тому, що соціальний працівник, оцінивши потреби клієнта, скеровує його до інших соціальних служб, координує надання соціальних послуг іншими службами та роботу клієнта над розв'язанням власних потреб. Інша модель – інтенсивного догляду – виходить із необхідності клієнта в отриманні безпосередньої практичної і терапевтичної підтримки від соціального працівника, до якого звернувся клієнт.

Робота з конкретних випадками у сучасній практиці соціальної роботи передбачає як короткочасну так і довготривалу допомогу, що у кожному окремому випадку обґрунтовується парадигмою потреб клієнта, його особливостями, метою втручання, ресурсами агенції.

Індивідуальна робота спрямована на надання допомоги індивідам і сім'ям у розв'язанні психологічних, міжособистісних, соціоекономічних проблем шляхом взаємодії з клієнтом. Вона дозволяє враховувати особливості розвитку, фізичного і духовного стану, рівень підготовки, інтересів і потреб, життєвий досвід клієнта. Це – одна з найпоширеніших форм діяльності соціальних працівників. Вона ґрунтується на результатах систематичного вивчення життєдіяльності, соціальної активності, працездатності, запитів та інтересів клієнтів.

Групова робота базується на положеннях про те, що група сприяє пізнанню себе, свого досвіду, можливостей, та дає людині зворотній зв'язок щодо її поведінки, сприйняття оточуючими тощо. Метою даного методу є надання допомоги клієнту через передачу групового досвіду для розвитку його фізичних і духовних сил, формування соціальної поведінки.

Особливість соціальної групової роботи полягає у тому, що вона дає можливість клієнтам соціальної роботи стати більш незалежними і

ініціативними у прийнятті самостійних рішень стосовно важливих проблем та виявляти відповідальність за зміни, які відбуваються в їхньому житті. Ключовими цілями соціальної групової роботи є створення групового клімату, завдяки якому члени групи почувають себе достатньо упевненими для обміну досвідом розв'язання проблем; підтримання ініціативи членів групи, розвиток навичок спілкування, усвідомлення власної цінності; відновлення самоповаги.

Різновиди групової соціальної роботи:

- 1) групова робота з ініціативи і при участі соціальних служб, соціального працівника;
- 2) самостійно організовані групи взаємопідтримки (самокерована групова робота).

До групової соціальної роботи належать: групові інтерв'ю; групова консультація; соціально-психологічний тренінг; лекція, бесіда, дискусія; організація групи взаємодопомоги або групи соціальної дії.

Групове інтерв'ю використовують для виявлення та дослідження широкого кола проблем цільової групи, він дає змогу в короткий час зібрати інформацію щодо клієнта. В соціології метод групового інтерв'ю називають методом фокусної групи. Технологія проведення групового інтерв'ю: підготовка обладнання та приміщення; комплектування групи; власне проведення групового інтерв'ю (етап встановлення контакту з групою; обговорення запитань; завершення); підсумки.

На відміну від групового інтерв'ю, групова консультація проводиться з реальною групою, яка має спільну проблему, а також тоді, коли проблема одного члена групи вимагає спільних дій групи. Групове консультування дає змогу не лише виявити і проаналізувати проблему групи, а й мобілізувати всіх членів групи на спільні дії, спрямовані на подолання проблем, дозволяє подолати внутрішні перешкоди на шляху спільних дій.

Робота в громаді ґрунтується на взаємодії соціальної служби чи соціального працівника з представниками різних груп, організацій, місцевих жителів та передбачає: розвиток соціальних зв'язків у місцевій громаді, організацію системи взаємодопомоги та кооперації певної групи людей, розробку, впровадження та оцінку ефективності різних соціальних програм, що пов'язані з потребами чи інтересами населення.

Робота в громаді відрізняється від інших рівні чи методів соціальної роботи передусім тим, що клієнтом є не одна людина чи мала група, а мешканці територіальної громади чи члени громади за інтересами в цілому. Різниця у потребах чи проблемах клієнта зумовлює застосування відповідних прийомів, засобів, тактик з метою вирішення труднощів. Зрозуміло, що вони будуть відрізнятися відповідно до наявної пробле-

ми. Так, робота в громаді може передбачати використання тактик, що не застосовуються в межах інших методів (наприклад, лобіювання, роботу з засобами масової інформації, проведення масових акцій, демонстрацій, налагодження стосунків та співпрацю з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування тощо).

У практиці соціальної роботи за кордоном існують два підходи до розв'язання соціальних питань у громаді:

1) підхід на основі надання послуг основі надання послуг (професіонали або експерти визначають потреби громади і пропонують певні послуги, щоб задовольнити виникли потреби. Ці експерти можуть вивчати думку громади шляхом обстежень, опитувань або форумів, але, зрештою, саме вони вирішують, що означає отримана інформація, і яким буде найкраще рішення. До того ж, послуги громаді надаються персоналом різноманітних служб, який отримує за це заробітну. Послуги надаються в таких; сферах, як охорона здоров'я, освіта та відпочинок вразливим групам людей – сиротам, інвалідам, особам похилого віку та нужденним);

2) підхід на основі розвитку громади (пересічні люди визначають свої власні потреби, виробляють рішення і працюють разом, щоб виконати його. До того ж, саме пересічні громадяни вчаться, як працювати разом ефективно та як здійснювати як оцінку потреб, планування, впровадження та оцінку результатів. Звісно, що вони можуть отримати допомогу та підтримку від фахівців із спеціальними знаннями, але саме ці люди, а не фахівці, контролюють процес).

Прийнято також розрізняти три рівні роботи в громаді: 1) базова або робота за місцем проживання з окремими людьми, сім'ями та групами, а також самостійна діяльність місцевих мешканців; 2) робота місцевих агенцій або між агенціями, тобто діяльність, очолювана органами влади та/або організована іншими структурами; 3) регіональна та національна робота з планування громад.

Сукупність методів, прийомів і засобів діяльності соціального працівника в конкретній ситуації становлять технологію вирішення проблеми. Загальнонаукове значення технології полягає в тому, що вона розкриває найраціональніші шляхи побудови, організації виробничого процесу, дає відповідні рекомендації. Загальний зміст "технології" розкривається як вчення про майстерність, вміння щось робити.

Технологія включає в себе декілька процедур:

- 1) визначення мети, реалізованої внаслідок застосування даної технології;
- 2) побудова системи критеріїв для вибору можливих варіантів;
- 3) позначення кола можливих варіантів;

- 4) вибір оптимального варіанта;
-) впровадження обраного варіанта.

М. Марков пропонує розглядати технологію соціальної діяльності у двох аспектах: «як систему знань про організацію діяльності, пов'язану з виконанням етапів, операцій, методів, дій і т. ін. з формування суспільних явищ, і як технологізацію цих знань у процесі діяльності, яка виражається в трудових діях людей, що відповідають вимогам конкретних, специфічних соціальних структур».

В. Афанасьєв, зазначаючи, що соціальна технологія є специфічним посередником між процесами, що проходять об'єктивно, і суб'єктивною діяльністю людей, органічно пов'язує її з соціальним управлінням, в якому їй належить «своє місце», — забезпечення дії всього механізму соціального управління. Інакше кажучи, в ній реалізується «переведення об'єктивних законів у механізм соціального управління, тобто «переклад» абстрактної мови науки, що відображає об'єктивні закони розвитку суспільства, на конкретну мову рішень, нормативів, розпоряджень, які регламентують, стимулюють людей на найкращі досягнення поставлених цілей».

Таким чином, у процесі усталеного розвитку суспільства слід добиватися ефективної віддачі всього комплексу: структури, функцій, технологій. Тим часом на практиці докладно і всебічно описано тільки два перші компоненти; що стосується технології, то вона ще не проявилася належним чином. Тому при розробці кожної соціально-економічної проблеми слід продовжувати діяльність з проектування і впровадження науково обґрунтованих технологій управління. Тільки при виконанні цієї умови реформи відповідатимуть своїм цільовим функціям, а їх механізми діятимуть високоефективно.

У соціальній роботі часто виділяють такі технології як:

соціальна діагностика, тобто процес наукового визначення та вивчення причинно-наслідкових зв'язків, ставлення індивіда до соціальних цінностей суспільства, вивчення сутності соціальних проблем, котрі утворюють складну життєву ситуацію індивіда, родини, групи;

соціальна профілактика, тобто робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної поведінки, іншої асоціальної поведінки, виявлення негативного впливу на життя і здоров'я людей та запобігання такого впливу;

соціальна реабілітація, тобто відновлення порушених чи втрачених суспільних зв'язків, соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність із загально визначеними суспільними нормами і правилами;

соціальна корекція, тобто подолання чи послаблення вад психіч-

ного або фізичного розвитку у дітей, порушення тієї чи іншої функції у дорослих;

соціальна терапія, тобто допомога на емоційному, когнітивному чи поведінковому рівні у визнання і розв'язанні клієнтом власних поточних труднощів.

З іншого боку, соціальні технології поділяють на інноваційні (спрямовані на впровадження нововведень) та рутинні; глобальні та регіональні; прості та складні тощо.

Зазвичай, соціальні працівники мають право вибору методів і технологій роботи, стратегії втручання, що ґрунтується на певній теоретичній моделі. Цей вибір зумовлюється: цілями втручання, погодженими між соціальним працівником і клієнтом; потребами клієнта (наприклад, необхідністю розвинути почуття самоповаги чи потреба впливу на оточення); доведеною ефективністю застосування методики у подібних ситуаціях; можливостями клієнта, працівника та соціальної служби; наявністю ресурсів та досяжністю у відведений період часу (деякі соціальні служби не можуть дозволити собі програм, побудованих на налагодженні довготривалих терапевтичних взаємин між клієнтом і фахівцем); політикою організації, впливом інших чинників.

Резюме

1. Соціальна діяльність – це спосіб організації та існування соціального організму, в процесі чого, шляхом перетворення та споживання оточуючого світу відбувається задоволення життєвих потреб та інтересів соціальних суб'єктів. В структурі соціальної діяльності наявні такі елементи, як потреби, мотивація, сфери діяльності, методи та технології діяльності тощо.

2. Соціальна робота є різновидом соціальної діяльності, який характеризується конкретними причинними зв'язками, метою, формами, сферою здійснення, суб'єктами, засобами та інше. Вона має низку виразних рис та напрямів діяльності.

3. Соціальна робота покликана забезпечити відповідність потреб людини і ресурсів соціальних систем, поліпшити взаємодію людини з її фізичним і соціальним оточенням. У соціальній роботі часто послуговуються ієрархією потреб А. Маслоу, що пропонує поділ потреб на первинні та вторинні.

4. Соціальна діяльність в соціальній роботі ґрунтується на використанні методів соціальної роботи, тобто певних меж, у яких соціальні працівники застосовують власні знання й визначають критерії ефективності своєї роботи. Існують численні класифікації методів соціальної роботи, що беруть за основу той чи інший показник, критерій, характе-

ристику. Сукупність методів, прийомів і засобів діяльності соціального працівника в конкретній ситуації становлять технологію вирішення проблеми.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте структуру соціальної діяльності.
2. Проаналізуйте основні риси соціальної роботи як окремого виду соціальної діяльності.
3. Якими класифікаціями потреб можна послуговуватися у соціальній роботі?
4. Яким чином можна визначити потреби клієнта?
5. Дайте визначення форм та методів соціальної роботи.
6. Як ви розумієте сутність та особливості методів соціальної роботи?
7. Чи справді можливі технології у соціальній роботі?
8. Як, на Вашу думку, відрізнятиметься соціальна робота з людьми похилого віку на різних рівнях (індивідуальному, груповому, в громаді)?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Merriam Webster's Collegiate Dictionary (www.britanica.com).
2. Абрахам М. Наша задача усилить роль социологии в формировании справедливого общества СОЦИС, 2015, N7, с. 3-5
3. Антологія соціальної роботи: В 7 т. – К.: ДЦ ССМ, 2001-2003.
4. Баскаков А.Я., Туленков Н.В. Методология научного исследования: Учеб. пособ. – К., 2002.
5. Бех В.П. Соціальна робота в сучасному суспільстві: монографія / В.П. Бех, М.П. Лукашевич, М.В.Туленков – К.: Вид – во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – 601 с.
6. Вдовиченко Л.Н. Глобальная социология перед новыми вызовами с. 25-29 СОЦИС, 2015, N7
7. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология. В 15 т. Т8. Социализация и образование – М.: ИНФРА-М, 2005.
8. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 2: Эмпирическая и прикладная социология. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 986 с.
9. Карпенко О.Г. Вступ до спеціальності «Соціальна робота». Навчально-методичний посібник. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 248 с.
10. Лукашевич М.П. Соціологія масової комунікації : підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2015. – 367 с.

11. Лукашевич М.П. Соціологія сім'ї: теорія і практика : навч. посібник. – К. : ІПК ДСЗУ, 2012. – 186 с.
12. Лукашевич М.П., Загальна соціологія: Конспект лекцій – К., 2016.
13. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота (теорія і практика): Підручник. – К.: каравела, 2011. – 368 с.
14. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціологія соціальної роботи (курс лекцій): Навчальний посібник – К.: ІПК ДСЗУ, 2009 – 210 с.
15. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.: Каравела, 2008. – 408 с.
16. Мигович І., Жмир В. Теоретичні засади соціальної роботи. – Ужгород: Говерла, 2007.
17. Микола Лукашевич, Тетяна Семигіна. Соціологія соціальної роботи//Психологія і суспільство, 2014, №1, с.107-150
18. Попов Е.А. Современная социология в перекрестье междисциплинарности СОЦИС, 2013, N8 с. 23-29
19. Руженський М.М. Система соціального захисту у транзитивному суспільстві: Монографія. – К.: ІПК ДСЗУ, 2015. – 384 с.
20. Сидоров В. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой поход. – Винница: Глобус-прес, 2006.
21. Сидоров В. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. – Винница, «Глобус-пресс», 2006. – 408 с.
22. Соціальна робота. Ч.1. Основи соціальної роботи: Навч. посібник / За ред. Семигіної Т.В., Григи І.М. – К.: КМ Академія, 2004.
23. Соціологічна енциклопедія. / Укладач В.Г. Городяненко – К., 2008.
24. Толстова Ю.Н. История методов исследования как отражение эволюции теоретической мысли в социологии СОЦИС, 2013, N8 с. 13-23.

РОЗДІЛ 5.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Засвоївши матеріали цього розділу Ви зможете:

- здійснювати визначення та диференціацію груп у соціальній роботі;
- описувати основні групи потенційних клієнтів соціальної роботи;
- пояснювати сутність соціального виключення певних груп;
- розуміти сутність групової роботи та різновиди груп, з якими працюють у соціальній роботі
- аналізувати основні характеристики підтримуючих мереж та громад.

Логіка викладення матеріалу

5.1. Визначення та диференціація груп у соціальній роботі

5.2. Групи потенційних клієнтів соціальної роботи

5.3. Різновиди груп, що формуються у процесі групової соціальної роботи

5.4. Мережі та громади в соціальній роботі

Основні терміни:

соціальна група; вразливі групи; соціальне виключення; групова робота; соціальна мережа; громада; соціальний капітал.

5.1. Визначення та диференціація груп у соціальній роботі

Соціальну групу розуміють як найбільш загальне і специфічне поняття соціології, що означає певну сукупність людей, які мають загальні природні і соціальні ознаки і об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами і традиціями, системою певних відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами. Для виникнення групи необхідна внутрішня організація, мета, конкретні форми соціального контролю, зразки діяльності. Як висхідна підсистема в соціальній структурі людських відносин соціальна група виконує роль проміжної ланки в системі *"суспільство-група-особистість"*.

До основних складових елементів, що у взаємодії забезпечують функціонування групи, Я. Щепаньський відносить такі:

- члени, їх риси і принципи, що визначають ідентичність та безперервність існування групи;
- завдання групи, засоби, які слугують реалізації завдань, психосоці-

альні механізми, створені для реалізації завдань;

- фактори, що підтримують внутрішню згуртованість, інститути та система соціального контролю, зразки взаємодій, зразки поведінки і норми, що регулюють відносини між членами групи, інститути та засоби регулювання контактів та відносин з іншими групами¹.

Соціальна діяльність, її конкретні види та форми є основним інтегруючим фактором і головною ознакою соціальної групи. Участь членів групи в спільній діяльності зумовлює формування психосоціальної спільності між ними.

Одна з найважливіших проблем у аналізі груп — їх класифікація, в основі можуть перебувати різні критерії та ознаки.

1. Безпосередність взаємозв'язків. За цією ознакою групи можна поділити на умовні та реальні. *Умовні групи* об'єднуються за певною ознакою (стать, вік, рівень освіти, вид діяльності, національність та ін.) і включають у себе людей, які не пов'язані об'єктивною, реальною взаємодією. Люди, що утворюють цю спільноту, ніколи не зустрічаються і нічого не знають один про одного. *Реальна група* — це обмежена за розмірами спільність людей, яка існує у спільному просторі й часі та поєднується реальними стосунками взаємодії й спілкування. Умовні групи частіше виступають об'єктом соціологічного аналізу, а реальні групи досліджуються здебільшого соціальними психологами.

2. Розмір групи. Групи бувають великі і малі. *Велика група* — це кількісно обмежена спільність людей, виділена за певними соціальними ознаками (клас, нація, прошарок), або реальна, значна за розмірами та складноорганізована спільність людей, поєднана спільною діяльністю (певна організація). У великих групах виробляються суспільні та культурні цінності, традиції, громадська думка, соціальні норми. *Мала група* — це відносно невелика кількість безпосередньо контактуючих людей, об'єднана спільними цілями або завданнями.

3. Суспільний статус. Можна виділити формальні (офіційні) та неформальні (неофіційні) групи. *Формальні групи* мають зовні задані соціальне значущі цілі діяльності. Для них характерні юридичне зафіксований статус, нормативне визначені структура (керівництва та підлеглих), права й обов'язки її членів. *Неформальна група* утворюється завдяки внутрішнім факторам її існування (симпатії, дружбі, спільності інтересів), вона не має юридичного статусу, законодавче не регулюється. Неформальні групи можуть утворюватися як у межах формальних груп, так і поза ними.

4. Значущість. За цією ознакою можна виділити референтні групи та групи належності. *Референтна група* — це спільність, з якою люди-

¹ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. - М., 1969. - С. 130-153.

на порівнює себе, до якої відносить себе і на норми та цінності якої орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Ця група виконує дві функції — нормативну й порівняльну. Нормативна функція виявляється в мотивації: референтна група є джерелом норм поведінки, соціальних установок та ціннісних орієнтацій людини. Порівняльна функція полягає в тому, що референтна група стає еталоном, за яким індивід оцінює себе та інших. *Група належності* — це така група, до якої людина реально належить.

5. Рівень розвитку або спільність діяльності. За спільністю діяльності виділяють групи з індивідуально-груповою та взаємопов'язаною груповою діяльністю, за рівнем розвитку — дифузні групи, асоціації, корпорації, колективи.

6. Час існування групи. За цією ознакою групи поділяють на традиційні і нові. Під *традиційними групами* розуміють довгостроково існуючі і добре інтегровані в соціально-економічну систему групи. *Нові* — це виникаючі знову групи, що ще не володіють визначеним статусом: вони перспективні або безперспективні, зможуть зайняти своє місце в соціально-економічній структурі або ні; невизначеність статусу нової групи — це просто невизначеність в умовах діяльності, правах і можливостях, максимально можливих доходах тощо. Представники ж традиційної групи краще і реальніше уявляють усі ці обставини свого існування.

7. Місце в соціально-економічній структурі суспільства: *домінуючі групи*, маргінальні групи, проблемні групи. Поняття домінування відбиває специфічні процеси міжгрупового лідерства і панування одних груп над іншими, і які відбуваються й у соціально-економічній структурі. Домінування може бути тривалим чи тимчасовою, мати безліч форм. *По-перше*, домінування може ґрунтуватися на пріоритетності ролі. *По-друге*, основою домінування є принцип основних і неосновних функцій. Групи, що виконують основні функції, здобувають переваги, вони престижніші, часто мають можливість нав'язувати і свою волю і поведінку тим групам, що зайняті виконанням різних допоміжних, посередницьких, тимчасових завдань. У кожному разі домінування супроводжується (чи відрізняється) такими соціальними показниками, як особлива об'єктивна вагомість ролей чи функцій, наявність привілеїв, особлива престижність, можливість визначати ситуацію й умови для всіх, прямий диктат, відносно великі у порівнянні з іншими витрати праці. *Маргінальні групи*. Існують групи, що займають прикордонну, проміжну позицію в соціально-економічній структурі, що сполучають у собі риси декількох груп (частіше порівняльний план складають "крайності", дві, що істотно розрізняються групи). Прикордонність і є маргі-

нальність. *Проблемні групи*. До них належать групи, що займають несприятливу позицію на загальному соціально-економічному тлі з погляду загальноприйнятих і очевидних соціально-економічних стандартів. До проблемних можуть бути також віднесені ті групи, чий інтереси, потреби, чекання (оцінювані як правомірні, нормальні) досить довгостроково не реалізуються. Проблемність оцінюється насамперед з погляду об'єктивних показників. Суб'єктивні показники не завжди адекватно відбивають ситуацію, оскільки індивіди здатні як перебільшувати, так і ігнорувати, не усвідомлювати несприятливі сторони свого становища.

8. *Можливість переміщень: закриті, відкриті, перехідні групи*. Загальним критерієм визначення відкритості чи закритості груп є можливість між групових переміщень, виходу з групи чи входження в неї. Поняття перехідності стосовно до груп відбиває також процесу міжгрупових переміщень. Перехідні групи — це групи, що відрізняються нестабільністю і мінливістю складу. Кожен, хто знову приходить у групу, споконвічне розглядає своє перебування в ній як тимчасове¹.

У соціальній роботі найчастіше виділяють групи організовані (у складі яких є професіонал або лідер із членів групи, який залежно від типу групи може називатися ведучий, керівник, директор групи, фасилітатор, тренер, експерт) або неформальні, групи взаємопідтримки (без визначеного лідера).

Прикладами організованих груп у соціальній роботі є клуби, денні центри, програми, наприклад, для молоді з певними проблемами, для колишніх пацієнтів психіатричних лікарень, для людей із ВІЛ/СНІДом, для тих, хто хворіє на рак, тощо. Зокрема, поширеними в західній практиці соціальної роботи терапевтичні короткотривалі групи для людей похилого віку, які переживають втрату близької людини. Така людина переживає почуття смутку, відчаю або навіть безпорадності і намагається знайти відповіді на запитання “Чому це сталося?”, “Що робити далі?”. Підтримка з боку родичів та друзів є інтенсивною впродовж трьох чи чотирьох тижнів, а потім слабшає і людина ще більше відчуває свою самотність. Вона може відчувати, що інші не розуміють її тяжких переживань і хтось може радити перебороти горе і перестати плакати. Тоді саме група „Тяжка втрата” може стати місцем, де можна висловити власні горе і смуток, не боячись осуду з боку інших, та звільнитися від тяжких переживань.

Кожна людина є водночас членом різних соціальних груп, у яких вона формується та самореалізується. У цих групах вона виконує різні соціальні ролі, здійснює різні функції. Зрозуміти особистість, її життєвий шлях означає простежити історію розвитку людини в різних соціа-

¹ Дорин А.В. Экономическая социология. — Мн., 1997. — С. 35-52.

льних групах, взаємини з групами, до яких вона входила або входить. Тому для соціальної роботи найважливішими є дослідження процесів, які відбуваються в реальних групах і справляють вплив на розвиток особистості.

5.2. Групи потенційних клієнтів соціальної роботи

Потенційними клієнтами соціальної роботи вважають представників вразливих пригнічених груп населення. *Вразливими* вважають індивідів або групи, що зазнають чи мають більшу ймовірність зазнати негативних впливів соціальних, економічних, екологічних чинників або захворюти. Синонімом цього поняття є "групи ризику".

Звичайно, у кожному суспільстві можуть бути виділені різні вразливі групи. Люди, з яким мають справу соціальні працівники, є різні за віком (від немовлят до престарілих) і включають представників різних рас, релігій, етнічних та соціоекономічних груп.

На Заході клієнтами чи потенційними клієнтами соціальної роботи можуть бути такі групи:

- бездомні люди;
- родини, в яких існують проблеми дитячої занедбаності, сексуальних, фізичних зловживань відносно дитини або одного з партнерів;
- подружні пари, що мають серйозні подружні конфлікти;
- родини, в яких дитина виховується лише одним з батьків, та в яких серйозні конфлікти проявляються насильством з боку батька, а також втіканням, делінквентною поведінкою, труднощами у навчанні дитини;
- ВІЛ-інфіковані люди та їхні родини;
- люди, що мають низькі доходи через безробіття, відсутність годувальника, фізичні обмеження, недостатність навичок та інші фактори;
- люди, які перебувають в ув'язненні чи колишні ув'язнені, життя яких було поламано через покарання внаслідок порушення закону;
- незаміжні вагітні дівчата-підлітки чи такі, що вже виховують дитину;
- гомосексуали та лесбійки, що мають особисті або сімейні проблеми;
- люди, що мають соматичні чи психічні захворювання або інвалідність;
- термінально хворі;

- люди, залежні від алкоголю, наркотиків та їхні родини;
- мігранти та меншини, що мають недостатні ресурси та можливості, або ті, хто стали жертвами расизму, сексизму або інших форм дискримінації;
- люди із затримками розвитку (інваліди розвитку) та їхні родини;
- люди похилого віку, що не можуть адекватно функціонувати;
- мігранти та біженці, що мають недостатні необхідні ресурси;
- діти, які залишилися без піклування батьків, та ті, які зазнають насилля;
- діти, що мають проблеми, пов'язані з навчанням в школі та їхні родини;
- люди, що знаходяться у стресовому стані, пов'язаному з травматичними подіями (смерть близької людини, природні чи техногенні катастрофи, вихід на пенсію, тощо), а також діти, що залишили родину.

Очевидно, що не всі наведені групи віднесені до потенційних клієнтів соціальної роботи в Україні. Не завжди ми можемо констатувати, що в нашій країні надаються необхідні послуги всім цим категоріям клієнтів.

Досить часто клієнти соціальної роботи не в стані задовольнити свої потреби через що вони повністю чи частково позбавлені можливості брати активну участь у житті суспільства, громади, де вони живуть, виштовхнуті на периферію суспільного життя, не здатні підтримувати соціальні зв'язки та вести спосіб життя, який є поширений та прийнятний в відповідному суспільстві, членами якого вони є. Такий стан у сучасній соціальній роботі називають соціальним виключенням (відчуженням).

Останнім часом все більшого поширення набуває думка, яка вважає одним із основних призначень соціальної роботи допомогу та підтримку окремих осіб чи груп в подоланні соціального виключення, яке притаманне людям, що належать до більшості з тих груп, які були розглянуті вище. Наприклад, у Великобританії створено спеціальний урядовий підрозділ соціального виключення, фахівці якого визначають виключення як те, “що може трапитися, коли індивіди чи райони страждають від поєднання взаємопов'язаних проблем таких як безробіття, недостатні навички, низькі прибутки, погане житло, оточення з високим рівнем злочинності, погане здоров'я і розпад сім'ї”. Тобто мова йде про стан багатозначної депривації в якому перебувають індивіди чи групи.

Виключення може стосуватися різних сфер, як-от:

– економіка, де чинниками виключення можуть бути бідність, яку переживають індивіди чи групи, тривале безробіття, обмежений доступ

до можливостей кредитування та до сучасних технологій;

- життєвий простір, де факторами виключення можуть бути сусідство, яке загрожує безпеці індивідів чи груп, високий рівень кримінальності, бідність місцевого оточення, роз'єднаність громади, географічна ізоляція чи віддаленість району, де мешкають індивіди чи групи, відсутність чи обмеженість місцевих послуг, включаючи транспорт, освіту;

- мобільність, де виключення спричиняється відсутністю транспортних засобів чи доріг, та призводить до скорочення доступу до соціальних мереж, зручностей, товарів і послуг;

- політика – можливість впливати на прийняття політичних рішень на організованому рівні, коли факторами виключення є позбавлення громадянських прав, низька участь в групах та організаціях, відмова від громадянських прав та свобод, нестача представництва, неможливість брати участь в здійсненні влади,

- можливість приймати рішення, де виключення пов'язане з безправністю людини, безсилістю та обмеженим вибором;

- особистість, де до виключення призводять етнічність, культура, клас, життєві навички досягнення в освіті, стать/гендер, релігія, сексуальність та стан здоров'я;

- соціальні мережі, де факторами виключення може бути розпад (порушення) формальних чи неформальних мереж, самотність, ізоляція, брак інформації, соціальний стан;

- соціальний вимір, де виключення може бути зумовлене поширенням злочинності, сімейною динамікою, низьким рівнем освіти, нерівністю, браком соціальних прав, браком доступу до прийнятного медичного догляду та соціального захисту .

Соціальні працівники мусять зважати на існування в суспільстві різних груп, що мають неоднаковий рівень доступу до суспільних ресурсів, а відтак є соціально виключеними. Наприклад, працюючи з такою групою клієнтів як біженці, соціальні працівники, повинні ставити перед собою такі завдання, які дозволяють подолати соціальне виключення, а саме:

- психологічна підтримка для корекції травмуючого досвіду клієнтів;

- мотивація і зміцнення можливостей для самодопомоги клієнтів:

- допомога у вивченні клієнтами мови країни проживання та в здобутті ними професійної освіти;

- налагодження стосунків з оточенням та самовизначення клієнтів;

- започаткування чи участь в створенні відповідних структур організацій для роботи з біженцями та їхніми сім'ями;

– активізація груп підтримки в громаді (чи допомога в їх створенні) та роз'яснювальна робота, спрямована на подолання ворожості до представників цієї групи¹.

Тобто, практика соціальних працівників передбачає діяльність, спрямовану на допомогу індивідам, групам, громадам стати інтегрованими в суспільство. Така практика зосереджена насамперед на правах, дотичних до запобігання соціальному виключенню, а саме таких, як недостатній доступ до інститутів громадянського суспільства – законодавчої та політичної систем, до базового рівня освіти, охорони здоров'я і матеріального добробуту. Тому, особа, яка звертається до соціальної служби, має розглядатися вже не як вразливий клієнт, що має певні потреби, а як громадянин, котрому потрібно надати допомогу в реалізації його прав як члена суспільства.

5.3. Різновиди груп, що формуються у процесі групової соціальної роботи

Групам належить унікальне місце в практиці допоміжних професій. Групова робота базується на властивій людям тенденції збиратись, обмінюватись думками та почуттями, а також спільно працювати та проводити дозвілля. Групи цінні тим, що вони надають своїм учасникам відчуття належності, змогу обговорювати спільні проблеми, спостерігати за поведінкою та її наслідками, отримувати підтримку, як важливу складову процесу самопізнання та зміни. Беручи участь у груповій роботі, люди формують соціальні стосунки, емоційні зв'язки та отримують нові знання.

Термін „*групова робота*” досить часто використовують для опису тих процесів, які визначають її як різноманітну професійну діяльність, спрямовану на надання допомоги у виконанні завдань в умовах групи. Це передбачає використання спеціалістами теорії групи і групового процесу в умовах сприяння взаємодії людей в досягненні спільної мети, які за своєю природою можуть бути особистісними, міжособистісними чи пов'язаними із вирішенням завдань.

Особливість соціальної групової роботи полягає у тому, що вона дає можливість клієнтам соціальної роботи стати більш незалежними і ініціативними у прийнятті самостійних рішень стосовно важливих проблем та виявляти відповідальність за зміни, які відбуваються в їхньому житті. Ключовими цілями *соціальної групової роботи* є створення групового клімату, завдяки якому члени групи почувають себе дос-

¹ Соціальна робота. В 3-х ч. – Ч.1. Основи соціальної роботи / За ред. Т. Семигіної, І. Григи. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – С. 130-133.

татньо упевненими для обміну досвідом розв'язання проблем; підтримання ініціативи членів групи, розвиток навичок спілкування, усвідомлення власної цінності; відновлення самоповаги.

На сьогоднішній день є багато різноманітних модифікацій груп, що можуть бути створені у соціальних службах для групової роботи із різними групами клієнтів.

1. Орієнтаційні чи освітні групи. Робота в таких групах набуває профілактичного чи навчального характеру. Їх мета полягає у навчанні учасників групи правильно поводити себе в ситуаціях, пов'язаних з потенційною небезпекою (наприклад, ВІЛ/СНІД), справлятися із проблемами життєвого розвитку (наприклад, старіння) чи з непередбаченими життєвими кризами (такими як втрата близької людини). Важливою складовою робочого процесу в групі є обговорення того, як учасники можуть індивідуалізувати інформацію, отриману в контексті групової роботи.

2. Групи консультування групи вирішення міжособистісних проблем. Ці групи покликані допомогти учасникам вирішити звичайні, однак досить часто складні життєві проблеми за допомогою міжособистісної підтримки та шляхом спільного вирішення завдань. Окремо можна виділити також ще одну мету подібних груп – розвиток навичок вирішення завдань міжособистісного спілкування з тим, щоб в подальшому учасники групи були готові до самостійного подолання можливих проблем.

3. Групи психотерапії чи особистісної реконструкції. Психотерапевтичні групи створюються для того, аби допомогти учасникам відкорегувати глибокі психологічні проблеми, допомогти кожному індивіду відновити найбільш значимі аспекти особистості.

Т-групи – групи тренінгу розвитку особистості в міжособистісному просторі. Власне Т-групи беруть свій початок у 1945 році на заняттях лабораторним тренінгом під керівництвом відомого психолога Курта Левіна. У 1947 році у США створюється Національна лабораторія тренінгу. Мета такого тренінгу переважно пов'язана із наступними аспектами:

розвиток самосвідомості за рахунок зниження бар'єрів психологічного захисту;

- розуміння умов, які перешкоджають або допомагають функціонувати групі;

- розуміння міжособистісних відносин для ефективнішої взаємодії з іншими;

- опанування вміннями діагностики індивідуальних, групових і організаційних проблем – наприклад, вирішення конфліктних ситуацій

в групі.

Т-групи ґрунтуються на принципах групової динаміки, яка має такі ключові елементи, як: цілі групи, її норми, структура групи, проблема лідерства, згуртованість групи та фази її розвитку.

У наш час виділяють кілька різновидів Т-груп: 1) загальний розвиток індивіда (групи сензитивності); 2) формування і дослідження міжособистісних стосунків; 3) організаційний розвиток - підхід, у рамках якого спеціалісти працюють над покращенням діяльності цілих організацій.

Б-групи – біхевіористські орієнтовані групи, групи тренінгу життєвих вмінь. Заняття в таких групах безпосередньо пов'язане з виробленням певних навичок соціальної взаємодії, які проявляються на рівні поведінки.

Типовими методиками проведення Б-груп є репетиція поведінки:

- учасникам демонструється модель оптимальної поведінки в запропонованій ситуації;
- учасник випробовує новий тип поведінки чи його фрагмент (фаза репетиції);
- заохочення за успішні дії, у вигляді позитивних реакцій групи (фаза підкріплення).

Щоб успішно переносити набуті навички в реальне життя, учасники тренінгу отримують домашнє завдання.

Пси-групи – групи, що спираються на психодраматичний підхід, групи тренінгу вирішення особистих проблем. Сутність цього методу полягає в постановці вистави членами групи під керівництвом ведучого - режисера в спеціально організованому просторі за допомогою спеціальних прийомів.

Психодраматичні сесії мають такий перебіг: 1) розминка (фаза розігріву); 2) фаза психодраматичної дії; 3) фаза інтеграції, коли учасники обмінюються своїми почуттями та враженнями.

В-групи – групи, що спираються на гуманістичний підхід, групи тренінгу вільного самовизначення групи. Цим групам властиві: саморозкриття, увага до почуттів, усвідомлення самого себе і свого фізичного "Я", дотримання принципу "тут і зараз". Однією із особливостей таких груп є максимально недирективний (демократичний) стиль управління групою.

ТА-групи - групи, що спираються на трансактний аналіз, групи тренінгу раціонального самопізнання і саморозвитку. Учасники ТА-груп вчаться розпізнавати, в які психологічні ігри вони залучені в процесі спілкування і які види маніпуляцій в них використовують. У ході занять учасники досягають інсайту (моменту озаріння, коли стають відомі

ними істинні мотиви тих чи інших учинків). У ТА-групах інсайт має інтелектуальний, аналітичний характер.

Г-групи - групи, що спираються на гештальт-терапію, групи тренінг самоактуалізації і саморегуляції. Головне завдання Г-груп не навчання, як Т-груп, а розширення сфери усвідомлення своєї самоідентичності, власної досконалості, прийняття відповідальності за все, що з людиною відбувається. Гештальт – це цілісний образ людини, конфігурація її взаємовідносин зі світом, її світосприйняття.

4. Груповий марафон – це єдина довготривала сесія групової роботи, спрямована на подолання захисних механізмів, які переважно використовуються людьми в буденних ситуаціях. Груповий марафон переважно триває не менше 24 годин. Така техніка успішно використовувалась у реабілітаційній роботі з людьми, які зловживають психоактивними речовинами, а також у груповому консультуванні.

5. Цільові групи, групи дій. Подібні групи допомагають своїм учасникам застосовувати принципи і процеси групової динаміки для вдосконалення діяльності і досягнення поставленої мети роботи. Найпоширенішим прикладом цільової групи є команда. *Учасники груп, орієнтованих на дію*, співпрацюють задля розв'язання певних соціальних проблем, проведення політичних і соціальних кампаній з метою досягнення певних соціальних змін і колективного наснаження.

6. Групи само- та взаємодопомоги. Різновид самокерованої групової роботи, за якої втручання фахівців є мінімальним і часто обмежується етапом формування групи. Члени групи діють самостійно, вирішують спільно погоджені завдання.

До найпоширеніших форм діяльності груп самодопомоги відносять дискусійні гуртки і взаємодопомога в групі.

Дискусійні гуртки призначені для обговорення питань, що цікавлять її членів. Вони можуть мати заздалегідь складний і погоджений план проведення таких дискусій, а можуть працювати у менш формальний спосіб, відгукуючись на поточні проблеми своїх членів. Краще, щоб дискусії тривали не більше двох годин.

Така форма роботи як *взаємодопомога в групі* добре корелюється з елементами допоміжної психотерапії, заснованими на рольовій теорії, згідно з якими людина, виступаючи в ролі помічника іншому, виявляє вміння знайти рішення у важкій ситуації. Отримавши відповідні навички, навчившись бути помічником, людина поводить асертивно (впевнено висловлює свої емоції та думки), демонструє нові для неї зразки поведінки. Це може стати умовою для переходу від учасника групи до

учасника суспільства¹.

Нині в Україні спостерігається становлення різних форм групової соціальної роботи.

5.4. Мережі та громади в соціальній роботі

В кожної людини є певне оточення інших осіб, що контактують та взаємодіють з нею, а тому вони прямо або опосередковано впливають на її життя, а також для кожної особистості є важливим можливість самовиразитися в суспільстві, зайняти в ньому певну нішу, де б людина почувала себе самодостатньою, впевненою, захищеною та задоволеною. Можливість спілкуватися з іншими, відчувати їх підтримку та визнання є запорукою успішного функціонування особистості та сім'ї.

Особи, що спілкуються або спілкувалися з людиною, є важливими для неї, беруть пряму або опосередковану участь у вирішенні доленосних питань і таким чином впливають на її життя, є її соціальним оточенням, її *соціальною мережею*.

Однією з центральних у соціології соціальної роботи є ідея *створення підтримуючих мереж*. *Мережі* – це формальні чи неформальні зв'язки людей чи організацій, які можуть поділяти між собою ресурси, обмінюватися навичками, інформацією, знаннями тощо. Вони можуть бути позитивними чи негативними відповідно до того, як вони впливають на особу. Наприклад, людина, що вживає наркотики, включена в мережу, яка дозволяє їй знаходити та купувати наркотики, підтримувати стосунки з іншими споживачами наркотиків тощо. Очевидно, що це приклад негативної мережі, частина якої існує нелегально. Але коли наркозалежна особа прийме рішення про необхідність лікування та реабілітації, вона має знайти та налагодити стосунки зі складовими елементами іншої системи чи мережі, яка зможе допомогти їй в досягненні мети. Це можуть бути родичі чи друзі, соціальні працівники, лікарі, лікарня чи реабілітаційний центр, програма підтримки людей, що мали залежність, група самодопомоги тощо.

Тому завдання соціального працівника полягає в створенні та підсиленні позитивних, підтримуючих мереж, мобілізації їх ресурсів на користь клієнта та знаходженні людей чи організацій, які зможуть бути ефективними в допомозі клієнту досягти бажаної мети. Очевидно, також, що клієнти соціальної роботи, більшість з яких належить до бідних прошарків або маргінальних чи проблемних груп, мають обмежені соціальні мережі в порівнянні, наприклад, з представниками вищих

¹ Соціальна робота. В 3-х ч. – Ч.2. Теорії та методи соціальної роботи / За ред. Т. Семигіної, І. Григи. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – С. 162-167.

класів, які мають можливість підтримувати тісні стосунки з друзями чи колегами в інших містах та інших країнах, що часто значно збільшує їх можливість доступу до різноманітних ресурсів, насамперед інформаційних та створює сприятливі можливості для розвитку чи досягнення бажаних змін.

Ще одна важливий напрям соціології соціальної роботи – вивчення особливостей роботи в громаді, значення громади як неформальної великої групи для соціального функціонування індивідів, груп та суспільства. Вважається, що соціальні працівники впливають на громади й знають від них постійного впливу.

Поняття "громада", з одного боку, вживають для позначення особливих форм суспільної взаємодії (наразі питання щодо цих форм залишається дискусійним); а з іншого боку, він означає щось позитивне й цінне в суспільних відносинах, хоча серед представники різних ідеологій розходяться у розумінні „цінного”. Ось чому і до сьогодні тривають суперечки щодо природи громади, її ролі в житті людей.

У соціальній роботі термін “громада” найчастіше вживають у таких значеннях:

- 1) територіальна громада;
- 2) громада за інтересами або прихильністю.

Громада, яка об’єднує людей, котрі мешкають в одній географічній місцевості, – це *територіальна громада* (приміром, традиційна єврейська громада в українських містах була саме територіальною, оскільки євреї селилися у визначених для них межах). Історичне розуміння громади пов’язане саме з приналежністю до певної географічної місцевості.

Громада за інтересами об’єднує людей, котрі мають спільні проблеми, наприклад дітей-інвалідів, або людей, котрі мають спільні інтереси, соціальні зв’язки або характеристики. Сюди ж належать громади за етнічною/національною ознакою, які здебільшого нині не проживають компактно, і все ж люди певних національностей відчують деяку, по-сучасному кажучи “віртуальну”, межу, яка відокремлює цю групу від інших.

Оскільки кожній людині притаманне власне уявлення про стосунки й взаємодію з іншими, то розуміння й відчуття громади суттєво різняться.

Ключові риси громади:

– *спільна ситуація*: ті, хто належать до громади, мають спільні ознаки, що пов’язують їх одне з одним; це може бути місце проживання (й тоді розрізняють резидентів і нерезидентів територіальної громади), а може бути клас, етнічність, релігія або щось інше;

- *мережа взаємовідносин*: громади включають усі можливі відносини, не обмежені тільки роботою, або тільки політикою, або тільки спортом;
- *колективна дія*: люди усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії; так, громада одного будинку може організуватися задля упередження побудови автостоянки замість дитячого майданчика під вікнами цього будинку;
- *сформована ідентичність*: людина у громаді отримує громадську ідентичність, з якою настає певна емоційна відповідальність, почуття належності до більшої одиниці і певна лояльність стосовно неї.

Громада – це динамічне утворення, вона виникає і розвивається за певних умов, основою яких є взаємовідносини, взаємодія, соціальні зв'язки, проходить процес перетворення сукупності громадян (такої собі арифметичної суми) на спільноту, що примножує зусилля кожного її члена, має сформоване відчуття „нашого” та відповідальність за спільну справу. Часто для, започаткування цього руху потрібен каталізатор, тобто агент змін, роль якого може відігравати соціальний працівник, котрий може ініціювати зміни в громаді та знайти охочих підтримати його, залучити інших до процесу саморганізації та самоврядування, сприяти виникненню кооперації та довіри членів громади один до одного.

Традиції громади завжди були сильними в Україні. Традиційні українські, й єврейські, й грецькі, й інші громади, що існували на наших теренах, мали власні суспільні цінності та системи взаємодопомоги. Одержавлення соціального забезпечення в радянські часи призвело до зникнення місцевих ініціатив, яка складають основу роботи в громаді, викорінення благодійності та волонтерства. Звичайно, й тоді спостерігалася певна діяльність у громадах. Проте різниця між концепцією організованої участі громадян при демократії і концепцією такої участі в радянську епоху полягає в тому, що перше є добровільним при ініціативі, що йде знизу нагору, а не чимось запропонованим чи нав'язаним згори. Громадяни самі вирішують - де, коли і як часто брати участь у житті своєї громади.

Кожна громада має певні ресурси – фінансові, матеріальні, адміністративні, духовні, людські, часові, природні тощо. Деякі з них легко піддаються визначенню та оцінюванню, а більша частина належить до неочевидних, прихованих. Наприклад, мережа існуючих державних соціальних служб та закладів охорони здоров'я забезпечує членів громади певними інституційними ресурсами.

Зауважимо також, що ресурси бувають обмеженими і часто невідновлюваними. І не всі члени громади мають однаковий доступ до її ресурсів.

Для розуміння ресурсів громади (втім як і її структури та функцій) важливо знати про таке поняття як „соціальний капітал”, під яким розуміють:

- 1) традиції, цінності, норми, що склалися в громаді;
- 2) сукупність недержавних та некомерційних суб'єктів соціального життя, мережа їх взаємозв'язків, цінності і норми, яких вони притримуються, а також різні види діяльності здійснювані ними з власної ініціативи в рамках сформованої мережі зв'язків та з дотриманням установленної системи цінностей і норм.

Соціальний капітал характеризує єдність культури і структури, що складається у межах громад. Воно включає в себе норми взаємності (такі як довіра та толерантність) та мережі громадської залученості (участь людей у різного роду спілках та об'єднаннях). Взаємно підсилюючи один одного, ці два аспекти соціального капіталу роблять людей здатними до солідарних дій, кооперації зусиль і взаємодопомоги. Як наслідок, люди схильні добровільно підкорятися правовим нормам і утворюють сприятливе соціальне середовище для функціонування демократичних інститутів. За висловом Р. Пантема, легшим є життя в громаді, яка володіє великим фондом соціального капіталу.

Соціальним працівникам варто знати, що у розбудові соціального капіталу виділяють п'ять ключових елементів: розуміння розвитку громади, довіру до зусиль та учасників, впевненість, компетентність та конструктивну критику зусиль. Інші елементи пов'язані з реалізацією програм у громаді, спілкуванням між учасниками, управлінням конфліктними ситуаціями, врахуванням місцевого контексту.

Із соціальним капіталом пов'язують ідею *колективного наснаження* (імпаурменту). Діючи разом, люди розвивають почуття приналежності до громади, яке посилює відчуття безпеки та взаємні зобов'язання. Ключовий момент у колективному наснаженні – допомогти людям дізнатися, що завдяки спільним діям вони розв'язують не тільки чийсь, але й власні проблеми. Для цього соціальні служби й соціальні працівники повинні залучати людей до прийняття колективних рішень, розвитку нових навичок, прищеплювати почуття впевненості в силах громади знайти потрібні ресурси й змінити життя на краще.

Таким чином багато соціальних проблем вирішуються завдяки наявності і використанню соціального капіталу та інших ресурсів громади.

Резюме

1. Соціальні групи – це певна сукупність людей, які мають загальні природні і соціальні ознаки, об'єднані спільними інтересами, цінностями-

ми, нормами та традицією, а також системою певних відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами.

2. Типологізація соціальних груп може здійснюватися за різними ознаками: безпосередністю взаємозв'язків, розміром, суспільним статусом тощо. У соціальній роботі найчастіше виділяють групи організовані або неформальні, групи взаємопідтримки.

3. Потенційні клієнти соціальної роботи часто належать до маргіналізованих, проблемних або вразливих груп. Вони повністю чи частково позбавлені можливості брати активну участь в житті суспільства, громади, де вони живуть, виштовхнуті на периферію суспільного життя, не здатні підтримувати соціальні зв'язки та вести спосіб життя, який є поширений та прийнятний в відповідному суспільстві, членами якого вони є. Такий стан у сучасній соціальній роботі називають соціальним виключенням (відчуженням).

4. На сьогоднішній день є багато різноманітних модифікацій груп, що можуть бути створені у соціальних службах для групової роботи із різними групами клієнтів – залежно від мети та форми роботи.

5. Однією з центральних у соціології соціальної роботи є ідея створення підтримуючих мереж для клієнтів, а також активізація громади, розвиток її соціального капіталу як засобу пом'якшення або розв'язання соціальних проблем.

Запитання для самоконтролю

1. З якими групами на практиці вам доводилось мати справу? Як би ви їх охарактеризували?
2. Які вразливі групи населення України ви можете назвати?
3. Які критерії та пріоритети можна, на вашу думку, застосовувати при визначенні клієнтів соціальних служб?
4. Які завдання ставить перед соціальними працівниками теорія соціального виключення?
5. У чому полягають особливості соціальної мережі? Яку підтримку можуть надати такі мережі клієнтам соціальної роботи?
6. Які ознаки мають бути властиві спільності людей, аби вона вважалась громадою?
7. Що таке соціальний капітал? Яким чином можна його розвивати в умовах українських громад?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К.: УДЦССМ, 2002.
2. Безпалько О.В. Соціальна робота в громаді: Навч. посібник. – К.:

- Центр навч. літератури, 2005.
3. Бех В.П. Соціальна робота в сучасному суспільстві: монографія / В.П. Бех, М.П. Лукашевич, М.В.Туленков – К.: Вид – во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016 – 601 с.
 4. Вдовиченко Л.Н. Глобальная социология перед новыми вызовами с. 25-29 СОЦИС, 2015, N7
 5. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология. В 15 т. Т8. Социализация и образование – М.: ИНФРА-М, 2005.
 6. Лукашевич М.П. Соціологія сім'ї: теорія і практика : навч. посібник. – К. : ІПК ДСЗУ, 2012. – 186 с.
 7. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціологія соціальної роботи (курс лекцій): Навчальний посібник – К.: ІПК ДСЗУ, 2009 – 210 с.
 8. Семигіна Т.В. Робота в громаді: практика і політика. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2004.
 9. Соціальна робота. В 3-х ч. – Ч.2. Теорії та методи соціальної роботи / За ред. Т. Семигіної, І. Григи. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004.
 10. Теорії та методи соціальної роботи / За ред. Семигіної Т.В., Миговича І.І. – К. Академвидав, 2005.

РОЗДІЛ 6.

СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Засвоївши матеріали цього розділу Ви зможете:

- пояснювати основи теорії організацій;
- розкривати механізми побудови організацій у соціальній роботі;
- здійснювати типологію організацій у соціальній роботі;
- описувати відомчу мережу організацій, що дотичні до здійснення соціальної роботи в Україні.

Логіка викладення матеріалу:

6.1. Сучасні уявлення про організацію

6.2. Механізми побудови організацій

6.3. Типологія організацій у соціальній роботі

Основні терміни:

організація; соціальна формалізація; стандарти якості; концепція послуги; примусові організації; утилітаристські організації; символічні організації.

6.1. Сучасні уявлення про організацію

У соціологічній літературі термін "організація" вживається щодо соціальних об'єктів у трьох значеннях:

1) Організацією може називатися об'єднання інституціонального характеру, що посідає певне місце в суспільстві і призначене для виконання окресленої функції (тобто підприємство, орган влади, добровільний союз тощо).

2) Термін "організація" може включати певну діяльність з організації, яка включає розподіл функцій, налагодження стійких зв'язків, координацію тощо.

3) Під "організацією" може розумітися також характеристика ступеня впорядкованості будь-якого об'єкта.

Дослідження засвідчують, що в сучасній соціології представлені три основні підходи до визначення організації. Домінуючим залишається визначення організації як *раціональної системи* з виразно визначеними цілями і формалізованою соціальною структурою. Саме в такій інтерпретації організація розглядається як синонім *бюрократії*. Два інші підходи не мають статусу традиційних, але набувають дедалі більшого значення. Це — визначення організації як *природної, органічної*

системи, учасники якої керуються спільними інтересами і поєднують зусилля, щоб забезпечити її виживання, а їхня колективна, неформально структурована діяльність спрямована на досягнення цієї мети, а також інтерпретація організації як *відкритої системи*, тобто *коаліції*, що складається з кількох відмінних за інтересами груп, цілі яких тимчасово збігаються. Структура, діяльність і результати існування такої організації перебувають під значним впливом чинників навколишнього середовища¹.

Для уточнення значення поняття "*організація*" звернемося до визначення *М. Вебера*, згідно з яким "організацією називається сукупність соціальних відносин — закритих, або з обмеженим доступом ззовні, — у якій регулювання здійснюється особливою групою людей: керівником і, можливо, адміністративним апаратом, що володіють звичайно представницькою владою"².

Більш пізні визначення доповнюють попереднє деякими суттєвими ознаками. Так, *А. Станчкомб* наголошує на штучності створення організації. При цьому організація виступає як "система стійких соціальних відносин, які свідомо формуються з ясно вираженою і безупинною спрямованістю на досягнення деяких специфічних цілей і завдань"³.

А російський дослідник *О. Пригожин* розуміє організацію як особливу людську спільноту, соціальне середовище і, крім того, безособову систему зв'язків і норм, що детермінується адміністративними і культурними факторами⁴.

Досить вичерпний перелік ознак організації наводить *В. Радаєв*. На його думку, будь-яка організація має такий комплекс *обов'язкових ознак*:

- виражена загальна мета її членів, що не зводиться до індивідуальних цілей;
- набір ресурсів і визначений спосіб їх захисту (починаючи з охорони і служби охорони і закінчуючи способами виправдання правомочності свого існування);
- система офіційно затверджених норм поведінки і форм контролю за їхнім дотриманням;
- структура стійко відтворених статусів (організація повинна мати відносно постійне формальне керівництво чи, принаймні, стійку лідерську групу);
- специфічний поділ праці між *своїми* членами (формальний чи

¹ Лукашевич М.П. Соціологія економіки. — К.: Каравела, 2005. — С. 136-137.

² Weber M. Economy and Society. — Vol.1. — Berkley: University of California Press, 1978. — P.48.

³ Stinchcombe A. Social Structure and Organizations // Handbook of Organizations /Ed. By I.March. — Chicago: Rand McNally, 1965. — P.142.

⁴ Пригожин А.И. Социология организаций. — М., 1980. — С. 15.

неформальний);

- наявність винагород і покарань за участь (неучасть) у справах організації⁵.

Соціологічні теорії організації репрезентовані двома основними *підходами*: структурним і в межах соціальної дії. *Структурний підхід*, у свою чергу, може бути представлений двома моделями: функціональною і конфліктною.

У *функціональній моделі* організація розуміється як адаптивна *соціальна система*. Наявність колективної мети викликає необхідність стійких структурних порядків, які втілюються в мережах взаємозалежних ролей і системах поведінкових очікувань і норм, що обмежують діяльність індивідів. При цьому організація формується в сильній залежності від зовнішнього середовища і служить інструментом адаптації до її змін.

Конфліктна модель, на відміну від попередньої, описує організацію як структуру влади і панування. Організаційна структура фірми визначається в остаточному підсумку характером владних структур на макрорівні. Як правило, вона служить інтересам панівних груп. При цьому в самій структурі закладено джерела внутрішнього конфлікту, проявом якого стає боротьба груп за свої інтереси. Опір спонукує панівні групи виробляти стратегії регулювання конфлікту, що спираються як на матеріальні, так і на ідеологічні ресурси. У підсумку складається складний баланс сил між панівними і підлеглими групами як двома джерелами нерівних владних можливостей.

Підхід із позиції *теорії дії* також втілено в трьох основних моделях, в яких організація подана:

1. *Як система узгодженого порядку*. Організація виступає у вигляді рухливої системи взаємодій і погоджень, що приводять до тимчасових угод і кристалізуються в конвенціях і правилах як в її стійких елементах. У процесі торгів і взаємних погоджень між діючими суб'єктами утворюються складні "констеляції інтересів". Але рамки угод постійно переглядаються, і організація є продуктом безупинного творення, її структура постійно реконструюється в процесі живої соціальної дії.

2. *Як символічна конструкція*. Організація виступає як "культурний артефакт", результат символічних інтерпретацій, у процесі яких відбувається генерування цінностей, норм і ідеологій. Вона стає засобом соціалізації індивідів, їхнього включення в інституціоналізовані рамки мислення і дії. А оскільки різні групи усередині організації виробляють своє розуміння і значення того, що відбувається, ефективний контроль усередині фірми обмежений. Організація складається з безлічі реально-

⁵ Радаєва В.В. Экономическая социология: Курс лекций. – М., 1998. – С. 128-132.

стей і раціональностей, у ній спостерігається складна взаємодія культур (панівній культурі неминуче протистоять контркультури і т. ін.).

3. *Як сукупність управлінських практик.* Організація об'єднує різні адміністративні механізми і техніки, пов'язані з побудовою ієрархій, затвердженням правил, поширенням інформації. Різні групи виробляють свій "стратегічний вибір", виходячи з якого, вони борються за здійснення тих чи інших механізмів контролю. При цьому монополію на ефективний контроль ніхто забезпечити собі не в змозі.

Отже, *організація* — це форма об'єднання людей з метою досягнення певних результатів на засадах позаособистісних стосунків, відповідна система соціальних відносин, що орієнтується на досягнення спільних цілей, що має власні ресурси, внутрішню нормативну і статусну структури, в рамках якої члени організації за відповідну винагороду виконують відведені їм функції.

6.2. Механізми побудови організацій

Організації у соціальній роботі, як і будь-які організації, відзначаються високим рівнем як багатовимірності, так і невизначеності побудови та функціонування. Вона належать до *надскладних систем*, їхня складність може перевищувати можливості управління щодо контролю організаційних процесів.

Прагнення відійти від складності в будові організацій породжує чимало методів та прийомів – систематизацію, агрегування тощо. Найчастіше за все застосовується соціальна формалізація, тобто стандартизація організаційних зв'язків і норм.

Соціальна формалізація як спосіб організованості систем — це цілеспрямоване формування стандартних, знеособлених зразків поведінки в правових, організаційних і соціокультурних формах. У соціальних організаціях формалізація охоплює контрольовані зв'язки, статуси і норми. Завдяки їй знижується абсолютна і відносна організаційна складність.

Найважливішою ознакою цього способу організованості є зафіксованість його елементів, тобто договірне, документальне закріплення їх у єдиній системі правових, технологічних, економічних та інших норм і залежностей. Результативний ефект формалізації проявляється, зокрема, в концентрації організаційної діяльності в найбільш оптимальному напрямку, а саме, в стійкості, стабільності функціонування організації, у можливості більш-менш тривалого прогнозування процесів.

Зауважимо, що існують два *шляхи формалізації соціальних систем*.

Перший шлях — через *оформлення природно складеного стану* —

ґрунтується на осмисленні попереднього досвіду. При цьому аналіз усталеної практики функціональних відносин, зафіксованої в свідомості як дане, призводить до пошуку і вичленування з неї найбільш повторюваних, сталих, неперехідних елементів. Формальна організованість тут немов виводиться чи впливає з досвіду. Таку формалізацію можна назвати *"рефлексивною"*. Наприклад, стихійний розподіл функцій, що тривалий час складається в якомусь підрозділі підприємства, одного разу фіксується і закріплюється у вигляді спеціального адміністративного розпорядку (документа), який стає організаційною основою функціонування цього підрозділу і еталоном для створення нових.

Прикладом формалізації діяльності організацій у сфері соціальної роботи може слугувати впровадження стандартів якості надання соціальних послуг, тобто формалізованого опису якісних і кількісних характеристик соціальної послуги, вимог до процесу (процедури) її надання, затверджений нормативним актом. Такі *стандарти* – це інструмент для перевірок та оцінки діяльності соціальних служб, механізм забезпечення прав користувачів, а також базис для стимулювання розвитку, конкуренції та покращення якості на ринку соціальних послуг.

Інший шлях формалізації — це *"конструювання" соціальної організації*. У цьому випадку створення програми передують актуальному існуванню організації. Наприклад, створення нового соціального закладу передбачає попередню розробку спеціального проекту, плану роботи тощо, згідно з якими організуються його матеріальна і соціальна структури. Минулий досвід тут також присутній, але тільки як прецедент, як урок.

У соціальній роботі таке конструювання може набувати форми:

1) соціального проекту, тобто сукупності скоординованих дій із певними точками відліку та закінчення з метою досягнення певних цілей з встановленими строками, витратами та параметрами виконання;

2) планування послуги, яке можна здійснювати на двох рівнях:

- на рівні установи, коли є суспільна, групова потреба в послугі (тоді це оформляється як інновація у вигляді програми чи проекту). У ході такого планування: визначається цільова група, на яку спрямовуватиметься допомога (вона залежатиме від місії і типу послуг установи); збирається повна та достовірна інформація про соціальні проблеми та потреби цільової групи, систему надання соціальних послуг для цих людей, вивчається якість її функціонування; розробляються програми допомоги, плануються послуги та їх кошторис;

- на рівні клієнта, коли вже організація має певний перелік послуг і буде їх надавати згідно індивідуально визначених потреб.

Для цілісного розуміння і ефективного втілення послуги важливо

мати її розроблену концепцію. *Концепція послуги* повинна відображати та описувати ті аспекти, які ближче за все знаходяться до сприйняття послуги клієнтом:

- *характеристики цільової групи послуги*, критерії початку (зарахування) та закінчення отримання послуги (наприклад, вік, діагноз, стан здоров'я, матеріальний стан, життєві ситуації, стан сімейних відносин, рівень соціальної дезадаптації тощо), умови отримання послуги (фінансові, майнові, процедурні, організаційні);
- *мету та зміст послуги*, що відображають потреби клієнтів, перелік складових послуги;
- *процес чи технологію надання послуг*: перелік та обсяг заходів етапів послуги, їх тривалість, методи, правила й послідовність дій працівників, процедури;
- *кваліфікацію працівників*, їхній необхідний досвід, професійну підготовку та компетенції, правила взаємодії, етичні норми та принципи надання послуги;
- *умови, де надається послуга*: вимоги до приміщень і середовища, обладнання, транспорту тощо;
- *очікуваний результат* для клієнта від здійснення заходів: опис ситуації або стану клієнта, який очікується в результаті надання послуги, очікуваний вплив послуги на якість його життя (прийняття громадою, залучення, відновлення та збереження соціальних зв'язків, покращення емоційної сфери, матеріального стану, інше);
- *якість послуг і обслуговування*: правила спілкування працівників з отримувачами, етичні норми, критерії та індикатори, за якими можна оцінити рівень якості, механізми забезпечення якості, вплив користувачів на якість послуг.

Кожна організація повинна мати механізм визначення того, хто з тих осіб, які звернулися за допомогою, мають право на отримання послуг. Загальноприйнятою практикою такого відбору у європейських країнах є *застосування критеріїв адресності*, тобто перелік вимог до майбутніх клієнтів послуг, які визначають їхнє право на користування послугою. Ці критерії можуть залежати від профілю організації, типу її послуг, ресурсів, якими вона володіє та ін. Ці критерії ще також мають назву *критерії зарахування*.

Конструювання організації у сфері соціальної роботи часто передбачає перерозподіл обмежених ресурсів, що на практиці означає запровадження певних нормувальних процедур. До *нормувальних процедур*, які захищають організацію від необґрунтованого попиту, відносять:

- 1) *відмову* (може відбуватися внаслідок закриття програми, відділення, агенції тощо у зв'язку з браком коштів, фахівців чи інших ресур-

сів; найчастіше зустрічається вибіркова відмова, коли деяким людям надаються послуги, наприклад, тим, хто перший звернувся, а іншим – відмовляють, наприклад, через брак місць);

2) *встановлення критеріїв відбору або критеріїв адресності* (застосування критеріїв відповідності: люди, які їм відповідають отримують послуги, інші – ні; чим більше критеріїв визначено, тим меншим буде попит на послугу, а вартість послуги суттєво зменшиться);

3) *фільтрування* (перенаправлення або спрямування потенційних клієнтів до інших спеціалістів, послуг, установ);

4) *відстрочення* (акцент робиться на встановленні порядку згідно із часом звернення, відтак люди вимушені чекати своєї черги на послугу, чекати, коли звільниться місце тощо);

5) *ослаблення* (зниження вимог щодо якості та тривалості допомоги; означає, що клієнти менше особистої уваги, спілкуються з менш кваліфікованим фахівцем, втручання є короткостроковим).

Зауважимо, що формалізація, природно, означає звуження діапазону вибору, обмеження, навіть підпорядкування суб'єктивної волі учасника організації визначеному порядку. Однак це неминуча, вироблена об'єктивним ходом розвитку соціальних процесів, і передусім організаційних, форма стабілізації будь-якої тривалої кооперації людей.

Поєднання обох шляхів формалізації уособлює *бюрократизація* — процес набуття організацією, за визначенням *М. Вебера*, "ідеальної форми організаційного устрою». Основними *рисами бюрократичної організації* було визначено такі:

Бюрократична організація має строго ієрархічну структуру, в якій чітко розділено сфери компетенції чиновників.

Управління здійснюється шляхом письмових розпоряджень за загальними правилами, освоєння яких часто вимагає особливої підготовки. Кандидатів відбирають згідно з професійною кваліфікацією й освітніми дипломами, а потім призначають розпорядженням зверху.

Грошова платня і пенсійні права фіксовані і знаходяться в строгій відповідності до місця чиновника в ієрархії. Його просування пов'язується з вислугою років, але значно залежить від оцінок вищого керівництва. Чиновники, розташовані на нижчій сходинці ієрархії, підкоряються тим, хто знаходиться на вищій сходинці, тільки в рамках запропонованих їм обов'язків. Від них потрібна відданість скоріше службовому обов'язку, ніж конкретній особі начальника.

Місця в апараті розподіляються на вільній контрактній основі із заздалегідь обговореними умовами, при недотриманні яких від цієї роботи в принципі можна відмовитися. Існує і право виходу у відставку. Офіс і приватне господарство строго розділені. Чиновник не може при-

власнити як свою приватну власність ні займану посаду, ні пов'язані з нею джерела винагород. Чиновник підкоряється єдиній дисципліні і підданий уніфікованій системі контролю шляхом постійної звітності про зроблену роботу.

Служба в апараті для чиновника є єдиним чи, щонайменше, основним місцем роботи.

Зрозуміло, що риси бюрократичної організації найбільшою мірою притаманні системі державного управління. Проте розуміння сучасної організації не може обмежуватись класичним її розумінням як бюрократичної структури. Основною науковою проблемою стає перехід до аналізу більш складних і гнучких форм, характерних для сучасних організацій. Адже часто службові стосунки не вкладаються в суто формальні зв'язки і норми. Для вирішення багатьох проблем працівникам доводиться вступати між собою у стосунки, не передбачені жодними правилами, інструкціями, взагалі заздалегідь заданими приписами, що цілком природно, бо формальна структура не може передбачити все, та й не повинна намагатися це робити.

6.3. Типологія організацій у соціальній роботі

У соціологічних джерелах існують різні підходи до типології соціальних організацій, що можуть бути підґрунтям для типологізації організацій у сфері соціальної роботи.

Одна із загальних типологій, що була запропонована Е. Етціоні, передбачала виділення трьох основних видів організацій за способами підлеглості своїх членів і утвердження внутрішнього контролю:

1. *Примусові організації*, які опираються на пряме (фізичне, військове) насилля над людиною або загрозу застосування насилля (його відсутність стає тут формою винагороди). Яскравим прикладом слугують в'язниці і армійські підрозділи, які, крім іншого, перетворені в розгалужені господарчі підрозділи.

2. *Утилітаристські організації* об'єднують своїх членів на базі матеріального інтересу.

3. *Символічні організації* апелюють до солідарності, що виникає із загального морального або ідеологічного коріння. До таких організацій належить церква і політичні партії (наприклад, чернеча община може виконувати функції господарчої організації, але матеріальні інтереси відіграють в ній підлеглу роль з точки зору механізмів її інтеграції)¹.

Російські соціологи послуговуються типологією організацій, що

¹ Etzioni A. Organizational Control Structure Organizations // Handbook of Organizations /Ed. By I.March. – Chicago: Rand McNally, 1965. – P.651.

об'єднує п'ять основних типів: ділові організації, громадські спілки або масові організації, проміжні форми організації, асоціативні організації, поселення.

1. *Ділові організації* — фірми та установи, які або виникають самі для комерційних цілей, або створюються ширшими організаційними системами для вирішення окремих завдань. Цілі найманих працівників не завжди пов'язані з цілями власників або держави. Членство в них забезпечує працівників засобами до існування. Основа внутрішнього регулювання — адміністративний розпорядок, принципи єдиноначальності, призначення, комерційної діяльності.

2. *Громадські спілки або масові організації*, цілі яких виробляються "зсередини" і є узагальненням індивідуальних цілей учасників. Регулювання забезпечується спільно прийнятим статутом, принципом виборності, тобто залежністю керівництва від керованих. Членство в них задовольняє політичні, соціальні, економічні, аматорські (аматор) потреби та інші.

3. *Проміжні форми організації*, наприклад, кооперативні (сільськогосподарські, риболовецькі колгоспи, артілі), які поєднують у собі основні ознаки спілок, але виконують підприємницькі функції, їх необхідно відрізняти від споживчих кооперативних організацій (споживспілки, житлокооперативи і т. ін.).

4. *Асоціативні організації* — сім'я, наукова школа, неформальна група. У них помітні деяка автономія від середовища, відносна стабільність складу, ієрархія (верховенство, лідерство), порівняно стійкий розподіл учасників (за ролями, престижем), прийняття спільних рішень. Регулятивні функції здійснюють спонтанно створені в них колективні норми і цінності. Однак ступінь їх формалізації незначний.

5. Схожі організаційні ознаки має і такий тип спільноти, як *поселення*. Спочатку люди оселяються разом, щоб через сусідські зв'язки використовувати діяльнісні спроможності (здібності) один одного, підкоряючись при цьому певній доцільності цілого (дотримуючись планування вулиць, форм і розмірів житла, структури спеціалізації і т. ін.), яка кожному окремо не потрібна. У міру урбанізації фактор цілісності зростає, знеособлюється і виокремлюється ще більше¹.

Очевидно, що всі зазначені організаційні форми взаємопов'язані і перетинаються між собою.

З погляду проблеми "особистість — суспільство" ділові та масові організації можна поділити на дві групи:

1) *зайняті задоволенням людських потреб* (працюють на кожного);

¹ Социология. Основы общей теории: Учебн. Пособие / Под ред. Г.В. Осиповой, Л.Но. Москвичева. — М., 1996. — С. 283-284.

2) зайняті у сфері суспільної інтеграції (працюють на загальне).

Ділові організації у сфері соціальної роботи можна представити у вигляді відомчої мережі (див. табл. 6.1).

Таблиця 6.1.

**Мережа відомчих організацій, причетних до соціальної сфери
(станом на 2007 р.)**

Відомство	Сфера компетенції Функції	Підпорядковані організації
<i>Міністерство праці та соціальної політики</i>	Реалізація державної соціальної політики у сфері праці, зайнятості, соціального захисту, соціального страхування координація соціальної допомоги та обслуговування людей похилого віку, інвалідів, ветеранів війни та праці інших вразливих груп	Державна служба зайнятості з мережею територіальних центрів зайнятості Територіальні інспекції охорони праці Мережа обласних, міських та районних управлінь праці та соціального захисту населення Територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян Дитячі будинки-інтернати Будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів Спеціальні будинки-інтернати Психоневрологічні інтернати Пансіонати для ветеранів війни та праці Протезно-ортопедичні підприємства Центри соціальної та професійної реабілітації інвалідів
<i>Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту</i>	Реалізація державної молодіжної політики, політики у сфері фізкультури та спорту, координація надання соціальних послуг	Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді Республіканський (АР Крим), обласні, районні,

	дітям та молоді, сприяння гендерній рівності	міські, районні у містах, селищні й сільські соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді (раніше - центри соціальних служб для молоді) із мережею спеціалізованих формувань Центри соціально-психологічної допомоги Соціальні центри матері та дитини Центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженням Соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування Центри для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини
Міністерство охорони здоров'я	Реалізація державної політики в сфері охорони здоров'я, координація медичного обслуговування, охорони громадського здоров'я та підготовки кадрів для галузі	Заклади охорони здоров'я (лікарняні, амбулаторно-поліклінічні заклади, станції швидкої допомоги, санаторно-курортні, аптечні, санітарно-профілактичні заклади) Медичні заклади освіти Будинки дитини (для дітей до трьох років) Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх (лікування від наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, психосоціальна реабілітація та корекція) Хоспіси

		Центри профілактики та боротьби зі СНІДом
<i>Міністерство освіти і науки</i>	Реалізація державної політики в сфері освіти та науки, координація освітньої діяльності, дошкільна, середня, спеціальна, вища і післядипломна освіта	Територіальні управління освіти Дошкільні заклади освіти Середні заклади освіти. Дитячі оздоровчі табори Школи-інтернати для дітей-сиріт (7-17 років) Спеціалізовані школи-інтернати (для дітей 7-15 років з різними видами захворювань та дітей, які мають складнощі в навчанні) Професійно-технічні заклади освіти Вищі заклади освіти різних видів акредитації Школи соціальної реабілітації неповнолітніх Професійні училища соціальної реабілітації неповнолітні
<i>Міністерство з питань надзвичайних ситуацій</i>	Координація роботи з надання допомоги, потерпілим від аварій, катастроф, стихійного лиха тощо, в тому числі координація частини „чорнобильських” соціальних програм	Територіальні управління з питань надзвичайних ситуацій
<i>Міністерство внутрішніх справ</i>	Забезпечення особистої безпеки громадян та правопорядку, боротьба з поширенням наркотиків, участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам	Кримінальна міліція у справах неповнолітніх Приймальники-розподільники для неповнолітніх
<i>Міністерство фінансів</i>	Розроблення та проведення єдиної державної фінансової, бюджетної, податкової політики, розроблення	Територіальні фінансові управління Податкова адміністрація України з мережею тери-

	проекту Державного бюджету України та забезпечення його виконання, управління фінансовими ресурсами держави	торіальних управлінь
<i>Міністерство економіки</i>	Реалізація державної політики у сфері економіки, створення умов для матеріального добробуту громадян та підвищення рівня зайнятості, прогнозування економічного та соціального розвитку	Територіальні управління економіки
<i>Пенсійний фонд</i>	Пенсійне страхування та пенсійне забезпечення	Мережа обласних, міських та районних управлінь
<i>Державний комітет у справах національностей та міграції</i>	Формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин України, депортованих за національною ознакою осіб, біженців та інших категорій мігрантів	
<i>Державний департамент з питань виконання покарань</i>	Забезпечення відбуття покарання та ресоціалізації тих, хто скоїв злочини, забезпечення примусового лікування засуджених, хворих на алкоголізм та наркоманію	Виховно-трудова колонія

Система державних соціальних організацій в Україні створювалася за умов старої політичної системи. Відповідно наша держава успадкувала систему великих стаціонарних (інтернатних) закладів: будинків дитини, дитячих будинків, шкіл-інтернатів, будинків-інтернатів загального профілю, психоневрологічних інтернатів, геріатричних пансіонатів тощо, підпорядкованих різним відомствам. В основу системи стаціонарних закладів були закладені ідеї колективного виховання та колективного захисту. У них не працювали фахові соціальні працівники, тому при наданні послуг не застосувались етичні та професійні стандарти соціальної роботи. Разом із тим у сучасній Україні розвивається систе-

ма нестационарних закладів для соціального обслуговування за місцем проживання людей похилого віку, людей із функціональними обмеженнями, молоді, сімей, а також сімейні форми догляду за дітьми, які залишилися без батьківського піклування.

Громадські спілки або масові організації у соціальній сфері можуть діяти: в міжнародному просторі (як от Міжнародна організація праці, Всесвітня організація охорони здоров'я, Дитячий фонд ООН тощо, котрі мають представництва в Україні), на національному рівні (Українське товариство глухих, Українське товариство сліпих, Союз інвалідів та багато інших), регіональному, обласному чи міжобласному рівні, чи такі, вплив яких розповсюджується на місто або навіть певний район міста.

За формою недержавні організації, що діють у соціальній сфері, можуть бути зареєстровані, як:

- громадські організації;
- благодійні організації або благодійні фонди;
- кредитні спілки;
- релігійні організації (які можуть утримувати соціальні служби, впроваджувати соціальні програми тощо).
- приватні організації неприбуткові організації (приватні школи, спеціалізовані товариства, наприклад, реабілітаційні майстерні тощо).

Ці організації можуть виконувати такі функції, як:

- надавати послуги окремим групам клієнтів чи членам певної громади;
- проводити дослідження для вивчення соціальних та медичних проблем, а також існуючих соціальних технологій;
- лобіювати інтереси певної вразливої групи, здійснювати колективне представництво інтересів;
- координувати зусилля і діяльність інших громадських організацій та забезпечувати їх ресурсами (коаліції, ресурсні центри тощо).

Зростання внеску недержавних організацій у надання соціальних послуг викликаний низкою причин: кризою тоталітарної держави та слабкою спроможністю державної системи соціального захисту; зростанням недовіри громадян до існуючих державних інституцій та установ; неможливістю належного виконання державою взятих на себе зобов'язань та соціальних гарантій; прагненням людей реалізувати свої інтереси та задовольнити наявні потреби; намаганням людей знайти тих, хто має аналогічні проблеми; появою кваліфікованих фахівців із соціальної роботи, котрим хотілося впровадити інноваційні моделі практики, відмінні від традиційно поширених у державних соціальних

службах.

Стримуючим чинником у розвитку масових організацій як недержавних надавачів соціальних послуг вважають недостатню розвиненість традицій громадянського суспільства, сприйняття таких організацій населенням як посередника від імені держави, брак належного правового регулювання діяльності недержавних організацій, зокрема, підтримки з боку держави тих із них, хто надає вкрай дефіцитні соціальні послуги, відсутність механізмів соціального замовлення тощо.

Резюме

1. Організація — це форма об'єднання людей з метою досягнення певних результатів на засадах позаособистісних стосунків, відповідна система соціальних відносин, що орієнтується на досягнення спільних цілей, що має власні ресурси, внутрішню нормативну і статусну структуру, в рамках якої члени організації за відповідну винагороду виконують відведені їм функції.

2. Організації у сфері соціальної роботи належать до надскладних соціальних систем, що вимагає відходу від складності в побудові організації, зокрема, соціальної формалізації у її рефлексивній чи проєктивній формі.

3. У соціології склалось декілька підходів до типології, які можна застосовувати і до організацій у сфері соціальної роботи. Найпоширеніші: 1) за способом підкорення своїх членів (примусові, утилітаристські, символічні); 2) ділові, громадські (масові), проміжні, асоціативні, поселення.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке організація із соціологічної точки зору? Проаналізуйте основні риси організацій.
2. Які типології організацій вам відомі? У чому полягають відмінності в цих класифікаціях?
3. Які існують підходи до побудови організацій?
4. Яким чином можна здійснювати конструювання соціальної організації?
5. Охарактеризуйте відомчі та позавідомчі організації, причетні до надання соціальних послуг в Україні.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Бех В.П. Соціальна робота в сучасному суспільстві: монографія / В.П. Бех, М.П. Лукашевич, М.В.Туленков – К.: Вид – во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016 – 601 с.

2. Вдовиченко Л.Н. Глобальная социология перед новыми вызовами с. 25-29 СОЦИС, 2015, N7
3. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. 2-е вид. - К.: Каравела, 2011. – 408 с.
4. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціологія соціальної роботи (курс лекцій): Навчальний посібник – К.: ІПК ДСЗУ, 2009 – 210 с.
5. Мильнер Б. З. Теория организаций. — М., 1998.
6. Пригожин А. И. Современная социология организаций. — М., 1995.
7. Туленков М.В. Оцінювання ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні. – К.: ІПК ДСЗУ, 2008. – 118с.
8. Туленков М.В. Теорія і практика організаційної взаємодії : підручник. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 468с.
9. Удальцова М. В. Социология управления: Учеб. пособие. — М., Новосибирск, 1998.
10. Фролов С.С. Социология организаций: Учебник. - М., 2001.

РОЗДІЛ 7.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Засвоївши матеріали цього розділу Ви зможете:

- визначати поняття „соціальний інститут”;
- пояснювати структуру та функції соціальних інститутів;
- аналізувати процес інституціоналізації соціальної роботи;
- розуміти сутність процесів деінституціоналізації сучасної соціальної роботи.

Логіка викладення матеріалу:

7.1. Соціальні інститути та інституціоналізація як ключові поняття соціології

7.2. Становлення соціальної роботи як соціально-культурного інституту

7.3. Процеси деінституціоналізації у сучасній соціальній роботі

Основні терміни:

соціальний інститут; формальний інститут; неформальний інститут; інституціоналізація; деінституціоналізація.

7.1. Соціальні інститути та інституціоналізація як ключові поняття соціології

Поняття "соціальний інститут" виникало ще в часи становлення соціології. Зокрема, Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів із визначенням суспільства як цілісності. Суспільство, на його думку, є органічною цілісністю, що складається з окремих груп та інститутів, кожний з яких відіграє свою функціональну роль. З цього випливало, що соціологія є наукою про інститути, їхнє виникнення, розвиток і функціонування в суспільстві¹.

До ключових понять соціології відносив соціальний інститут Г. Спенсер, який вважав, що соціальні інститути ("інституції") є складниками каркаса соціуму і виникають в результаті процесу диференціації суспільства. Розвиток регулятивної системи суспільства він поєднував із розвитком соціальних інститутів².

Не обійшов увагою вивчення соціальних інститутів П. Сорокін. Він здійснює певну класифікацію соціальних інститутів, визначає їхні функції в системі соціальної взаємодії суспільств; розглядає соціальні ін-

¹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991. – С. 546-550.

² Спенсер Г. Основания социологии. Что такое общество?. – М., 1998.

ститутути як механізми соціального тестування, селекції і розподілу індивідів у суспільстві³.

Важливого значення соціальним інститутам надає Я. Щепаньський. Спираючись на здобутки західноєвропейської соціології, він синтезує загальні положення різних підходів до визначення соціальних інститутів, обґрунтовує і подає відповідну класифікацію їх та формулює низку положень, які є надзвичайно важливими для розуміння природи соціальних інститутів та їхньої взаємодії в суспільній системі. Аналізуючи, в яких значеннях використовується поняття "*соціальний інститут*", він виділяє чотири основні:

1. Інституції — це групи осіб, покликані вирішувати справи, важливі для всієї спільноти, виконувати публічні функції. Наприклад, Рада народних депутатів є інституцією як група людей, обраних мешканцями для управління містом, районом тощо.

2. Інституція — це форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються деякими членами групи від імені спільноти, тобто в цьому розумінні не депутати Ради є інституцією, а організація Ради, що надає їй право діяльності і забезпечує можливість репрезентувати жителів міста.

3. Інституція — комплекс установ і знарядь діяльності, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, спрямовані на задоволення потреб і регулювання поведінки цілої групи. У цьому значенні для Ради як інституції істотні такі засоби, як бюджет, персонал, технічні засоби тощо. Саме вони роблять Раду інституцією.

4. Інституція — певна соціальна роль деяких осіб, особливо важлива для життєдіяльності групи. Наприклад, соціальна роль голови Ради, членів її президії, депутатів, технічного персоналу тощо. Узагальнюючи зміст цих чотирьох підходів до визначення інституцій, Щепаньський вважає, що інституція — це комплекс установ, в яких обрані члени груп отримують право на виконання публічних та імперсональних дій, спрямованих на задоволення індивідуальних і групових потреб, для регулювання поведінки членів групи. Характерними ознаками інституції є те, що вона має у своєму розпорядженні певні способи діяльності, визначені імперсональне, незалежно від особистості й інтересів людини, і реалізує їх завжди однаково, користуючись підтримкою спільноти в цілому або принаймні її більшості.

На цій підставі Я. Щепаньський виділяє основні *способи визначення* інституту — *матеріальний, формальний та функціональний*, наголошуючи на певних спільних для всіх підходів елементів, що утворюють основний компонент соціального інституту — його *своєрідну базову*

³ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1990. — С. 405-424.

структуру.

Основний компонент соціального інституту включає системи установ, в яких певні люди, обрані членами групи, отримують повноваження щодо виконання певних суспільних і безособових функцій задля задоволення існуючих індивідуальних і суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів групи. На думку Я. Щепанського, до загальної характеристики соціальних інститутів в соціології, як правило, відносять:

- групу людей, що виконує суспільні функції;
- організаційні форми комплексу функцій, що виконуються деякими членами від імені інших;
- сукупність матеріальних установ і засобів діяльності, що дають змогу індивідам виконувати суспільні функції¹.
- Ширшу сукупність ознак пропонує В. Тарасенко, який дає таку характеристику соціального інституту;
- інститут виникає внаслідок поділу праці, ускладнення і диференціації суспільних відносин;
- є формою опредмечування, матеріалізації діяльності і суспільних відносин;
- є організованою групою людей із визначеними статусами і ролями;
- діяльність і відносини всередині інституту впорядковуються і регулюються системою норм, правил, інструкцій і матеріалізується в системі установ і організацій;
- наявність сукупності функцій;
- можливість дисфункції та неузгодженості у внутрішній організації інституту².

Оцінюючи ці характеристики, важко не погодитися з думкою С. Войтовича, що під їх визначення підпадають також і соціальні організації. За такою схемою, пише він, до складу соціального інституту можна зарахувати і державу, і школу, і підприємство та будь-яке інше організаційне утворення. Визначаючи значення їх для розуміння, пояснення соціальних інститутів, слід враховувати, що саме історичність або тривалість просторово-часової перспективи, інституціональність поведінки, що становить систему взаємодії суспільств, або поведінки, що зв'язує індивідів у суспільній системі як цілісності, а також релевантність або легітимація норм даної інституціоналізованої діяльності членами відповідної цілісної спільноти відрізняють інститути від інших типів суспільних утворень і, насамперед, організаційних³.

¹ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. – М., 1969. – С. 96-104.

² Тарасенко В.И. Соціологія потреблення: методологічні проблеми. – К., 1993. – С. 32.

³ Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К., 1998. – С. 36.

Схожій позиції дотримується також В. Осовський, який до специфічних ознак соціального інституту порівняно з соціальною організацією відносить: тривалість у просторі і часі, орієнтацію на упорядкування основних сфер суспільного життя і культурну легітимність у соціумі⁴.

Переходячи до розгляду *функцій* соціального інституту, слід зазначити, що саме функціональну складову його основного компонента Я. Щепанський вважав найважливішою для розуміння соціального інституту.

Значущість впливу та інститутів, — наголошував він, — ґрунтується на двох фундаментальних функціях:

а) на тому, що з їхньою допомогою задовольняються потреби, а це означає, що інститути стосуються засобів задоволення потреб, окреслюють їхній вид, якість тощо;

б) на тому, що інститути регулюють діяльність, заохочують очікувану поведінку і здійснюють репресії стосовно неочікуваної.

До цих двох ґрунтовних функцій додається те, що вони забезпечують плинність суспільного життя і здійснюють інтеграцію намірів, дій, стосунків між індивідами.

У повнішому переліку соціальний інститут виконує такі *функції*:

- дає можливість членам задовольняти різні потреби;
- регулює дії членів у рамках соціальних відносин, тобто забезпечує виконання бажаних дій і здійснює репресії щодо небажаних дій;
- забезпечує стійкість суспільного життя, підтримуючи і продовжуючи безособові суспільні функції;
- здійснює інтеграцію прагнень, дій і взаємин індивідів і забезпечує внутрішню спорідненість спільноти.

Успішність функціонування соціальних інститутів, за Я. Щепанським, залежить від таких *умов*:

а) від чіткого визначення мети, її кола виконуваних дій чи обсягу функцій. Якщо функція інституту визначена нечітко, він не може без конфліктів уключитися в глобальну систему інститутів цього суспільства і наштовхується на різні протидії;

б) від раціонального поділу праці і раціональної її організації;

в) від ступеня деперсоналізації дій і об'єктивізації функцій. Іншими словами, якщо цей інститут перетворюється в установу, залежну від інтересів людей, покликаних виконувати інституціоналізовані функції, тоді він втрачає свій суспільний характер, втрачає престиж і довіру всієї групи;

г) від визнання і престижу, якими він володіє в очах усієї групи чи

⁴ Осовський В.Л. Соціальна організація та соціальна інституція // Соціологія: Навч. посібник / За ред. С.О. Макеєва. — К., 1999. — С. 149.

переважної її частини;

д) і, нарешті, від безконфліктного включення у глобальну систему інститутів¹.

Отже, кожен інститут володіє такими складовими *елементами*, що мають більш-менш оформлений вигляд залежно від типу інституту. Він має свою мету (ширше — функцію), тобто коло питань, що охоплює своєю діяльністю. Далі, він визначає коло функцій, передбачених для рішення цих питань. Іноді можна говорити про визначені соціальні ролі в рамках цього інституту. Для досягнення мети інститут має в розпорядженні засоби й установи. Це можуть бути засоби матеріальні, символічні чи ідеальні. Нарешті, інститути мають у своєму розпорядженні визначені санкції як щодо осіб, що виконують інституціоналізовані функції, так і щодо осіб, що є об'єктом цих дій.

За рівнем формалізації соціальні інститути бувають неформальними і формальними.

Ознаками *неформального інституту* є незафіксованість його функцій, методів та засобів у формальних правилах, гарантованих більшою групою (наприклад, інститут тіньової економіки за часів Радянського Союзу).

У *формальному інституті* всі його сутнісні ознаки — обсяг і спрямованість функцій, засоби і методи дії, організаційна структура та інше — чітко регулюються нормативно-законодавчою базою (наприклад, інститут президентства).

За спрямованістю функцій, на основі змістовних завдань соціальних інституцій їхній розподіл відповідає основним функціям, здійснюваним інститутами:

- економічні інститути;
- політичні інститути (уряд, парламент, поліція, політичні партії);
- виховні і культурні (сім'я як виховний інститут, школа, наукові інститути, художні установи);
- інститути соціальні (всі ті, що їх організовують добровільні об'єднання);
- релігійні інститути.

У сучасній соціології утвердилася *класифікація*, побудована на виокремленні п'яти головних сфер соціальної діяльності соціетального рівня. Це — сім'я, економіка, політика, релігія, освіта, їм відповідають соціальні інституції, які виконують функції упорядкування соціальних відносин у цих сферах. Наприклад, *інститут сім'ї регулює* процес біологічного відтворення населення, засвоєння індивідами в процесі соціа-

¹ Цит. За Лукашевич М.П. Соціологія економіки. — К., 2005. — С. 160-161.

лізації певної культури; *інститут економіки* забезпечує виробництво та розподіл товарів і послуг; *інститут політики* виконує функцію поділу влади в соціумі; *інститут релігії* презентує сукупність цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність і згоду; *інститут освіти* забезпечує передачу знань і набутих цінностей культури від одного покоління до іншого. Звісно, це спрощена класифікація. Проте вона акцентує увагу на специфічності функцій інституцій — їхній спрямованості на упорядкування глобальних процесів у суспільстві.

Ця класифікація охоплює лише так звані "*головні інститути*", функції яких спрямовані на забезпечення найважливіших потреб. Кожен із головних інститутів включає сукупність "*неголовних інститутів*" та *суспільних практик*.

З огляду на розуміння соціального інституту *інституціоналізацію* слід визначати як процес становлення нових соціальних інститутів у трьох аспектах:

- процес становлення і прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій і ритуалів);
- створення організаційних структур, які відповідають за артикуляцію і порядок дотримання цих правил і становлять соціальну інфраструктуру інституціоналізованої поведінки;
- формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил і організаційних структур, що відбиває погодженість людей із цим інституціональним порядком.

У сучасній соціології також оперують поняттям „деінституціоналізація”, яке розглядається процес руйнування інституціональних утворень, зміною соціальних правил і чітко вираженим (або прихованим, латентним) неприйняттям інституціональних вимог до соціальної поведінки.

7.2. Становлення соціальної роботи як соціально-культурного інституту

Сучасну соціальну роботу розглядають як важливий соціальний інститут і часто – як інститут громадянського суспільства.

Соціальна робота є саморегулюючою структурою, яка виконує посередницьку роль між індивідом і державою, узгоджує різноманітні інтереси. Наприклад, у західному світі значний обсяг роботи здійснюють жіночі організації, групи самодопомоги, кооперативи, філантропічні організації. Завдяки цьому соціальна робота є важливим стимулюючим чинником громадянського суспільства. Реалізується це через підтримку належних матеріальних умов життя (житло, охорона здоров'я, соціальне забезпечення) громадян, організацію професійної системи допомоги

населенню через мережу державних і недержавних установ, надання інформації, сприяння діяльності різноманітних добровільних організацій соціального захисту, навчання людей навичок ; самодопомоги та ін.

Інституціоналізація соціальної роботи – багатовіковий соціальний процес. Суспільству на будь-якому етапі його розвитку були притаманні функції допомоги і підтримки, хоча посіб їхньої реалізації суттєво відрізнявся у процесі соціогенезу. У первісному суспільстві, що характеризувався природною цілісністю життєдіяльності людей, вони реалізовувались головним чином через інститут сім'ї і систему родинних зв'язків. У міру ускладнення суспільства згадані інститути постійно трансформувались, передаючи або розподіляючи (частково або повністю) обов'язок підтримки своїх членів з іншими. Особливо активно важелі її регулювання перебирали церква, релігійні, професійні, територіальні громади, благодійні організації, а згодом і держава.

Деякі українські науковці вибудовують наступну загальну логіку становлення соціальної роботи: „потреби індивіда та суспільства, суспільне усвідомлення їхньої значущості – накопичення практичного досвіду допомоги у реалізації індивідуальних і загальносоціальних потреб, його осмислення і формування теоретичної бази – визнання необхідності професійної підготовки кадрів для здійснення цього специфічного виду діяльності”¹. Таким чином, виникненню соціальної роботи як фаху передувало суспільне визнання необхідності задоволення потреб певних груп людей у сторонній допомозі та підтримці.

Чимало українських та російських авторів розпочинають відлік історії соціальної роботи від Давнього Єгипту, Китаю, часів античності, часів Київської Русі тощо. У деяких українських та російських університетах до програми підготовки соціальних працівників включено курси, у рамках яких вивчають історію вітчизняної за зарубіжної соціальної роботи, починаючи від прадавніх традицій милосердя. З погляду цього підходу в історії інституціоналізації соціальної роботи визначають послідовні етапи: від первіснообщинних і родових форм до церковно-монастирської допомоги; потім – зародження державних і громадських підходів; наукова філантропія, пов'язана із усвідомленим прагненням добровольців створити теоретичну та ціннісну базу своєї діяльності.

За кордоном, де соціальна робота як фахова діяльність існує понад сторіччя, побутує принципова інша думка. Фахівці розмежовують поняття благодійності як добровільної діяльності та соціальної роботи як систематичної, організованої й фахової допомоги. Наведемо міркування відомого британського вченого Т. Шаніна: „ Часто доводиться чути ду-

¹ Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К.: УДЦССМ, 2002. – С. 103.

мку, мовляв, соціальна робота – це просто сучасний світський варіант релігійної благодійності, вкорінений у середньовіччі. Насправді благодійність і соціальну роботу об'єднує лише загальна альтруїстична установка. За всіма основними параметрами – цілями, методами і структурою, пов'язаною зі спеціальною підготовкою працівників-виконавців, вони суттєво відрізняються, являючи собою якісний стрибок у нове і різне. Найважливішим рушієм людей, котрі займалися благодійністю, було їхнє почуття морального обов'язку, прагнення роботи добро, - зазвичай вони походили від віри у безсмертя душі. Акцент робився на того, хто творив добро, а його внесок вимірювався розміром та довго терміновістю наданої допомоги. Сучасний же соціальний працівник бачить своє завдання в тому, щоб людина, котрій він допомагає, могла обходитися без цієї допомоги і без соціального працівника, що стає тепер ключовим критерієм професійного успіху. Процес, за допомогою якого намагаються досягнути цього, називають по-різному: реабілітація, нормалізація, реадптація. Але головна мета тут завжди полягає в поверненні „клієнтові” здатності діяти самостійно за наявних соціальних умов. Для цього майбутніх соціальних працівників вчать розуміти індивідуальну психологію „клієнтів”, характер зв'язків людини із родинним та більш широким оточенням, навчають засобам розвитку у підопічних активності та самостійності. Можна сказати, що наріжним каменем благодійності як виду соціальної активності є прагнення та переконання тих, хто надає допомогу. У соціальній роботі центральною фігурою є „клієнт”, а метою – звільнення його від потреб у соціальних працівника”¹.

Однак, інший британський фахівець – Ш. Рамон – наголошує, що система установ для осіб, які потребують догляду чи нагляду, складалась у Європі протягом трьох століть. Перед такими установами ставилась потрійна мета: слугувати притулком для вбогих, місцем ув'язнення правопорушників і бути виховною установою. А. Гофман називав ці заклади „тотальними установами”. Лише з часом погляди на діяльність цих установ змінилися, що й призвело до появи спеціалістів, котрі мають забезпечити належну якість життя людям, що потребують соціальної допомоги або над якими потрібно здійснювати соціальних контроль².

Справді, інституціоналізацію соціальної роботи справді важко пов'язати з якимсь конкретним історичним періодом, це швидше історичний процес, у якому виділяють певні стадії професіоналізації, як-от:

- перетворення діяльності в основне заняття для цілої групи людей;

¹ Шанин Т. Социальная работа как культурный феномен современности // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш.Рамон. – М., 1997. – С. 20-21.

² Рамон Ш. Західна і Східна Європа: соціальна робота і соціальна політика // Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В.І. Полтавця. – К., 2000. – С. 10-11.

- організація спеціальних навчальних закладів даного профілю;
- формування професійної асоціації;
- політична кампанія, спрямована на прийняття законодавчих актів, які дають професійній асоціації офіційні повноваження (наприклад, видача ліцензій закладам і працівникам, розробка і затвердження стандартів соціальних послуг тощо);
- розробка і затвердження етичного кодексу професії³.

Слід зазначити, що інституціоналізація соціальної роботи демонструє її тісний зв'язок із соціальною політикою як на науковому, так і на практичному рівнях. Зміст діяльності соціальних працівників значною мірою обумовлений концептуальними підходами до організації системи соціального захисту населення в тій чи іншій країні, поєднанням індивідуальних і суспільних (виражених через відповідні соціально-політичні концепції та політичні рішення) інтересів до соціальної роботи. Соціальна політика легітимізує форми і методи соціальної роботи, надає законності і справедливості діям соціальних працівників. Законодавство забезпечує правовий статус соціальної роботи, створює правові умови для ефективного регулювання діяльності соціальних служб і системи соціальної підтримки населення в цілому.

Соціальна робота еволюціонувала у своїй методології, що сприймалась і інтерналізувалась фахівцями. Наразі розвиток теорій та моделей соціальної роботи зумовлений не лише досягненнями споріднених наук – психології, соціології тощо, але й набуттям соціальною роботою власних емпіричних даних із практики, відпрацювання власних методик роботи. Важливу роль відіграв й розвиток неопозитивістських наукових парадигм, зокрема, філософії постмодернізму, яка давала простір для плюралізму думок і підходів, визнання цінності думки кожної людини й її права на істину. З іншого боку, на соціальній роботі суттєво позначилися й ідеологічні та політичні концепції, особливо неолібералізм, який підносив свободу вибору в усьому як найвищу цінність, а також соціальні і суспільно-політичні рухи, які обстоювали права дискримінованих груп, та соціально-економічні кризи, які призвели в багатьох розвинутих країнах до перегляду змісту й спрямованості соціальних програм.

Що стосується України, то частина фахівців вважає, що однією з особливостей генезису соціальної роботи в нашій країні є те, що її професійний і науковий розвиток було перервано. Адже на початку ХХ століття намітився перехід від благодійності до професіоналізму, виникли перші навчальні заклади для жінок, які готували до такої діяльнос-

³ Соловьев А. Процесс зарождения новых профессий: социальная работа в США, Великобритании и России // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш.Рамон. – М., 1997. – С. 110.

ті. Фактично у Російській імперії повторювався процес, властивий Великобританії та США.

Фактично, як самостійний вид діяльності соціальна робота утвердилася в нашій країні нещодавно – у середині 1990-х років. Поява нового фаху була спричинена масштабними змінами у нашому суспільстві, пов'язаними із соціальною кризою та, як наслідок цього, появою вразливих груп населення, які потребували професійної допомоги та підтримки – і не лише матеріальної. Соціально-економічна криза супроводжувалась ідейною: руйнувались ідеологічні принципи та догми, звичні для суспільства, відбувалася втрата почуття внутрішньої визначеності та стабільності.

Протягом нетривалого періоду існування соціальної роботи в Україні можна спостерігати інтерес до цієї професії, що зростає дедалі більше. Про це свідчить не лише створення значної кількості державних і громадських організацій, які пропонують послуги з розв'язання соціальних проблем різних груп населення, але й виникнення майже тридцяти кафедр, де готують соціальних працівників. Зараз уже мало хто сумнівається в тому, що соціальна робота необхідна у будь-якому суспільстві, – а не лише в тому, де існують складні соціально-економічні проблеми. Адже вона є однією з найпоширеніших професій у розвинених країнах Європи та Північної Америки.

Інституціоналізацію соціальної роботи як фахової діяльності в Україні та на пострадянському просторі супроводжують гострі дебати науковців та практиків. Чи можна вважати соціальною роботою створену в СРСР систему соціального захисту? Чи можлива справжня соціальна робота, орієнтована на активізацію її користувачів, в умовах домінування у суспільстві патерналістської моделі стосунків? Чи приживуться в Україні з її конфліктною культурою фахові принципи безоцінювального ставлення й толерантності?

У країні, де панував патерналізм, ієрархічна система стосунків, не тільки соціальні працівники, але й клієнти часто не готові до сучасної ідеї розподілу фахівцем і клієнтом і розв'язанні певної проблеми. Клієнти демонструють схильність до залежності, споживацтва, набути безпорадності. З іншого боку, соціальні працівники часто демонструють авторитаризм і зверхність до думок і потреб клієнтів. Тому фахово підготовлені соціальні працівники мають кинути виклик такими відносинам, що віддзеркалюють систему суспільних стосунків.

Серед інших дискусійних моментів, що негативно позначаються на інституціоналізації практики соціальної роботи, варто було назвати розпорошеність соціального захисту між різними відомствами, відсутність координованості зусиль. Залишається актуальним і брак суспіль-

ного розуміння зміст і методів соціальної роботи в цілому.

Крім усього переліченого, інституціоналізація соціальної роботи в Україні має такі типологічно споріднені проблеми, що й становлення громадянського суспільства. Йдеться про високий рівень соціальної дезінтеграції, що перешкоджає розвитку соціальної активності й ініціативи знизу, солідарності і взаємодопомоги, про повільне формування передумов, які надавали б змогу громадянам долати власні проблеми з участю сім'ї, інших громадян, органів місцевого самоуправління, громадських організацій, держави.

Узагальнено можна стверджувати, що сьогодні соціальна робота досягла зрілого професіоналізму, становить наукову і практичну індустрію, в якій зайняті мільйони людей в усьому світі. Якщо раніше поняття “соціальна робота” об'єднувало представників багатьох професій, то нині воно стало назвою особливого фаху і наукової та навчальної дисципліни, що використовує комплексний підхід, є вкрай актуальною і перспективною з огляду на проблеми соціального буття. І відтак становить соціальний інститут суспільства.

7.3. Процеси деінституціоналізації у сучасній соціальній роботі

У 1960-1980-х роках у європейських країнах відбулася децентралізація соціального обслуговування – розукрупнення стаціонарних закладів соціальної і медичної сфери, наближення послуг до їх споживачів завдяки створенню невеликих центрів, будинків, служб, притулків тощо у громадах. Це дало змогу створити *систему догляду в громаді*, який спрямований на забезпечення людям із проблемами фізичного або психічного можливості жити незалежно у своєму помешканні чи в наближених до домашніх умовах.

Однією із тенденцій догляду в громаді є широкомасштабне вивільнення пацієнтів, насамперед психіатричних лікарень, ув'язнених, а також осіб, які перебувають у стаціонарних установах. Ця тенденція отримала назву *деінституціоналізація* (звуження сфери впливу соціальних інститутів).

Деінституціоналізації в сучасній соціальній роботі властива низка особливостей.

1. Для забезпечення повноцінного догляду в громаді у ній повинна функціонувати розгалужена і багатoproфільна система резидентних і денних закладів, розрахованих на невелику кількість клієнтів і розташованих за місцем їх проживання. Це означає переосмислення ролі сформованих організаційних структур.

2. Закриття психіатричних лікарень, інтернатів для дітей-сиріт, ін-

ших стаціонарних закладів супроводжувалось створенням спеціальних мультидисциплінарних команд (форма організації роботи в соціальних службах, коли експерти з різних галузей знань працюють скоординовано над надання послуг одному й тому ж клієнтові) при місцевих державних медико-соціальних службах. Це призвело до перегляду ролей та функцій соціального працівника, інтеграції соціального та медичного догляду.

3. Певна депрофесіоналізація соціальної роботи, зумовлена розвитком неформального догляду та волонтерського сектору, який бере на себе багато функцій, що виконували раніше державні служби, активізацією громад на розв'язання своїх соціальних проблем.

4. Відбулась зміна фахових уявлень та норм соціальної роботи, зокрема:

- перехід від медичної до соціальної моделі інвалідності (у рамках останньої інвалідність розглядається як обмеження соціального функціонування та життєдіяльності інваліда, при цьому визначальна роль в обмеженні повноправного функціонування людини в суспільстві належить її оточенню);

- опертя на принцип соціальної валоризації (ґрунтується на переконанні, що перебування в установах закритого типу небажане для людей із будь-яким типом патології, що майже всі особи, навіть зі стійкими вадами, можуть і повинні мати якомога нормальніше і повноцінніше життя у спільноті, отримуючи необхідну їм для цього індивідуальну підтримку).

5. Впроваджено госпрозрахункові відносини у сферу соціальної роботи:

- соціальне планування на рівні громад (територіальні громади отримують змогу самостійно вибрати метод визначення, над чим повинна працювати місцева влада у напрямі розв'язання соціальних проблем; для цього можуть бути використані різні методи залучення громадськості до обговорення планів розвитку населеного пункту);

- нові принципи фінансування закладів, що надають соціальні послуги (відмова від оплати за ліжка місця в стаціонарних закладах, державна закупівля соціальних послуг у громадських і приватних організацій);

- впровадження принципу „кошти за клієнтом” (який на практиці означає можливості людини, що має право на соціальне обслуговування, вільно обирати надавача гарантованих державою соціальних послуг).

Таким чином, деінституціоналізація у сучасній соціальній роботі має фаховий, суспільний та політичний виміри.

Резюме

1. Під соціальним інститутом розуміється впорядковані й відносно усталені соціальні утворення, що охоплюють соціальні організації, які підтримують офіційно або конвенційно ухвалені правила регулювання соціальної поведінки у певній сфері громадського життя на ґрунті вимушеної або добровільної згоди більшості членів суспільства з наявністю цих соціальних організацій і правил.

2. Інституціоналізація соціальної роботи – багатовіковий соціальний процес. Суспільству на будь-якому етапі його розвитку були притаманні функції допомоги і підтримки, хоча спосіб їхньої реалізації суттєво відрізнявся у процесі соціогенезу.

3. Інституціоналізація соціальної роботи тісно пов'язана із перетворенням діяльності із надання соціальної допомоги в основне заняття для цілої групи людей, організацією спеціальних навчальних закладів для соціальних працівників, формуванням професійної асоціації і передавання їй офіційних повноважень, розробкою і затвердженням етичного кодексу професії.

У сучасній соціальній роботі спостерігається деінституціоналізація (звуження сфери впливу соціальних інститутів), що призвела до перегляду зміст та форм організації надання соціальної допомоги.

Запитання для самоконтролю

1. Як у сучасній соціології розуміють соціальні інститути?
2. Чим відрізняється соціальний інститут від соціальної організації?
3. Які підходи до розуміння процесу інституціоналізації соціальної роботи вам відомі?
4. У чому полягає особливість інституціоналізації соціальної роботи в Україні?
5. Що таке деінституціоналізація?
6. Якими, на Вашу думку, є перспективи деінституціоналізації соціальної фери в Україні?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Абрахам М. Наша задача усилить роль социологии в формировании справедливого общества СОЦИС, 2015, N7, с. 3-5
2. Бех В.П., Бех Ю.В., Попов С.М. Соціальне управління у контексті саморегуляції соціального організму країни. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012, Запоріжжя «Просвіта», 2012.
3. Бех Ю.В. Філософія управління соціальними системами: монографія. / К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012.

4. Вдовиченко Л.Н. Глобальная социология перед новыми вызовами с. 25-29 СОЦИС, 2015, N7
5. Вступ до соціальної роботи / За ред. Семигіної Т.В., Миговича І.І. – К.: Академвидав, 2005.
6. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні і галузеві соціологічні теорії. – К., 2004.
7. Лукашевич М.П., Загальна соціологія: Конспект лекцій – К., 2016.
8. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія та методи соціальної роботи. – К.: МАУП, 2002.
9. Лукашевич Н.П. Самоменеджмент. Теория и практика / Учебник. – К., 2007.
10. Новые идеи социологии / Отв. ред. Ж.Т. Тощенко. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. 479 с
11. Попов Е.А. Современная социология в перекрестье междисциплинарности СОЦИС, 2013, N8 с. 23-29
12. Попович Г. Соціальна робота в Україні та за рубежом. – Ужгород: Гражда, 2000.
13. Рамон Ш. Західна і Східна Європа: соціальна робота і соціальна політика // Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В.І. Полтавця. – К.: КМ Академія, 2000.
14. Романовский Н.В. Эволюция теоретической мысли в социологии. Комментарий к проблеме. СОЦИС, 2013, N8 с. 3-13
15. Социальная работа: Пособие для студентов вузов / Под ред. В.И. Курбатова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
16. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. - К.: УДЦССМ, 2002.
17. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – 780 с.
18. Шанин Т. Социальная работа как культурный феномен современности //Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш. Рамон. – М.: Аспект Пресс, 1997.
19. Экономическая культура населения Украины / Под ред. академика НАН Украины В.М.Вороны, д-ра филос. наук, профессора Е.И.Суименко. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. — 316 с

РОЗДІЛ 8.

МЕНЕДЖМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Засвоївши цей розділ, Ви зможете знати і вміти:

- давати визначення поняттю «менеджмент соціальної роботи»;
- охарактеризувати сутнісні ознаки менеджменту соціальної роботи та його структури;
- визначати принципи менеджменту соціальної роботи;
- описувати функції менеджменту соціальної роботи;
- розуміти призначення методів соціальної роботи;
- пояснювати сутнісні характеристики само менеджмент соціальної роботи.

Логіка викладення матеріалу:

8.1. Сутність і структура менеджменту соціальної роботи.

8.2. Принципи менеджменту соціальної роботи.

8.4. Самоменеджмент соціальної роботи: сутнісні ознаки.

Основні терміни:

менеджмент соціальної роботи, управління соціальною роботою, система менеджменту соціальної роботи, принципи менеджменту соціальної роботи, менеджмент людських ресурсів, самоменеджмент соціальної роботи, соціальне управління.

8.1. Сутність і структура менеджменту соціальної роботи

У сучасній літературі з проблем соціальної роботи ще не склалося загальновизнаного розуміння щодо сутності та змісту *менеджменту соціальної роботи*. Існують певні перспективи щодо зближення різних позицій вчених стосовно цього суспільного явища. Вони полягають, на наш погляд, у розумінні практично усіма дослідниками необхідності визнавати взаємозв'язок між менеджментом соціальної роботи та соціальним управлінням. Переважна більшість фахівців розуміє *соціальне управління* в *широкому* значенні, коли головною його ознакою є наявність людини як об'єкта і суб'єкта управління¹. Зрозуміло, що таке розширене розуміння соціального управління дає й широкі перспективи стосовно віднесення до нього різних точок зору, які визначають певне розуміння менеджменту соціальної роботи, а також характер його взає-

¹ Див.: Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е.И. Холодовой. – М.: Юристъ, 2000. – С. 375.

мовідносин із соціальним управлінням.

З цих позицій, під *управлінням соціальною роботою* мається на увазі, на наш погляд, різновид соціального управління, а також діяльність суб'єктів управління щодо організації ефективного, цілеспрямованого функціонування і розвитку усіх рівнів соціальної роботи і системи цієї роботи в цілому, спрямованих на надання соціальних послуг громадянам відповідно до мети і завдань соціальної політики конкретного суспільства, а також із врахуванням тенденцій розвитку соціальної роботи у світі. В такому розумінні *управління соціальною роботою* може бути структурованим за певними ієрархічними рівнями. Більш того, спираючись на позицію попередніх дослідників, що визначають рівні управління відповідно до рівнів організаційних структур управління в сфері соціальної роботи, можна запропонувати *трирівневу структуру* системи менеджменту соціальної роботи.

Перший або інституціональний рівень – це Уряд України, а також спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади в галузі соціальної роботи: Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство у справах сім'ї, молоді. Спорту і туризму, Міністерство культури, Міністерство освіти та науки тощо.

Другий або управлінський рівень – здійснюється спеціально уповноваженими органами виконавчої влади в галузі соціальної роботи Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських та районних державних адміністрацій, а також відповідних органів місцевого самоврядування.

Третій або технологічний рівень управління системою соціальної роботи – це безпосередньо установи, організації та заклади в сфері соціальної роботи, а також керівники-менеджери соціальної роботи та соціальні працівники, які зайняті управлінською діяльністю на безпосередньо-контактному рівні щодо здійснення соціального захисту та надання соціальних послуг різним верствам населення.

Зауважимо, що таке структурування рівнів управління соціальною роботою дає можливість чіткіше визначитися щодо об'єктів і суб'єктів управління соціальною роботою та змісту їхньої управлінської діяльності на кожному з цих рівнів. Запропоноване таким чином розуміння поняття «управління соціальною роботою», яке близьке за баченням цілого ряду вітчизняних дослідників, дає змогу більш адекватно визначитися із сутністю та змістом менеджменту соціальної роботи на кожному з рівнів розглянутої структури.

Зрозуміло, що основні теоретичні положення *соціального управління*, як родового поняття, діють і на рівні видового поняття – *управління соціальною роботою*.

Серед основних положень загальної управлінської теорії визначимо такі: 1) орієнтація управлінської діяльності на забезпечення цілеспрямованої та організованої роботи людей; 2) забезпечення за допомогою управління функціонування та розвитку організації; 3) здійснення управління через реалізацію основних функцій: планування, організації, мотивації, контролю та зв'язуючи функцій-процесів: прийняття рішення та комунікації, а також лідерства та керівництва; 4) управління може бути ефективним за наявності в ньому цілеспрямованості, прогностичності, циклічності, партисипативності та ін.; 5) управління може бути ефективним відповідно до таких вимог: а) адекватність критеріїв ефективності управління; б) врахування людського чиннику; в) відповідність механізму управління складності і важливості об'єкта; г) наявність в управлінні зворотного зв'язку; б) наявність обов'язкових атрибутів управління: функції, організаційна структура та організаційний механізм. Аналіз спеціальної літератури також показує, що перераховані положення тією чи іншою мірою підтримуються більшістю дослідників проблем управління соціальною роботою.

Переходячи до аналізу *специфіки* управління соціальною роботою, слід зазначити, що вона походить від головного призначення того чи іншого закладу, установи або організації, що створена для надання певної соціальної допомоги стосовно виходу людини (клієнта) зі складної життєвої ситуації. До таких особливостей управління соціальною роботою, насамперед, відносять:

1) у зв'язку із складністю процесу подолання людиною важкої життєвої ситуації, а також невідповідністю цього процесу у часі з результатами соціальної допомоги, для управління соціальною роботою стає практично неможливим точне прогнозування та вимірювання його кінцевих результатів;

2) важливість як кінцевого, так і проміжних результатів управління соціальною роботою;

3) обмеженість використання адміністративних методів управління на користь соціально-психологічних методів, зокрема, методів мотивації, переконання, методів створення ситуації успіху та зацікавленості;

4) пріоритетність безпосередньо-контактної форми спілкування в системі управлінських відносин;

5) значна вікова розбіжність соціальних груп-учасників процесу управління соціальною роботою (персонал установи і клієнти різного віку);

6) особливості соціальної інформації в організаційно-управлінських відносинах стосовно специфіки організаційних структур соціальної роботи, яка більшою мірою носить якісний, ніж кількісний характер;

7) обов'язкова компетентність керівників і менеджерів – фахівців соціальної роботи щодо технологій та методик надання соціальних послуг.

Зауважимо, що управління установою соціальної роботи, яка спеціалізується на безпосередньому наданні соціальних послуг певним клієнтам, відрізняється також і від управління соціальною роботою на державному та регіональному рівнях за змістом управлінської діяльності та орієнтацією на сам процес надання соціальної допомоги. Отже, суб'єкти управління установ соціальної роботи мають враховувати як загально управлінські підходи та закономірності, так і специфіку управління соціальною організацією як такою. Вважаємо, що саме на цей синтетичний підхід доцільно орієнтуватися при дослідженні змісту управлінської діяльності тієї або іншої установи соціальної роботи.

Логіка дослідження сутності і змісту менеджменту вимагає також уточнення одного із головних понять – *«управління соціальною роботою»*, залучивши до цього усі можливості сучасного менеджменту як наукової дисципліни. Зазначимо, що поняття *«менеджмент»* у вітчизняній науковій літературі розглядається як еквівалент поняття *«управління»*. Так, за визначенням російського дослідника Л. Євенка, *«менеджмент – це вид діяльності з керівництва людьми в найрізноманітніших організаціях, а також вміння досягати поставлених цілей, використовуючи працю, інтелект та мотиви поведінки інших людей»*¹. Схожої позиції дотримується й більшість вітчизняних дослідників проблем управління. Звичайно, що в такому розумінні закладено одну із основних ознак сучасного менеджменту – орієнтацію на людину, на її інтереси та потреби, мотиви її діяльності, що суттєво відрізняє менеджмент від адміністративно-командного управління.

Однак в такому визначенні не виокремлено, на наш погляд, одну принципову ознаку сучасного менеджменту. Адже менеджмент – це не просто будь-яке управління, а такий його тип, що здійснюється за допомогою наукових методів та найбільшою мірою відповідає потребам і умовам ринкової економіки².

Аналіз евристичного потенціалу сучасних теорій менеджменту підтверджує правомірність і доцільність розгляду сутності змісту управлінської діяльності в установі соціальної роботи з позицій теорії сучасного менеджменту. Інакше кажучи, розглядати управління соціальною роботою як процес реалізації основних управлінських функцій: планування, організації, мотивації та контролю, за участю об'єднуючих фун-

¹ Див.: Євенко Л.И. Уроки американского менеджмента // Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер с англ. – М.: Дело, 1992. – С. 5.

² Див.: Словарь-справочник менеджера / Под ред. М.Г. Лапусты. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 248-249.

кцій-процесів комунікації та прийняття рішень, а також керівництва та лідерства як самостійної діяльності. Тому проведений аналіз сутності та змісту менеджменту соціальної роботи дає підстави зробити деякі висновки та узагальнення.

- Менеджмент соціальної роботи виступає як елемент, складова частина соціального управління в цілому. У зв'язку з цим, він несе на собі загальні характеристики й ознаки соціального управління. Разом з тим, існують й певні специфічні характеристики, пов'язані з особливостями соціальної роботи як об'єкта управління.

- Управління соціальною роботою здійснюється на трьох рівнях соціальної організації українського суспільства: 1) держава (країна); 2) регіон (область, місто, район); 3) конкретна установа соціальної роботи.

- Для здійснення управління соціальною роботою на всіх ієрархічних рівнях доцільно спиратись на теоретичні та методичні засади сучасного менеджменту, зокрема: розглядати установу соціальної роботи як соціальну організацію або об'єкт менеджменту соціальної роботи; виділяти в якості суб'єкта менеджменту соціальної роботи управлінський персонал (тобто менеджерів-фахівців), змістом роботи якого є реалізація таких основних управлінських функцій, як планування, організація, мотивація та контроль, а також об'єднуючих функцій – прийняття рішень і комунікації; доцільно здійснювати структурування управлінської діяльності в установах соціальної роботи, виділяючи в них відповідні рівні управлінської діяльності: вищий, середній та низовий, передбачаючи при цьому й відповідні вимоги до професійно-кваліфікаційної підготовки управлінського персоналу кожного ієрархічного рівня.

Таким чином, системний розгляд сутності і змісту менеджменту соціальної роботи як складного і важливого соціального явища в сучасному суспільстві дозволяє з певним ступенем наближення сформулювати його дефініцію.

Отже, *менеджмент соціальної роботи – це самостійний вид професійної діяльності, яка спрямована на досягнення установою соціальної роботи, що діє в ринкових умовах, визначених цілей шляхом раціонального використання матеріальних, людських та інших ресурсів із застосуванням науково обґрунтованих форм, принципів, функцій і методів управління.* Іншими словами, менеджмент соціальної роботи – це наукове управління установою соціальної роботи, яка діє в умовах ринку і ринкової економіки, що означає:

- орієнтацію установи соціальної роботи на попит і потреби ринку соціальних послуг, на запити конкретних клієнтів, які потребують конкретної соціальної допомоги, без якої вони не можуть забезпечити нор-

мальне функціонування, що в кінцевому рахунку сприяє виконанню цією установою поставленої мети;

- постійне прагнення до підвищення якості і ефективності надання соціальних послуг, тобто до забезпечення одержання найбільш оптимальних результатів з найменшими витратами наявних ресурсів;

- визначену організаційно-господарську самостійність, що забезпечує свободу прийняття рішень тим, хто несе відповідальність за кінцеві результати діяльності установи соціальної роботи в цілому чи її підрозділів;

- постійне коригування цілей і програм у залежності від потреб та інтересів клієнтів, кон'юнктури ринку соціальних послуг, інших факторів зовнішнього середовища;

- кінцевий результат діяльності установи соціальної роботи, що виявляється на ринку соціальних послуг у процесі обміну діяльністю між нею та певними клієнтами, які є представники найбільш незахищених верств населення;

- необхідність використання сучасної (комп'ютерної) інформаційної бази з метою прогнозування стратегії розвитку засобів і форм соціальної допомоги, різноманітних розрахунків і вибору найбільш раціональних способів для прийняття обґрунтованих, оптимальних і ефективних управлінських рішень в сфері соціального захисту населення.

8.2. Принципи менеджменту соціальної роботи

Принципи менеджменту соціальної роботи належать до числа найважливіших категорій наукового управління. *Принцип* – це вихідне, докорінне положення будь-якої теорії, вчення або науки. У повсякденному житті принципом називається внутрішня впевненість людини, що визначає норму її поведінки й діяльності. Загалом під *принципом* (від лат. *principium* – основа, початок) розуміється керівна ідея чи основне правило, що покладене в основу діяльності, або внутрішня впевненість, погляд на речі, що визначають норму поведінки¹.

Принципи менеджменту соціальної роботи можна представити як основні ідеї і правила поведінки керівників, інших спеціалістів установ соціальної роботи щодо здійснення управлінських функцій, а також як найважливіші вимоги, дотримання яких забезпечує ефективність управління в сфері соціальної роботи². «Без принципів, – підкреслював відомий французький вчений А. Файоль, – ми у пільмі й хаосі, принци-

¹ Див.: Управление организацией: Энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 514.

² Див.: Лукашевич М.П., Туленков М.В. Менеджмент соціальної роботи. – К.: Каравела, 2007. – С. 85.

пи – це маяк, що допомагає нам орієнтуватися»³. Усе розмаїття принципів менеджменту соціальної роботи можна розподілити на три групи: загальні, організаційно-технологічні і часткові, або особливі. Усі вони взаємопов'язані, і лише спільне їх застосування забезпечує успішне функціонування системи управління соціальною роботою в цілому. Крім того, принципи менеджменту соціальної роботи постійно розвиваються, удосконалюються та конкретизуються. Система цих принципів ніколи не може бути завершеною, вона завжди залишається відкритою для доповнень і змін, заснованих на новому досвіді управління в сфері соціальної роботи.

Загальні принципи менеджменту соціальної роботи діють в усіх сферах, рівнях і ланках системи управління соціальною роботою. Це так звані стратегічні норми або правила управління соціальною роботою: принцип соціальної орієнтації управління, принцип об'єктивності або наукової обґрунтованості управління, принцип системності й комплексності управління та інші.

Принцип соціальної орієнтації менеджменту соціальної роботи. При функціонуванні системи менеджменту соціальної роботи виявляють свою дію певні фактори або системоутворюючі елементи: люди, фінанси, техніка, технології, інформація тощо. Люди відповідно до ієрархії – на першому місці. *Людський капітал* є наріжним каменем конкурентоспроможності й ефективності системи управління соціальною роботою, тому погляди керівників і менеджерів установ соціальної роботи останніми роками радикально змінилися: тому витрати на людину як головний фактор ефективності суспільного виробництва стали розглядатися не як витрати, а як активи, які потрібно грамотно використовувати.

Принцип об'єктивності або наукової обґрунтованості менеджменту соціальної роботи вимагає побудови його системи виключно на наукових засадах. Як і будь-який інший принцип, що відбиває розвиток соціальної системи, у тому числі і системи управління соціальною роботою. Він має певну внутрішню суперечливість, оскільки саме вона утворює внутрішню логіку, тобто дає певний внутрішній імпульс для розвитку менеджменту соціальної роботи як такого. Одне з протирічч принципів об'єктивності – це протиріччя між теорією й практикою управління соціальною роботою, що вимагає використання та запровадження прогресивних наукових ідей або результатів наукового пізнання: від явища до сутності, від сутності першого порядку до сутності другого порядку, більш глибокої, і так до нескінченності.

Принцип системності і комплексності вимагає застосування одно-

³ Див.: Файоль А. Общее промышленное управление. – М.: Прогресс, 1992. – С. 21-22.

часно і комплексного, і системного підходів у практиці менеджменту соціальної роботи. *Системність* в управлінні соціальною роботою означає необхідність використання елементів теорії систем та системного аналізу в кожному управлінському рішенні, в кожній управлінській дії. Насамперед, необхідно будь-який управлінський акт доводити до рядового виконавця, а також використовувати усі властивості великих систем: неадитивність, емерджентність, синергетичність, мультиплікативність тощо. У великих соціальних системах неправильне або помилкове управлінське рішення може звести нанівець усю діяльність кожного керівника установи соціальної роботи, кожного менеджера або соціального працівника на кожному робочому місці.

Комплексність в управлінні соціальною роботою означає необхідність всебічного охоплення всього об'єкта управління (або усієї керованої системи), обліку всіх його аспектів, сторін і напрямків діяльності, а також усіх його властивостей. Наприклад, це може бути облік усіх особливостей структури керованого колективу: вікових, етнічних, конфесійних, професійних, загальнокультурних тощо. Більш того, ефективний керівник установи соціальної роботи в кожному управлінському акті враховує особливості характеру, а також звички, інтереси, професійні й вікові особливості своїх підлеглих.

Принципи демократії і централізму в системі управління соціальною роботою є одними із найважливіших і означають необхідність розумного та раціонального поєднання централізованих і децентралізованих засад у системі менеджменту соціальної роботи. На рівні держави – це співвідношення між центральними органами та їх регіональними і місцевими структурами, а на рівні установ соціальної роботи – це співвідношення прав і відповідальності між керівниками й членами колективу тієї або іншої установи.

Принцип вірогідності менеджменту соціальної роботи. На відміну від законів природи, прояв яких має абсолютний характер, суспільні закони та закономірності, в тому числі й закони менеджменту соціальної роботи, виявляються за правилами теорії великих чисел статистично, тобто пробивають собі дорогу через безліч випадків і відхилень. Тому історичний процес розвитку соціальних систем заздалегідь не може бути цілком визначений і запрограмований – він є імовірним. Зокрема, його (імовірна) природа виявляється в багатоваріантності суспільного розвитку. В результаті й менеджмент соціальної роботи має в основному імовірний характер, тобто «тягне» за собою шлейф таких наслідків, багато з яких зовсім несподівані. При багатоваріантності прояву соціальних та управлінських закономірностей керівник установи соціальної роботи часто-густо нагадує подорожнього на роздоріжжі.

Це й зумовлює творчий та імовірний характер самого процесу управління соціальною роботою.

Принцип оптимальності характеризує такий стан системи менеджменту соціальної роботи, завдяки якому вона забезпечує досягнення максимуму або мінімуму значень певних параметрів. Цей принцип передбачає наявність критеріїв, за якими має встановлюватися оптимальність досягнутих результатів. Оптимальність менеджменту соціальної роботи досягається передбаченим вибором найбільш ціле орієнтованих форм, методів і прийомів керуючого впливу, що забезпечує підвищення ефективності системи менеджменту соціальної роботи в цілому.

Варто також підкреслити, що більшість дослідників включають до загальних принципів менеджменту соціальної роботи, крім розглянутих, принцип ефективності, принцип конкретності, принцип головної (або основної) ланки тощо.

Принцип конкретності менеджменту соціальної роботи передбачає конкретний (реальний) аналіз певної управлінської ситуації з боку суб'єкта управління соціальною роботою. Адже управляти будь-яким об'єктом в сфері соціальної роботи – означає, насамперед, здійснювати певні управлінські дії, а також ухвалювати певні управлінські рішення на основі добротної та достовірної наукової інформації.

Принцип ефективності менеджменту соціальної роботи передбачає, що досягнення поставленої мети має здійснюватися в найкоротший термін за умов щонайменших витрат матеріальних, фінансових, технологічних, людських та інших ресурсів.

Принцип головної ланки в системі менеджменту соціальної роботи означає виокремлення з безлічі управлінських завдань основного пріоритетного завдання, вирішення якого дає змогу реалізувати увесь комплекс питань управління установою соціальної роботи. Щоб упоратись з якимось управлінським завданням керівникові (менеджеру) установи соціальної роботи доводиться мати справу з багатьма фактами, подіями, факторами, ситуаціями тощо. Однак з усієї сукупності факторів, фактів, подій тощо необхідно визначити вирішальні або пріоритетні. Визначення головної (основної) ланки, таким чином, найважливіша складова процедури розроблення й прийняття оптимального управлінського рішення в системі менеджменту соціальної роботи.

Другу групу принципів менеджменту соціальної роботи становлять організаційно-технологічні принципи, які впливають із самої сутності та змісту процесу управління. Аналіз показує, що в структурному відношенні є два рівні управління соціальною роботою: соціально-політичний та організаційно-технологічний. Організаційно-технологічний рівень управління соціальною роботою це переважно

організаційно-розпорядча й адміністративно-виконавська діяльність. Таким чином цей рівень менеджменту соціальної роботи теж має свої принципи: розподілу управлінської праці, ієрархічності і зворотнього зв'язку, єдиноначальності і колегіальності тощо.

Принцип розподілу управлінської праці означає, що вся діяльність будь-якої установи соціальної роботи щодо організації управління розкладається на найпростіші операції. Кожна ланка системи менеджменту соціальної роботи, таким чином, має чітко і формально (стандартно) визначені права і обов'язки. Розроблення системи стандартів, формальних правил та процедур здійснення управлінської діяльності викликана насамперед необхідністю забезпечити однаковість у здійсненні кожного завдання, незалежно від кількості осіб, що його виконують. Суворі відповідності загальним стандартам при вирішенні специфічних питань виключає можливі відхилення при виконанні управлінських завдань, викликаних індивідуальними розходженнями.

Принцип ієрархічності менеджменту соціальної роботи полягає у створенні багатоступеневої (скалярної) структури системи управління за якої первинні ланки (нижній рівень) знаходяться під контролем органів керівництва наступного, більш вищого рівня. Ті у свою чергу підкоряються органам ще більш вищого рівня і контролюються ними. Відповідно цілі й завдання перед нижчими ланками системи управління ставляться органами вищого рівня в ієрархії менеджменту соціальної роботи. Кожен керівник, таким чином, в адміністративній ієрархії управління відповідає перед вищою посадовою особою не тільки за свої рішення й дії, але й за дії усіх підпорядкованих йому підлеглих менеджерів, спеціалістів, соціальних працівників тощо. Для того, щоб нести відповідальність за роботу останніх, керівник установи соціальної роботи повинен мати певний авторитет, владу над ними, а також право давати вказівки та видавати відповідні накази й розпорядження.

Принцип ієрархічності тісно пов'язаний із принципами централізму й демократії менеджменту соціальної роботи. Існує нерозривний взаємозв'язок між цими принципами, що виражається у діалектичному поєднанні адміністративних і самоврядних засад у системі управління соціальною роботою. Необґрунтований крен у бік централізму обмежує ініціативу та самовиявленість не тільки управлінських працівників, але й усієї ієрархічної системи. Що ж стосується іншої крайності, пов'язаної з перекосом у бік всеохоплюючої демократії, то вона здатна породжувати анархічні й інші негативні тенденції. Внаслідок цих причин установлення виваженого та правильного співвідношення між ієрархією, демократією і централізмом є однією з основних проблем удосконалення системи менеджменту соціальної роботи.

Необхідно підкреслити, що постійний контроль за діяльністю усіх ланок системи менеджменту соціальної роботи здійснюється на підставі *принципу зворотного зв'язку*. По суті, це сигнали, що виражають реакцію керованого об'єкта на керуючий вплив суб'єкта управління соціальною роботою. Каналами зворотного зв'язку інформація про роботу керованої системи (або об'єкта управління соціальною роботою) безупинно надходить до керуючої системи менеджменту соціальної роботи, що має можливість коригувати хід управлінського процесу. Багатство зворотних зв'язків усередині системи менеджменту соціальної роботи дозволяє, багаторазово дублювати інформаційні сигнали й команди, ускладнюючи таким чином можливість для бюрократичних структур приховувати їх, а також спотворювати ці зв'язки у власних інтересах. Принципи ієрархічності та зворотного зв'язку припускають необхідність умілого використання й інших принципів, а саме *єдиноначальності й колегіальності менеджменту соціальної роботи*.

Сутність *принципу єдиноначальності* полягає в тому, що керівник конкретного рівня системи управління соціальною роботою має право одноосібного вирішення усіх питань, що входять до його компетенції. По суті, цей принцип означає надання керівникові установи соціальної роботи або її підрозділу широких повноважень, необхідних йому для виконання покладених на нього функцій управління, а також реалізації персональної відповідальності. Єдиноначальність також означає, що кожний працівник повинен одержувати команди й розпорядження тільки від однієї посадової особи і відповідати тільки перед нею за виконану роботу.

Принцип колегіальності менеджменту соціальної роботи припускає вироблення колективного управлінського рішення на основі думок керівників різного ієрархічного рівня, а також виконавців конкретних управлінських рішень. Дотримання правильного співвідношення між єдиноначальністю і колегіальністю є одним із найважливіших завдань менеджменту соціальної роботи. Таким чином, з одного боку – обговорення, дискусії, колегіальність, а з іншого боку – установлення найсуворішої відповідальності за виконавські функції. Колегіальність у роботі установ соціальної роботи припускає й персональну відповідальність кожного працівника за доручену йому справу. Адже самостійність і свободу дій суб'єктів управління соціальною роботою, невіддільні від їхньої відповідальності.

Принцип поєднання соціальних та економічних засад у системі менеджменту соціальної роботи. Проблема узгодження соціального й економічного факторів в стратегічному плануванні є однією з постійних управлінських проблем. Між ними є певна суперечність в наслідок

того, що в основу соціальної й економічної поведінки закладено різні критерії. В основі економічної поведінки покладено, зокрема, принцип особистої вигоди, а критерієм успіху є комерційний успіх, прибуток. В результаті такої поведінки й виникає диференціація в доходах і споживанні серед різних соціальних верств населення.

Соціальний критерій у своїй основі більше зорієнтований на реалізацію морально-етичних норм. Тому орієнтація на цей критерій – це орієнтація в першу чергу на зниження цієї суспільної диференціації. У зв'язку з цим виникає проблема знаходження компромісного рішення, коли соціальне не діє пригнічуючим чином на економічну поведінку, не стає занадто обтяжливим тягарем для економічного зростання.

Принцип поєднання галузевих і територіальних засад менеджменту соціальної роботи. Розвиток сучасного суспільства тісно пов'язаний з певним прогресом у сфері галузевих і територіальних підходів до ефективності управління соціальною роботою. Галузеві засади в управлінні характеризують об'єктивну необхідність подальшої диверсифікації виробництва і надання соціальних послуг, а також поглиблення їх спеціалізації, з одного боку, і підвищення їх концентрації, – з іншого. Територіальні ж засади управління впливають із цільових настанов: найбільш раціонального розміщення й розвитку продуктивних сил, врахування вимог екології, ефективності використання робочої сили, зайнятості населення, розвитку соціально-побутової інфраструктури, відповідності характеру виробництва і надання соціальних послуг особливостям етнічних груп, задоволення матеріальних і духовних потреб окремих клієнтів та суспільства загалом. А це все – регіональні або територіальні проблеми.

Третя група принципів менеджменту соціальної роботи – так звані часткові, або особливі, принципи. Сфера дії цієї групи принципів управління є обмеженою або локальною. Наприклад, існують свої особливі принципи діяльності соціальних служб, принципи управління персоналом, принципи маркетингу тощо.

Так, основними принципами організації й дії соціальних служб є: принцип законності, принцип обов'язковості виконання рішень вищих органів і посадових осіб для нижчих, принцип позапартійності соціальної служби, принцип рівного доступу громадян до соціальної служби, принцип відповідальності соціальних працівників за невиконання своїх посадових обов'язків, принцип соціальної захищеності соціальних стабільності соціальної служби та інші.

Існують і інші особливі принципи, зокрема, три *принципи маркетингу* (за Ф. Котлером): 1) відшукайте потреби і задовольніть їх; 2) робіть те, що можете продати, замість того щоб намагатися продати те ,

що можете робити; 3) любовіть клієнта, а не товар.

До групи особливих принципів слід віднести і принципи менеджменту службової кар'єри¹.

Таки чином, дотримання загальних принципів менеджменту соціальної роботи в поєднанні з принципами кар'єрного просування створюють для державного службовця теоретичні засади для здійснення успішної кар'єри.

8.3. Самоменеджмент соціальної роботи: сутнісні ознаки

Сфера сучасної соціальної роботи як діяльнісний простір соціального працівника характерна тим, що провідною тенденцією в ній є пошук механізмів активації людського фактора, нових можливостей реалізації трудових ресурсів. В управлінських науках ця тенденція позначилась на виникненні нових напрямів у менеджменті, зорієнтованих на виявлення й оцінку людських можливостей як працівників-виконавців, так і самих менеджерів, а також на їх самоорганізацію й саморозвиток свого особистісного творчого потенціалу. Серед таких напрямів значні можливості для управління соціальною роботою закладені в менеджменті людських ресурсів і самоменеджменті.

Самоменеджмент як сучасний напрям в управлінських науках виник у процесі пошуку ефективних шляхів реалізації творчих можливостей людини, усієї сукупності людських ресурсів (HR) як найважливішої рушійної сили соціального прогресу. Виникнення само менеджменту не випадково збіглося з появою *менеджменту людських ресурсів*, в назві якого вказано на його безпосередній зв'язок зі створенням і розвитком творчого потенціалу людських ресурсів, його ефективним використанням².

На рубежі XX – XXI ст. у теорії й практиці менеджменту відбулися істотні зміни, які вимагають відповідних змін в системі управління людськими ресурсами. Відповіддю на ці вимоги й стала поява самоменеджменту й менеджменту людських ресурсів. Хоча в досягненні загальної мети – ефективно задіяти людські ресурси, – кожний з цих наукових напрямів реалізує свої завдання, однак обидва вони є перспективними для управління соціальною роботою.

Так, ефективність *менеджменту людських ресурсів* для управління в умовах глибинних змін (які нерідко ставлять під загрозу подальше існування соціальних систем у період переходу від планової економіки до вільного ринку) обумовлена підходом до людини-працівника як до

¹ Див.: Служебная карьера / Под общ. Ред. Е.В. Охотского. – М.: Экономика, 1998. – С. 25-27.

² Фут М., Хоук К. Введение в HR-менеджмент: Учебник. Пер. с англ. – М.: Экономика, 2005. – С. 201-202.

найважливішого ресурсу організації й резерву будь-якої діяльності, зокрема й у сфері соціальної роботи.

Концепція менеджменту людських ресурсів була запропонована наприкінці ХХ ст. американським соціологом *Р. Майзлом* і виникла як альтернатива доктрині «людських відносин». На його думку, різниця між ними полягає в тому, що остання спрямована на створення оптимальних умов для роботи працівників, у той час як у моделі «людських ресурсів» працівники розглядаються як джерело невикористаних резервів і як можливість налагодити більш раціональне планування й прийняття рішень у загальній структурі підприємства. Як бачимо, головна відмінність в тому, що в цій моделі задоволеність працівника перестає бути головною метою, а перетворюється на результат власної зацікавленості.

Аналіз тлумачення терміна «менеджмент людських ресурсів» в управлінській літературі дозволяє виділити кілька найбільш *типових рис* у його визначенні, а саме: ставлення до людського фактора праці як до джерела прибутку; створення простору для творчої трудової діяльності, що дає можливість здійснення кожним працівником особистого внеску в спільну справу; інтеграція соціальної політики в загальну політику організації.

Зрозуміло, що менеджмент людських ресурсів націлений, насамперед, на роботу з персоналом, однак його зміст набагато ширший, ніж просто вирішення кадрових проблем; він орієнтується на розвиток як майбутніх потреб, так і творчого потенціалу працівників. Разом з тим, тут необхідно враховувати й ті зміни, що відбудуться на ринку праці у майбутньому, а також зростання конкуренції між компаніями за кращих працівників.

Організаційний розвиток, комунікації й підвищення кваліфікації персоналу – ключові сфери, що дозволяють залучити до ефективної роботи всіх працівників організації (установи), усвідомити власні завдання, створити сприятливий трудовий клімат, що стимулює працівників до досягнення корпоративних цілей. Сьогодні на перший план все більше висуваються такі аспекти, як планування індивідуальної кар'єри, створення «команд» у багатоцільових проектних фірмах і установах, залучення молодих та талановитих працівників. До цього варто додати сприяння менеджерам з боку кадрових служб у керівництві горизонтальними організаційними структурами, посилення орієнтації на кінцеві результати, а також створення загальнокорпоративних схем визнання заслуг і заохочення працівників.

Нової якості набувають також підготовка й навчання управлінських кадрів. Посилюється зв'язок планів використання людських ресур-

сів із планами підрозділів соціальних служб. Особливої уваги вимагає вирішення питань, пов'язаних з оплатою праці за результатами діяльності, а не за рівнем у корпоративній ієрархії, а також з оплатою понаднормової праці, додатковими виплатами тощо. Особливу увагу кадрові служби мають приділяти також поширенню знань і навичок кадрової роботи серед лінійних менеджерів.

У зв'язку з переходом до нової стратегії управління персоналом істотно змінюється її концепція. Більшість фахівців формулюють цю концепцію досить широко, підкреслюючи відмінності за критеріями оцінки ефективності (більш повне використання людських активів замість мінімізації витрат), за ознакою контролю (самоконтроль замість зовнішнього контролю), за кращою формою структури організації (органічна гнучка форма замість централізованої бюрократичної) тощо.

Як бачимо, пріоритети менеджменту людських ресурсів знаходяться у сфері гуманізації й демократизації управлінського процесу на всьому протязі функціонування й розвитку людських ресурсів. У процесі управління людськими ресурсами менеджер використовує ряд взаємозалежних ключових елементів, у якому необхідно постійно підтримувати стан, що сприяє ефективному функціонуванню соціальної служби чи установи соціальної роботи. Це обов'язкова, але недостатня умова, адже система менеджменту людських ресурсів повинна становити єдине ціле з усією стратегією й організаційною структурою соціальної служби чи установи соціальної роботи.

Активізація людського фактора в процесі управління соціальною роботою забезпечується різними шляхами, але загальними є: турбота про працівника, скасування дріб'язкового контролю, надання більших свобод, прав і повноважень у виборі альтернатив вирішення проблем, залучення працівників до творчого процесу і довіра до них.

Центром концепції менеджменту людських ресурсів, таким чином, є люди – працівники соціальної організації. Від їхнього потенціалу, здібностей, професійної підготовленості й сукупності ділових якостей залежить, власне, і успіх усієї діяльності. Саме за допомогою цих людей і формується відповідна культура надання соціальних послуг – норми, цінності, переваги тощо. Як висловились із цього приводу американські вчені Т. Пітерс і Р. Уотермен, “організаційна культура або культура підприємства є сьогодні найважливішим фактором його успіху”¹.

Отже, успіх виробництва товарів або послуг залежить, в остаточному підсумку, від уміння керівництва (підприємства) підібрати й зберегти професійно компетентних, висококультурних і відповідальних працівників з переліком таких ділових якостей і рис характеру, які ви-

¹ Пітерс Т., Уотермен Р. В поисках эффективного управления. – М.: Прогресс, 1986. – С. 28.

значають їх високий творчий потенціал. Одним словом, використання людського фактора стає стратегічним чинником і життєво важливою умовою виживання організації в складних умовах, викликаних ринковими відносинами. Значні ресурси людського фактора, як показує аналіз, закладені також і в самоменеджменті.

Самоменеджмент як новий напрямок в сучасному менеджменті виник у відповідь на світовій зміні в сфері управління. Серед них: зростання масштабів і динамізму змін у підприємстві і бізнесі, які вимагають від менеджерів опанування новими підходами і навичками управління; боротьба з можливістю їх власного відставання, що потребує безперервності їхнього саморозвитку; зростання невизначеності, тиску й напруженості в різних формах життєдіяльності організації і пов'язаних з цим стресів, які вимагають від менеджерів уміння керувати собою; обернення творчого потенціалу персоналу на найцінніший “капітал” організації, що висуває вимогу збереження й постійного їх розвитку в тому числі і з боку самих працівників; вичерпання можливостей багатьох традиційних наукових шкіл, концепції і методів управління, що ставить менеджерів перед необхідністю оволодіння сучасними управлінськими інструментами, а також переоцінкою свого власного потенціалу й необхідністю його постійного зростання.

Сучасні зміни, що відбувалися у світі, підвищують вимоги до управлінського персоналу, його професіоналізму, навчання та перепідготовки. Однак, як зазначають *М. Вудкок* та *Д. Френсіс*, “організації не можуть взяти на себе розвиток усіх навичок у всіх менеджерів, що призвело б до вичерпання ресурсів організації й підризу її стабільності”¹. Тому підтримка свого постійного зростання й розвитку стає необхідністю для кожного менеджера². Зауважимо, що в Україні та інших країнах СНД ситуація ускладнюється ще й кризовим станом економіки, соціальної сфери і практичною відсутністю сталих традицій менеджменту. За цих умов самоуправління і саморозвиток менеджерів соціальної роботи та соціальних працівників є вирішальною умовою виживання соціальної сфери в ринкових умовах, а також зміцнення позицій соціального менеджменту в нашій країні і виникнення сталого класу професійних менеджерів. Іншими словами, тричі праві німецькі дослідники проблем практичного менеджменту і ділової кар’єри *Бербель* і *Хайнц Швальбе*, які стверджують: “Щоб домогтися успіху, треба вміти керувати собою”.

Сама потреба в мотивації творчого потенціалу кожного менеджера й працівника та неможливість її задовольнити в рамках традиційного

¹ Вудкок М., Френсіс Д. Раскрепощенный менеджер: Для руководителя – практика – М.: Дело, 1996. – С.26.

² Див.: Швальбе Б., Швальбе Х. Личность, карьера, успех: Пер. с нем. – М.: Прогресс-Интер, 1993. – С. 11.

менеджменту за рахунок самих організацій й викликали до життя процес соціалізації і психологізації менеджменту, на хвилі якого і виник такий напрямок в теорії управління, як самоменеджмент, що відкриває широкі перспективи для дослідження і практичної реалізації індивідуальної ділової кар'єри кожного менеджера соціальної роботи та кожного соціального працівника.

Аналіз показує, що в управлінській літературі останніх років розв'язався цілий ряд робіт з теорії і практики самоменеджменту. Концепції, описані в літературі, побудовані на стрижневій ідеї, навколо якої формується система методик і прийомів роботи над собою з реалізації цієї ідеї. Наприклад, у концепції самоменеджменту *Л. Зайварта* – це ідея економії свого часу; у концепції *В. Андрєєва* – це ідея саморозвитку творчої особистості; у *М. Вудвока* і *Д. Френсіса* – це подолання власних обмежень; у концепції *А. Хроленка* – це підвищення особистої культури власних обмежень; у концепції *Б. і Х. Швальбе* – це ідея досягнення особистісного ділового успіху.

Таким чином, “самоменеджмент”, як вважає переважна більшість дослідників, розуміється як послідовне й цілеспрямоване використання ефективних методів і технологій самореалізації й саморозвитку творчого потенціалу людини. Цінність включення принципів та методик самоменеджменту в систему управління соціальною роботою пов'язана з можливостями підвищити професіоналізм та змотивованість персоналу.

Резюме

1. Менеджмент соціальної роботи – це самостійний вид професійної діяльності, яка спрямована на досягнення установою соціальної роботи, що діє в ринкових умовах, визначених цілей шляхом раціонального використання матеріальних, людських та інших ресурсів із застосуванням науково обґрунтованих форм, принципів, функцій і методів управління.

2. Менеджмент соціальної роботи структурується за рівнями: інституціональний (держава, країна), управлінський (регіон, області, район), технологічний (конкретна установа соціальної роботи).

3. Принципи менеджменту соціальної роботи – це основні ідеї і правила поведінки керівників, інших спеціалістів установ соціальної роботи щодо здійснення управлінських функцій, а також найважливіші вимоги, дотримання яких забезпечує ефективність управління в сфері соціальної роботи.

4. В класифікації менеджменту соціальної роботи виділяють три групи принципів: загальні (соціальної орієнтації, об'єктивності, системності і комплексності, демократії і централізму, вірогідності, опти-

мальності, ефективності, конкретності, головної ланки); організаційно-технологічні (розподілу управлінської праці, ієрархічності і зворотнього зв'язку, єдинонагальності і колегіальності, поєднання соціальних та економічних засад, галузевих та територіальних засад); часткові (діяльність соціальних служб, управління персоналом, маркетингу).

5. Самоменеджмент соціальної роботи – це послідовне й цілеспрямоване використання соціальним працівником ефективних методів і технологій самореалізації й саморозвитку свого творчого потенціалу.

Запитання для самоконтролю

1. Як розуміється менеджмент соціальної роботи в “широкому” і “вузькому” значенні?
2. Чим різняться поняття “менеджмент соціальної роботи” від “управління соціальною роботою”?
3. Які склались підходи щодо визначення рівня управління соціальною роботою?
4. В чому полягають основні сутнісно-змістовні характеристики менеджменту соціальної роботи?
5. З яких елементів складається структура менеджменту соціальної роботи?
6. В чому полягають загальні управлінські і структурні ознаки менеджменту соціальної роботи?
7. Розкрийте основні ознаки сучасного менеджменту соціальної роботи.
8. Які підстави визнавати соціальну організацію об'єктом менеджменту соціальної роботи?
9. Охарактеризуйте суттєві ознаки менеджменту людських ресурсів.
10. В чому суть самоменеджменту?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Вудвок М., Френсис Д. Раскрепощенный менеджер: Для руководителя – практика. – М.: Дело, 1996.
2. Евенко Л.И. Уроки американского менеджмента // Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер с англ. – М.: Дело, 1992.
3. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціологія соціальної роботи (курс лекцій): Навчальний посібник – К.: ПІК ДСЗУ, 2009 – 210 с.
4. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Менеджмент соціальної роботи. – К.: Каравела, 2007.
5. Лукашевич Н.П. Самоменеджмент. Теория и практика / Учебник. – К.: Наука-центр, 2007.

6. Питерс Т., Уотермен Р. В поисках эффективного управления. – М.: Прогресс, 1986.
7. Служебная карьера / Под общ. ред. Е.В. Охотского. – М.: Экономика, 1998.
8. Словарь-справочник менеджера / Под. ред. М.Г. Лапусты. – М.: ИНФРА-М, 1996.
9. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е.И. Холостовой. – М.: Юристъ, 2000.
10. Управление организацией: Энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001.

РОЗДІЛ 9.

МЕТОДОЛОГІЯ, НАПРЯМИ І ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЧНО-ГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Засвоївши цей розділ, Ви зможете знати і вміти:

- дати визначення поняттю „соціологічне дослідження соціальної роботи” та вирізнити його серед споріднених понять.
- сутнісні ознаки та структуру методології соціологічних досліджень соціальної роботи.
- визначати зміст основних напрямів соціологічних досліджень соціальної роботи.
- виділяти стадії та етапи дослідження соціальної роботи.
- розробляти програму соціологічного дослідження соціальної роботи.
- поетапно аналізувати результати соціологічного дослідження соціальної роботи.
- вимоги щодо надійності та ефективності результатів дослідження соціальної роботи.

Логіка викладання матеріалу:

- 9.1. Методологія соціологічних досліджень соціальної роботи.
- 9.2. Методика і техніка соціологічних досліджень соціальної роботи.
- 9.3. Соціологічний аналіз та використання його результатів.

Основні терміни:

соціологічне дослідження, методологія, метод дослідження, методика, техніка, профедура дослідження, опитування, контент-аналіз, інтерв'ю, фокус-група, спостереження, “case study”, он-лайн опитування, web-мережа, web-опитування, інструментарій, кодування, програма дослідження.

9.1. Методологія соціологічних досліджень соціальної роботи

Соціологічні дослідження розглядаються експертами із соціальної політики та соціальної роботи як важлива складова інформаційної стратегії відповідних міністерств і відомств. Проведення досліджень, аналізу та моніторингу дозволяють, зокрема, забезпечити відповідальних за формування політики осіб і відповідних підрозділів необхідними стати-

стичними даними, кількісним аналізом та прогнозами¹.

Для того щоб діяльність соціальної служби чи організації відбувалася успішно та діставала підтримку збоку громадськості, доцільно проаналізувати актуальність обраної проблематики, вивчити глибину та особливості проблеми, досвід її розв'язання в інших країнах чи регіонах, скласти "соціальний портрет" місцевості, де відбуватиметься діяльність, визначити союзників, противників, функції різних органів влади, прямо чи опосередковано причетних до розв'язання проблеми. А під час, скажимо, інформаційної кампанії дослідження можуть знадобитися для того, щоб відстежити, чи запропоновані зміни дістають відгук у аудиторії, на яку спрямована кампанія.

Переходячи до розгляду методології соціологічних досліджень соціальної роботи, слід зазначити, що у загальному вигляді під *методологією* розуміють систему принципів наукового пізнання. У більш вузькому сенсі *методологія* визначається як вчення, *по-перше*, про структуру, логічну організацію, методи і засоби наукової діяльності; а *по-друге*, – про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання¹. Тому терміном „методологія” часто-густо прийнято визначати сукупність дослідницьких процедур, техніки і методів, включаючи прийоми збирання та опрацювання соціологічних даних². Відома російська дослідниця В.П.Конецька розуміє методологію як вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності, що має трирівневу структуру. Зазвичай розрізняють *фундаментальні*, загальнонаукові принципи, які складають саме методологію, *частково-наукові принципи*, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни, наукової галузі, і систему *конкретних методів*, що використовуються для вирішення спеціальних дослідницьких задач³.

Фундаментальні принципи мають загальнонауковий характер, тому що засновані на узагальнюючих, філософських положеннях, які відображають найбільш суттєві властивості об'єктивної дійсності і свідомості з урахуванням існуючого досвіду, набутого в процесі пізнавальної діяльності людини.

До *загальнонаукових принципів дослідження* відносяться: *діалектичний, історичний, діяльнісний, або функціональний, структурно-системний, пізнавальний та принцип цілісності*.

¹ Див.: Семигіна Т.В. Інформаційне забезпечення соціальної сфери: Метод. посіб. до курсу. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія" 2007 – С. 19-21.

² Баскаков А.Я., Туленков Н.В. Методология научного исследования: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2002. – С.12-15.

³ Сурмин А.Я., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2000.

³ Див.: Конечкая В.П. Социология коммуникации. Учебник – М.: Международный университет бизнеса и управления. – С.273-286.

Зроблений *В.П.Конецькою* аналіз евристичного потенціалу загальнонаукових принципів досліджень соціальної роботи свідчить про їх пояснювальну силу як принципів і методів пізнання.

Так, *діалектичний підхід* до дослідження соціальної роботи дозволяє обґрунтувати взаємодію соціальних та комунікативних факторів як причинно-наслідкових відносин, що відображають реальну дійсність.

Опора на історичний принцип, який лежить в основі теорії пізнання суспільства як цілісної і такої, що розвивається у конкретних історичних умовах соціальної системи, дозволяє стверджувати, що разом із розвитком суспільства йде процес розвитку і видозмінення засобів соціальної роботи, що обслуговують дане суспільство.

Тісно пов'язаний з попереднім *діяльнісний принцип*, у більш вузькому розумінні – *функціональний*, оскільки відображає динаміку досліджуваного об'єкта, хоча реалізується у синхронічному плані.

Діяльнісний принцип дозволив пояснити проблеми соціальної обумовленості взаємодії індивідуального і соціального.

Важливість діялісного принципу полягає в тому, що він безпосередньо пов'язаний з прагматичним і прикладним аспектами соціальної роботи, з її базовими функціями взаємодії і впливу.

Системний принцип іноді називають структурно-системним, оскільки система передбачає певну побудову елементів – структуру, а структура передбачає наявність типових відносин між елементами соціальної роботи.

Принцип цілісності в методології проявляється у тому, що дослідник отримує об'єкт на онтологічному рівні в цілісному, синтезованому від природи вигляді, аналізує цей об'єкт – розкладає його на частини для розуміння його структури і функцій і, нарешті, з урахуванням набутих знань, представляє його в цілісному вигляді на гносеологічному рівні.

Пізнавальний, або когнітивний принцип пов'язаний з загальнофілософською теорією пізнання і є методологічною базою для багатьох наук.

Пізнавальний підхід передбачає дослідження реалізації таких важливих для соціальної роботи психологічних категорій, як відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, пам'ять. Визначне місце займає дослідження рівня когнітивних структур клієнтів і їх вмотивованість при визначенні інформаційно-пізнавальних потреб.

Прагматичний напрям у гуманітарних науках охоплює широке коло проблем, які традиційно розглядаються з позицій досягнення очікуваних результатів в соціальній роботі.

Наступний рівень методології дослідження соціальної роботи

утворюється сукупність *частково (приватно) наукових принципів*, які визначаються особливостями тієї чи іншої наукової галузі як в плані предмета дослідження, так і ступеня його теоретичної розробленості. У свою чергу, ці принципи складають основу методологічної бази дослідження, або, як кажуть, *теорію методу*. На цьому рівні методології в наявності структура *приватно наукових методів*, які групуються навколо центрального методу, який по назві часто співпадає з основним методологічним принципом, наприклад, діалектичний, функціональний, порівняльний, структурний та ін. Не дивлячись на збіг термінів, що визначають методологічний загальнонауковий принцип і приватно науковий метод, їх належно розрізняти. Діалектика як філософський загальнонауковий принцип являється відображенням об'єктів у свідомості людини і є методологічним вченням про закони розвитку природного і духовного, матеріального і ідеального. Діалектика як метод наукового дослідження представляє собою особливий спосіб мислення в пізнавальній діяльності людини.

Методологічні принципи можуть бути *жорсткими і гнучкими*. *Перші* дозволяють досліджувати об'єкт тільки в даному напрямі чи аспекті без урахування інших факторів, такі, наприклад, як ранній біхевіоризм і феноменалізм у соціології. *Другі*, що відрізняються гнучкістю і більшим діапазоном, дозволяють досліджувати об'єкт у різних аспектах, таких, наприклад, як діалектичний, функціональний, прагматичний підходи в соціології, психології, лінгвістиці та інших наукових галузях.

Досліджуючи питання, чи можна запозичувати з суміжних і навіть віддалених наук приватні, часткові методи або використовувати їх результати, *В.П.Конецька* застерігає, що обов'язковою умовою для вибору приватно наукових методів є їх співвідношення з визначеною, стрижневою методологічною концепцією.

Так, для соціології соціальної роботи окремий інтерес представляє теорія суспільства, розроблена німецьким соціологом *Н.Луманом* – провідним представником системного і функціонального напрямку в соціології. Для побудови своєї теорії *Луман* використовує системно-функціональний метод та історичний аналіз. На основі *функціонально-комунікативних ознак* побудована трьохчастинна *типологія еволюції суспільства*: сегментарне суспільство примітивних, архаїчних народів, стратифіковане суспільство високих культур і сучасне функціональне диференційоване суспільство. Окремий інтерес представляє аналіз метода самостереження і самоопису, який використовується в масшта-

бах усього суспільства¹.

Структурний аналіз може здійснюватися за допомогою *соціометричного методу*, що використовується в соціології при вивченні малих груп.

Системний характер соціальної роботи, функціональна обумовленість її засобів дозволяє широко використовувати структурний і функціональний методи. З їх допомогою устанавлюється рівнева ієрархія соціальних систем, проявляються соціальна диференціація і варіативність засобів. Ці методи дають можливість установити стратифікацію суспільства як простору соціальної роботи.

Значною евристичною силою наділений *співставний метод*. Співставлення як однорідних, так і різнорідних систем соціальної роботи дозволяє виявити ступінь їх цінності, виокремити нові властивості їх засобів і тенденції їх видозміни.

Серед інших *вимог*, що ставляться до наукових методів, відмічаються наступні: *об'єктивність* – опосередкованість достовірними знаннями, *узагальнююча цінність* – можливість застосування до великої кількості об'єктів, *моделювання*, *евристичність*, *можливість перевірки результатів*.

Конкретні методи дослідження складають *третій рівень методології*, що розуміється в загальному сенсі. Вони визначаються характером фактичного матеріалу, умовами і метою дослідження. Не дивлячись на різноманіття, методи представляють собою не хаотичну сукупність, а упорядковану систему, у якій визначається їх місце у відповідності до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операції з фактичним матеріалом у заданій послідовності. Систему правил використання методів, прийомів і операцій називають іноді *методикою дослідження*.

Отже, на відміну від методології, методи і процедури соціологічного дослідження становлять систему формалізованих правил збирання, опрацювання та аналізу соціологічної інформації. *Метод* являє собою головний спосіб збирання, опрацювання або аналізу даних. Іншими словами, *метод* – це певна сукупність конкретних прийомів і способів, пізнання, перетворення або оцінки соціальної дійсності. В цьому випадку методи виступають складовою частиною методології тієї чи іншої науки, соціології зокрема. *Техніка*, у свою чергу, є сукупністю спеціальних прийомів для ефективного використання того чи іншого методу. *Методика* – поняття, яким визначають сукупність технічних прийомів, пов'язаних з певним методом, включаючи конкретні опе-

¹ Див.: Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества. Пер. с нем. // Социологос. Общество и сферы смысла. М.: Прогресс, 1991. – С.205-214.

рації, їх послідовність та взаємозв'язок. Що стосується *процедури* соціологічного дослідження, то під нею розуміють послідовність усіх операцій, загальну систему дій і способів організації та здійснення соціологічного дослідження. Це найбільш загальне поняття, яке належить до системи прийомів збирання та опрацювання соціологічної інформації.

Слід зауважити, що серед основних категорій соціологічного дослідження часто-густо використовують і таке поняття, як *технологія*. За аналогією з промисловою технологією ця категорія з погляду соціологічного дослідження є сукупністю прийомів, методів і дій, що їх застосовують для досягнення поставленої мети в процесі планування, організації та проведення соціологічного дослідження завжди базується на емпіричному досвіді й теоретичних закономірностях, відкритих та апробованих дослідницькою соціальною практикою.

9.2. Методика і техніка соціологічних досліджень соціальної роботи

Соціологічне дослідження визначається в соціології як система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірну інформацію про ті соціальні явища або процеси, що вивчаються, про тенденції або суперечності їх функціонування і розвитку, щоб ці дані могли бути використані в практиці соціального управління різноманітними галузями суспільного життя¹.

Важливо зазначити, що будь-яке соціологічне дослідження (а це стосується і досліджень в галузі соціології соціальної роботи) містить у собі чотири взаємопов'язані *етапи*: 1) підготовка дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (отримані в різній формі дані, що потребують подальшого опрацювання та аналізу); 3) підготовка зібраної інформації до опрацювання та безпосереднє її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розробка відповідних висновків і рекомендацій.

В залежності від *рівня наукового знання* соціологічні дослідження поділяють на *теоретичні* та *емпіричні*.

У свою чергу соціологічне знання незалежно від його рівня характеризується двома *функціями*: функцією пояснення соціальної дійсності і функцією її перетворення. Розподіл соціології на „*теоретичну*” і „*емпіричну*” пов'язаний з рівнями знання (теоретичний та емпіричний) у соціології; розподіл же соціології на „*фундаментальну*” і „*прикладну*”

¹ Див.: Как провести социологическое исследование / Под ред. М.К.Горшкова, Ф.Э.Шереги. – М.: Политиздат, 1990. – С.12.

– з орієнтацією (функцією) соціології на власне наукові чи практичні задачі.

За характером одержуваного знання соціологічні дослідження поділяють на *методологічні* (знання про знання) і *не методологічні* (знання про предмет). Результатом методологічного дослідження є методологічні знання, тобто знання не про предмет соціології соціальної роботи, а про способи дослідження цього предмета (методи, процедури).

У соціології соціальної роботи мають місце не тільки наукові чи прикладні соціологічні дослідження, але й змішані, у яких вирішуються як наукові, так і практичні задачі.

У загальному випадку будь-яке соціологічне дослідження соціальної роботи складається з трьох основних *стадій*.

Перша стадія – власне *методологічна* – зв'язана з розробкою програми дослідження на основі або вже наявних знань і методів, або сформованих заново та спеціально призначених для даного дослідження.

Друга стадія – *емпірична* – зв'язана з одержанням емпіричного знання. Це передусім соціологічне дослідження, робота, як кажуть, на об'єкті, тобто збирання соціологічної інформації, її обробка та аналіз.

Третя стадія – *теоретична* – зв'язана з одержанням теоретичного знання, побудовою, наприклад, типології, формуванням і розвитком соціологічних теорій соціальної роботи. Відповідно до характеру поставлених у ньому цілей і розрізняють три види соціологічного дослідження: розвідувальне, описове й аналітичне.

Розвідувальне дослідження (іноді його називають ще *пілотажним* чи *зондажним*) вирішує обмежені за своїм змістом задачі. Воно охоплює, як правило, невеликі обстежувані сукупності і ґрунтується на спрощеному і стислому за обсягом інструментарії. Цей вид соціологічного дослідження використовується, зазвичай, для попереднього обстеження визначеного процесу чи явища. Виконуючи, таким чином, допоміжні задачі, *розвідувальне дослідження* служить постачальником оперативних даних. У цьому сенсі можна говорити й про такий його різновид, як *експрес-опитування*, мета якого полягає в отриманні окремих даних, що особливо цікавлять дослідника (чи керівника-менеджера) у даний момент. Дослідники відзначають його активне використання при створенні соціальної реклами¹.

Описове дослідження – більш складний вид соціологічного аналізу, що дозволяє сформувати відносно цілісне уявлення про досліджуване явище чи процес, його структурні елементи. Цей вид соціологічного

¹ Див.: Науменко Т.В. Зазнач. праця. – С.259.

дослідження проводиться, як правило, на основі повної і докладно розробленої програми, а також на базі методично апробованого інструментарію.

Зазвичай, описове дослідження застосовується в тих випадках, коли його об'єктом виступає порівняно велика спільність людей, що має різні характеристики.

Аналітичне дослідження ставить своєю метою найбільш заглиблене вивчення соціологічних явищ, коли потрібно описати не тільки структуру, але й дізнатися, що визначає його основні кількісні та якісні параметри. Слід пам'ятати, що підготовка аналітичного дослідження, як правило, вимагає значних тимчасових витрат, ретельно розробленої програми й інструментарію.

Різновидом аналітичного дослідження можна вважати *соціологічний експеримент*. Його проведення припускає створення експериментальної ситуації шляхом зміни у той чи інший спосіб звичайних умов функціонування соціального об'єкта. Підготовка і проведення будь-якого експерименту – справа достатньо трудомістка, яка потребує спеціальних знань і методичних навичок з боку дослідників².

В залежності від того, розглядається досліджуваний об'єкт у *статистиці* чи в *динаміці*, можуть бути виділені ще два види соціологічного дослідження – крапкове і повторне.

Крапкове (чи разове) дослідження подає інформацію про стан і кількісні характеристики соціального явища чи процесу соціальної роботи в момент його вивчення. Ця інформація у визначеному змісті може бути названа статичною, оскільки відбиває нібито моментальний “зріз” об'єкта, але не дає відповіді на питання про тенденції його зміни у часовому просторі.

Така інформація може бути отримана лише в результаті декількох досліджень, проведених послідовно через визначені проміжки часу. Подібні дослідження, що засновані на єдиній програмі та єдиному інструментарії, називаються *повторними*. Власне кажучи, вони являють собою спосіб порівняльного соціологічного аналізу, що спрямований на виявлення динаміки розвитку соціального об'єкта.

Особливим *видом повторного дослідження* є *панельне*. Припустимо, що в ході повторного дослідження з'ясовується ступінь ефективності соціальної роботи. Зазвичай вона визначається незалежно від того, як змінився об'єкт за період між первісною і повторною стадіями дослідження. *Панельне ж дослідження*, у свою чергу, передбачає кількаразове вивчення тих самих об'єктів через задані інтервали часу.

Загальна класифікація видів (типів) соціологічного дослідження

² Див.: Іванов В.Ф. Зазнач. праця. – С.178-180.

представлена у табл. 9.1.

Переходячи до розгляду програми соціологічного дослідження, слід зазначити, що проведення будь-якого соціологічного дослідження, зокрема соціальної роботи, обов'язково розпочинається з розробки його *програми*, яку називають стратегічним документом наукового пошуку, що містить у собі всебічне теоретичне обґрунтування методологічних підходів та методичних прийомів вивчення досліджуваного соціального явища чи процесу.

У практиці соціологічних досліджень соціальної роботи висувують такі загальні вимоги до програми: 1) її *необхідність*, щоб не було пошуків методом проб і помилок; 2) її *логічна послідовність* в усіх структурних елементах; 3) *наявність у ній гнучкого варіанта*.

Таблиця 9.1.

**Класифікація (типологія) соціологічного дослідження
масової комунікації**

№	Підстава класифікації	Види соціологічного дослідження
1.	<i>Характер знання</i>	Методологічні, не методологічні
2.	<i>Рівень знання</i>	Теоретичні, емпіричні
3.	<i>Орієнтація дослідження</i>	Фундаментальні, прикладні
4.	<i>Предмет дослідження</i>	Соціологічні, комплексні (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні й ін.)
5.	<i>Характер цілей і задач дослідження</i>	Розвідувальні, описові, аналітичні
6.	<i>Динаміка суб'єкта дослідження</i>	Разові (крапкові), повторні
7.	<i>Вибіркова сукупність</i>	Суцільні, вибіркові, змішані
8.	<i>Масштаб дослідження</i>	Міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, місцеві

Програма соціологічного дослідження соціальної роботи має переважно дві функції: 1) *науково-пізнавальну* (забезпечення теоретико-методичної цілісності дослідження); 2) *науково-організаційну* (забезпечення ефективності співпраці учасників дослідницького колективу, розподіл роботи між ними задля наукового і науково-практичного результату). Цим двом найбільш загальним функціям соціологічного дослідження відповідають насамперед і два *розділи програми*: 1) *методологічний*; 2) *процедурний* (або методичний).

I. Методологічний розділ програми соціологічного дослідження масової комунікації містить у собі такі елементи або підрозділи:

1. Формулювання проблеми.
2. Визначення мети та постановка завдань дослідження.
3. Визначення об'єкта та предмета дослідження.
4. Уточнення та інтерпретація головних категорій і понять.
5. Попередній системний аналіз об'єкта дослідження.
6. Розгортання робочих гіпотез.

II. Процедурний (або методичний) розділ програми соціологічного дослідження складається з таких компонентів або підрозділів:

1. Визначення вибіркової сукупності, що обстежується, включає генеральну сукупність і сукупність вибірку. Генеральна сукупність — це вся сукупність одиниць спостереження, що має відношення до даної проблеми. Вибіркова сукупність — це частина генеральної, безпосередній об'єкт вивчення за розробленою програмою відбору, відтворення характеристики генеральної сукупності на основі її репрезентації (представництва).

2. Характеристика методів, що використовуються для збирання первинної соціологічної інформації.

3. Структура інструментарію для збирання соціологічної інформації.

4. Логічна схема опрацювання первинної соціологічної інформації.

Слід зазначити, що при проектуванні та організації соціологічного дослідження соціальної роботи поряд з розробкою його програми важлива роль належить *принциповому (стратегічному) і робочому планам дослідження*, які відображають основні стратегічні й оперативні процедурні заходи, що їх необхідно вжити.

Робочий план дослідження дає можливість передбачати і найефективніше визначати весь обсяг наукових, організаційних та фінансових витрат, а також надає дослідженню необхідної ритмічності на всіх його етапах.

Структурними компонентами робочого плану соціологічного дослідження виступають його *етапи* та різноманітні за видами і формою науково-дослідні й організаційно-технічні *процедури і операції*.

Перший блок визначає порядок обговорення й затвердження програми та інструментарію дослідження; формування і підготовку групи до збирання первинної інформації; проведення пробного (зондажного) дослідження; внесення необхідних коректив у програму й інструментарій за підсумками пробного дослідження; розмноження інструментарію.

Другий блок фіксує усі види організаційних та методичних робіт, що забезпечують чітке проведення польового дослідження, тобто масового збирання первинної соціологічної інформації.

Третій блок охоплює сукупність операцій, які стосуються підготовки первинної інформації до опрацювання.

Четвертий блок включає аналіз результатів опрацювання отриманих даних, обговорення форми і змісту наукових звітів, формулювання висновків і розробки практичних рекомендацій.

При цьому готують також *різноманітні допоміжні документи* (наприклад, картка вибірки, інструкція анкетеру або інтерв'юєру тощо), виконують розрахунки часових, організаційно-технічних, матеріальних, фінансових та інших витрат відповідно до встановлених нормативів.

Розглядаючи технологічні засади розробки програми для більш якісного та ефективного проведення соціологічного дослідження соціальної роботи, слід зупинитись і на проблемі *виміру* процедурного приписування чисел значенням ознаки, яку вивчає соціологія, а також отримання числової моделі, дослідження якої замінює, по суті, аналіз об'єктів, оскільки йдеться про числову модель якостей цього об'єкта.

Таким чином, факти, що використовуються для соціологічного виміру, є *індикаторами*, а їх знаходження допомагає усвідомити, як і в якій формі треба підійти до збирання інформації (*інтерпретація* основного поняття визначає, за якими напрямками аналізу має проводитися збирання інформації, а *операціоналізація* — про що треба збирати інформацію).

Усім індикаторам властиві різноманітні характеристики, які в інструментарії виступають як варіанти відповідей на запитання. Вони розташовані в тій чи іншій послідовності за позиціями і утворюють відповідну *шкалу вимірів*.

У відповідності до програми дослідження обирають сукупність методів, орієнтуючись на *основні методи збирання соціологічної інформації*:

1) *аналіз документів*; 2) *опитування*; 3) *спостереження*; 4) *експеримент*. Кожний з цих методів диференціюється за певними ознаками, а також характеризується своєю внутрішньою структурою.

Метод аналізу документів — передбачає отримання та використання інформації, зафіксованої у рукописних, або друкованих текстах, на магнітних стрічках, кіноплівках, інших носіях соціальної інформації. Залежно від засобів фіксації даних їх (тобто документи) розподіляють передусім на такі: 1) *текстові*; 2) *статистичні*; 3) *іконографічні*.

Значно підвищують об'єктивність у розумінні документів спеціалізовані наукові методи аналізу, зокрема, логіко-семантичні методи або методи юридичного тлумачення закону тощо. Крім традиційного (класичного, якісного) *аналізу документів* застосовують і *контент-аналіз документів* (формалізований, кількісний). *Перший* передбачає все роз-

маїття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію змісту документа, а *другий* з'ясовує змістові одиниці, які можна однозначно фіксувати та переводити у кількісні показники за допомогою визначених одиниць рахування.

Індикаторами одиниць тут можуть бути окремі поняття, теми, події, імена. За допомогою одиниць рахування здійснюється кількісна оцінка об'єкта, частота появи ознак його у полі зору дослідника, що фіксується з математичною точністю. В залежності від мети дослідження соціальної роботи, його об'єкту виділяють декілька типів аналізу змісту. В книзі американського соціолога *Р.Мертон* „Социальная теория и социальная структура” виділяється 6 *типів контент-аналізу*:

- *перший* – заснований на підрахунку символів (ключових слів), що знаходяться у матеріалі масової інформації;
- *другий* – класифікація символів за відношенням. Символи класифікуються у відповідності до використання в позитивному (сприятливому) або негативному (несприятливому) аспектах;
- *третій* – це аналіз за елементами; його сутність в класифікації окремих частин пропагандистського матеріалу (сцени з фільмів, пісень в радіопрограмах і т.ін.);
- *четвертий* – тематичний аналіз, що передбачає виявлення явних і прихованих тем текстів;
- *п'ятий* – структурний аналіз, що має справу із взаєминами різних тем в пропаганді;
- *шостий* аналіз пропагандистської кампанії має справу з взаємовідносинами різних пропагандистських документів, які спрямовані на досягнення загальної мети¹.

Практика соціологічних досліджень засвідчує *доцільність використання контент-аналізу* у випадках:

- коли потрібна висока точність при співставленні однопорядкових даних;
- великий масив матеріалу, щоб виправдати затрачені зусилля;
- квантифікація можлива, якщо якісні характеристики, що досліджуються, з'являються з достатньою частотою.

В той же час не *рекомендують* застосовувати цей метод за умов:

- коли аналізуються унікальні документи (змістовна інтерпретація);
- коли описуються складні явища;
- коли документальні дані неповні або недостатні для масової обробки.

¹ Цит. за: Шарков Ф.И., Родионов А.А. Социология массовой коммуникации. Учебное пособие: В 2-х ч. Ч. I Техника и технология сбора и обработки информации. – М.: Изд.Дом „Социальные отношения», из-во «Перспектива», 2002. – С.109-112.

Як бачимо, обмеженість його полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можна виміряти за допомогою кількісних показників.

Ще один соціологічний метод — найпоширеніший, багато в чому універсальний — *метод соціологічного опитування*. Його основу становить сукупність запитань респондентові, відповіді якого є необхідною для дослідника інформацією. *Опитування* — це метод одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до людей за допомогою анкети, наслідки якого важливі на емпіричному й теоретичному рівнях.

Запитання анкети поділяються на такі: 1) *результативні* (змістові) — щодо змісту об'єкта; 2) *функціональні*, за допомогою яких упорядковується сам процес опитування. Функціональні запитання, у свою чергу, диференціюються на такі: а) функціонально-психологічні (для усунення напруженості); б) запитання-фільтри (для визначення того, чи належить респондент до вказаної групи); 3) *контрольні запитання* (для перевірки вірогідності даних).

Крім того, залежно від наявності можливих відповідей запитання диференціюються на такі: 1) *відкриті* (можливі відповіді не пропонуються); 2) *закриті* (пропонуються можливі відповіді). Існує кілька видів закритих запитань: а) “так — ні”; б) альтернативні; в) запитання-меню. Альтернативні відрізняються від варіанту “так — ні” врівноваженістю формулювання, тобто вони містять обидві можливі відповіді. Різновидом альтернативного є шкальне запитання, коли респондент відзначає інтенсивність одного з варіантів. Запитання-меню не виключає один з варіантів, а навпаки, пропонує (меню) кілька варіантів відповідей.

Кожен з видів *анкетування* також позначений певною внутрішньою структурою. Так, анкетування поділяється на *пресове* (анкети друкуються засобами масової інформації з проханням надіслати їм відповіді); *поштове* (анкети розсилаються поштою); *роздаткове* (анкети роздаються групою осіб, зосереджених у певному місці).

Інтерв'ю (тобто бесіда, що проводиться за певним планом) може бути *особистим і груповим, телефонним, клінічним* (глибоким, довготривалим) і *фокусованим* (короткотривалим), *структурованим і неструктурованим*.

В основі інтерв'ю лежить бесіда. *Процедура інтерв'ю* передбачає: а) вибір об'єкта (тобто, особи, з якою належить проводити інтерв'ю); б) визначення місця і часу проведення інтерв'ю; в) записування відповідей і кінцеве оформлення матеріалів.

До переваг інтерв'ю відносять наступні:

- питань без відповідей в ньому практично не буває;
- невизначені або протирічні відповіді можуть бути уточнені;
- є можливість спостереження за респондентом і фіксації не тільки його вербальних відповідей, але й невербальних реакцій;
- отримана інформація повніша, глибша і достовірніша у порівнянні з анкетною.

Крім того, існують ситуації, де *інтерв'ю* просто *незамінне*: 1) зондажні опитування експертів на підготовчому етапі дослідження, коли розроблюється теоретична модель предмета дослідження і висувуються гіпотези; 2) пілотаж (випробувальне дослідження), в якому перевіряється якість методичного інструментарію; 3) у випадках, коли використовуються у питаннях термінів, що представляють які-небудь мовні, змістовні або логічні труднощі для респондентів.

Головні *недоліки методу інтерв'ювання* – його мала оперативність, суттєві витрати часу, необхідність наймати велику кількість інтерв'юєрів, неможливість його використання в ситуаціях короткочасних масових опитувань. Для соціологів-початківців він представляє чимало труднощів, оскільки потребує спеціальної підготовки і солідного тренінгу.

Інтерв'ю використовується як *індивідуальний* і *груповий метод*. Найбільш популярним з групових інтерв'ю вважають метод *фокус-групи*.

Фокус-група (від англ. focus groups, нем. Methode der Gruppendiskussion) – бесіда невеликої групи людей по визначеному плану на попередньо визначену наукову тему в безпосередньому (особистому) контакті у спеціально відведеному приміщенні. *Р.Крюгер* визначив *фокус-групу* як ретельно розплановану дискусію, призначену (задуману) для отримання поглядів з визначеної теми в незагрозовувальній обстановці¹.

Включене до назви методу слово „*фокус*” означає предметну концентрацію, зосередженість опитуваних на одному питанні і, у зв'язку з цим його всебічне обговорення.

До *переваг методу фокус-групи* відносять наступні:

- взаємодію респондентів у фокус-групі звичайно стимулює більш глибокі відповіді і дає можливість з'явитися новим ідеям;
- замовник може безпосередньо спостерігати за перебігом обговорення, сховавшись за склом зі зворотнім видом, роботи власні висновки, причому ще до отримання кінцевого наукового звіту;
- такий метод оперативніше і дешевше, ніж анкетування або ін-

¹ Kreuger R/A/ Focus groups: A practical guide for applied research. London: Sage, 1988. P. 18.

терв'ювання; його використання дає економію не тільки часових, фінансових, але й трудових витрат;

- він дозволяє за короткий термін визначити причини виникнення проблеми, наприклад, падіння попиту на конкретний товар у цьому регіоні у порівнянні з іншими, де він прекрасно розкупується.

До *недоліків методу* спеціалісти відносять труднощі обробки даних. Доводиться використовувати транскрипти, спеціально підготовлені кодовані таблиці, контент-аналіз, ручний підрахунок даних або дуже складні комп'ютерні програми. Не дивлячись на кількість проблем, що виникають на стадії обробки даних, багато спеціалістів, що мають багаторічний досвід, вважають, що за допомогою сучасного комп'ютера і хорошого тренування їх можна вирішити².

До аналізу документів та опитування близький ще один із соціологічних методів — *метод спостереження*. *Спостереження* — це цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у процесі якого одержуються знання щодо зовнішніх сторін, властивостей та відносин об'єктів, що вивчаються. Іншими словами, *спостереження* — це пряма реєстрація подій (що відбуваються) з боку очевидця, тобто того, хто спостерігає.

На відміну від *буденного* спостереження у науковому спостереженні наперед планується його організація, розробляється методика реєстрації, опрацювання та інтерпретації даних, що дозволяє забезпечити відносну надійність отриманої інформації. Головним об'єктом при цьому є поведінка окремих людей і соціальних груп, а також умови їх діяльності. Використовуючи *метод спостереження*, можна вивчати реальні стосунки у дії, аналізувати реальне життя людей, конкретну поведінку суб'єктів різноманітної діяльності.

Диференціація методу спостереження означає його поділ на *структуроване* і *неструктуроване*. *Перше* є таким, що здійснюється за попередньо розробленим планом і контролюється, при цьому соціолог визначає цільову установку і структуру дослідження; *друге* — не контролюється, тут відсутні параметри спостереження, крім визначення безпосереднього об'єкта дослідження, коли воно перебуває на початковому етапі і має пошуковий характер.

Залежно від ступеня *участі спостерігача* в ситуації, що досліджується, розрізняють: 1) *включене спостереження* (за участю спостерігача); 2) *невключене* (без участі дослідника, який перебуває поза об'єктом, лише фіксуючи те, що відбувається). Тим часом як при включеному спостереженні соціолог бере безпосередню участь у досліджу-

² Див.: Добренєков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 3. Методика и техника исследования. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С.316-321.

ваному процесі, перебуває в контакті з людьми, за якими веде спостереження, діє спільно з ними.

Продовжуючи тему диференціації соціологічних методів, слід зауважити, що за *місцем* проведення та *умовами* організації *спостереження* поділяють на такі: 1) *польові* (які проводяться в природних умовах, у реальній життєвій ситуації, за безпосереднього контакту з об'єктом); 2) *лабораторні* (за яких умови навколишнього середовища та ситуація, що спостерігається, визначаються дослідником).

За *регулярністю* проведення розрізняють: 1) *систематичне спостереження*, яке характеризується регулярністю фіксації дії, процесу, ситуації упродовж визначеного періоду часу і дозволяє виявити динаміку процесу; 2) *випадкове*, яке проводиться в незапланованій ситуації.

Спостереження може проводитись як відносно самостійно, так і у зв'язку з експериментом. Диференціація між ними полягає в тому, що в *експерименті* дослідник активно втручається в перебіг процесу, що вивчається, з метою набуття потрібних знань. *Специфіка експерименту* — у відсутності відомостей про нього у тих, хто досліджується, щоб не деформувати очікувані результати. У свою чергу, *експеримент* — це спосіб отримання інформації, що проводиться у спеціально створених і контрольованих умовах, які дозволяють щоразу поновлювати хід явища при повторенні умов.

Розрізняють дві основні *функції* соціального *експерименту* як одного з методів соціологічних досліджень: 1) досягнення ефекту в практично-перетворювальній діяльності; 2) перевірка наукових гіпотез, тобто визначення ефективності функціонування соціального об'єкта.

Виходячи з того, що *соціальний експеримент* є засобом одержання інформації про кількісні та якісні зміни показників соціального об'єкта внаслідок впливу на нього керованих і контрольованих факторів, розрізняють два *типи експерименту*: *натурний* і *уявний*. *Перший* передбачає втручання експериментатора у природний хід подій, а *другий* — коли замість маніпуляцій з реальними об'єктами дослідник оперує інформацією про об'єкт.

Щодо сфер суспільного життя соціальний експеримент (соціальний як синонім суспільного — широке розуміння соціального) розрізняється за *сферами* суспільства: *економічний, правовий, педагогічний, естетичний, психологічний, культурологічний, управлінський* тощо.

Необхідно також зазначити, що в соціології часто-густо використовується і такий метод збирання первинної інформації, як *соціометрія*, особливо при вимірі стосунків між членами малих соціальних груп. Як вважає його засновник Дж. Морено, *соціометрія* — це певний набір прикладних методик вивчення структури й динаміки “неформальних”

взаємовідносин між індивідами, а саме: структури соціальних груп та соціальної дистанції між їх членами з погляду на їх особисті переваги.

Розглянуті вище методи соціологічного дослідження нерідко об'єднуються в групу, яку називають *традиційними*. Дійсно, вони зазвичай використовуються для дослідження всіх основних сфер суспільного життя. От і для дослідження масової комунікації вони також традиційно використовуються, з урахуванням, звичайно, деяких особливостей щодо сфери дослідження.

В той же час з розвитком комп'ютерної техніки і появою Інтернету з'явилися нові, так звані *нетрадиційні* методи, основними серед яких вважають дослідницьку стратегією *case study* та *он-лайн* опитування¹.

На нетрадиційність *case study* для російської соціології вказують Ф.І.Шарков та О.О.Родіонов і ця оцінка в повній мірі може бути віднесена і для української соціології. Сутність такого дослідження заключається в тому, щоб, детально дослідивши один чи декілька глибинних процесів, що відбуваються у суспільстві, краще зрозуміти явище, що вивчається і запропонувати численну інтерпретацію.

Ключовим методологічним моментом *case study* є опора на якісні методи збору і аналізу емпіричного матеріалу. Мова піде не про специфічну кількісну методологію, а про деяких методичних проблемах конкретного емпіричного дослідження, здійсненого в рамках стратегії *case study*.

Case study – дослідницька стратегія, направлена на глибокий, повний і комплексний аналіз соціального феномена на прикладі окремого емпіричного об'єкту (випадку).

Очевидною *перевагою методу* є можливість отримання більш глибокої інформації про латентні процеси, скриті механізмами соціальних відносин; тільки за допомогою такого якісного підходу можна реконструювати сферу неформальних відносин, що існують між людьми.

Case study дозволяє зробити це найбільш цілісним образом, оскільки дослідницькі стратегії самі по собі містять набори певних технік і *case study* у цьому змісті оснащений багатше всіх інших.

Метод визначає необхідність працювати більш з конкретними речами, ніж зі сконструйованими типами, що дозволяє забезпечити краще розуміння соціальної дійсності, унікальність кожного об'єкта і в цей же час виділити спільні риси для подальшого узагальнення.

Логіка вибору об'єкта в *case study*, звичайно, відмінна від логіки вибірки.

Безумовно, всі обрані випадки повинні бути теоретично обґрунто-

¹ Див.: Шарков Ф.І., Родіонов О.О. Знач.твір. – С.153-211.

вані. В залежності від завдання дослідження або обґрунтовується типовість даного випадку, або пояснюється необхідність розгляду саме даного випадку з точки зору цілей і завдань дослідження.

Основними методами, що використовувалися в дослідженні, були класичні якісні методи case study: вільне інтерв'ю і включене спостереження.

До сучасних нетрадиційних технологій збору масової інформації відносять також *он-лайн* опитування, поява яких пов'язана з виникненням і поширенням Інтернету та пошуками дослідників нових можливостей використати в своїй роботі комп'ютер, сучасні статистичні програми і комп'ютерно-телефонні технології опитування. При цьому вірогідними виглядають прогнози, що значна частина опитувань – політичних, маркетингових, що стосуються локальної тематики, орієнтовані на спеціальні групи і т.ін. буде здійснюватись через *web-мережу*.

Технічні можливості для цього вже зараз високі: можна використовувати тексти, трьохвимірне зображення, відео сюжети, електронну пошту в режимі прямого діалогу, телефонний зв'язок.

Природа і процедурні рішення *web-опитувань* стануть ясніше, а відношення до них більш обґрунтованим, якщо зрозуміти, що нова опитувальна схема тільки почасти нова, що вона не виникла з нічого, а є логічним і технологічним продовженням усіх (багатьох) починань і досягнень опитувальної методології.

По своїй технології і організації саме нове – *он-лайн* опитування найбільш близьке до самої старої схеми масових опитувань – поштово-анкетуванню, методу, що має більш ніж сторічну історію зі „світлим” і „темним” періодами.

Через десятиріччя з'ясувалося, що багато методичних результатів, і що саме головне – самі напрями пошуку прийомів активізації участі потенціальних респондентів у поштово-опитуванні, мають принципове значення і для організації мереженого анкетування. Виникнувши у самому кінці 20 віку, *web-опитування* у всіх своїх найважливіших аспектах враховує і продовжує все цінне, що було знайдено і закріплене в раніше створених і експлуатованих в наші дні різновидах соціологічних і маркетингових опитувань.

Серед переваг *он-лайн*ових досліджень виявляють наступні: мала тривалість проведення дослідження, його середня і низька вартість, дешевий і невидимий контроль за результатами.

З аналізу, зробленому спеціалістами американської фірми *InterSurvey*, зокрема, виходить, що в найближчі роки основна частина організаційних намагань і методичних пошуків найбільших американських організацій зі збору і аналізу соціальної інформації різної природи буде

спрямована на удосконалення опитувальної *web-технології*.

Кожна система он-лайнних опитувань має видиму, або пред'явну респондентам і клієнтам, частину і схований від сторонніх спостерігачів механізм, який визначає робочі властивості цієї системи.

Мотор системи – це її *софтвер*, або програмне забезпечення. Від нього залежить, яким чином накопичується і експлуатується респондентська панель. *Софтвер* задає найважливіші параметри розсилки і взаємодії з респондентами, від окреслює можливості соціолога (маркетолога) у використанні тих чи інших типів соціологічних питань і шкал і т.ін.

Ця „підводна” частина являється „секретною зброєю” кожної компанії, її “ноу-хау”.

Тільки власний досвід дає можливість кожному досліднику зробити обґрунтований висновок про дієвість того чи іншого методу збору і аналізу емпіричної інформації, але знайомство з досягненнями зарубіжних колег – це перший крок до освоєння он-лайнної технології.

Організатори опитувань не тільки попереджують потенційних респондентів про конфіденційність отримуваної інформації, але намагаються вибором тем *web-опитувань* і формулюваннями питань не породжувати виникнення подібних підозр.

Створення панелей. В загальному випадку *web-опитування* базується на *двоступеневій вибірці*: спочатку комплектується респондентська панель, а потім через неї випадковим образом видобувається квотна вибірка, що репрезентує генеральну сукупність по параметрам, що контролюють дослідники.

Цікавим у цьому аспекті є досвід американської он-лайнної системи *InterSurvey* ([http:// www, intersurvey.com](http://www.intersurvey.com)), синтезуючій у собі досягнення академічної науки, поллстерський досвід самої високої проби і сучасні електронні технології. В *InterSurvey* врахован майже семидесятирічний досвід американських дослідників суспільної думки, і в цьому сенсі вона позитивно консервативна, традиційна.

Автори бачать принципову *новизну* системи у тому, що їм серед дослідників політичних установок і споживацьких орієнтацій вдалося з'єднати потужний потенціал *web-інтерв'ювання* зі статистичною надійністю випадкової вибірки.

Аналіз існуючого зарубіжного і вітчизняного досвіду проведення он-лайнних досліджень, здійснений російськими соціологами дозволив виявити ті переваги і обмеження, які дають *web-опитування*, а також перспективи і проблеми, з ними зв'язані (табл. 9.2.).

Таблиця 9.2.

Переваги і перспективи використання web-опитувань для дослідників і респондентів

	Для дослідника	Для респондента
1.	Економія ресурсів: час, гроші, людський труд	Нова комунікативна ситуація, що приваблює до відкритого спілкування з дослідником
2.	Збільшення рівня збору даних (кількість заповнених і отриманих анкет збільшується)	Можливість отримати зворотній зв'язок
3.	Пілотаж прискорений і результативний	Забезпечення суб'єктивної анонімності збільшує рівень особової захищеності
4.	Конструювання і адаптація анкети більш ефективні	Ситуація, час і настрої для „видачі відповідей” обирається самим респондентом
5.	Можливість дослідження гострих і делікатних проблем	Зручність і простота (технічні і психологічні) подачі відповідей
6.	Можливість „зібрати в опитуванні” специфічну цільову групу (сексуальні меншинства і т.п.)	Зниження (ліквідація) психологічного дискомфорту зважаючи на відсутність інтерв'юера
7.	Високий ступінь валідності (ситуація збору даних наближена до ідеальної)	Суб'єктивне відчуття анонімності схиляє до відкритості і щирості в видаваних відповідях
8.	Збільшення якості збираємих даних	Відповідаючи на запитання, людина почуває себе рівноцінним учасником діалогу (горизонтальний, а не ієрархічний зв'язок)
9.	Формування позитивного іміджу соціологічних досліджень	Суб'єктивне відчуття „причетності до діла, до науки”
10.	Стимулювання респондента до регулярної участі у web-опитуваннях	Емоційний заряд і пізнавальний інтерес у ході заповнення анкети
11.	Зниження ступеню впливу інтерв'юера на респондента	Зменшення технологічної напруженості через очікування можливого прихованого впливу

Дослідження дозволили також визначити проблемне поле сучасних он-лайнних досліджень. Серед основних проблем проведення web-опитувань можна виокремити об'єктивні і суб'єктивні (табл.9.3.).

Таблиця 9.3.

Об'єктивні і суб'єктивні проблеми проведення web-опитувань

	Об'єктивні	Суб'єктивні
1.	Дуже низький рівень Інтернет-щільності у Росії	Неадекватне розуміння суті web-опитувань
2.	Нерівномірність інтернетизації Росії (столиці, великі міста)	Недооцінка переваг і перспектив web-опитувань
3.	Недоступність Інтернету всім прошаркам суспільства	Дослідницька ригідність (невміння і небажання відійти від звичних методів)
4.	Нерозробленість техніки і методики мережених соціологічних опитувань в Росії	Маніпуляційний підхід до респондента, як до учасника соціологічного дослідження
5.	Неготовність людей до участі у web-опитуваннях: уникнення від заповнення анкети – ігнорування; випадкове, ігрове заповнення (для забави); спеціальне викривлення інформації про себе	Низька комп'ютерна грамотність суспільства
6.	Повторні і багатократні відповіді на електронну анкету	Притуплення зацікавленості, зниження уваги опитуваних

На завершення розгляду традиційних і „новітніх” методів соціологічного дослідження соціальної роботи зазначимо спільну для них *тенденцію інтеграції*. Дійсно, при проведенні соціологічних досліджень соціологічні методи використовують, як правило, в комплексі, тобто в інтегрованому вигляді, що характеризується певними обмеженнями кожного з них стосовно повноти, об'єктивності, якості та швидкості отримання соціологічної інформації.

Величезна роль у підвищенні якості техніки збирання первинної інформації приділяється правильній розробці *інструментарію*, соціологічних досліджень соціальної роботи, серед видів якого головним є *соціологічна анкета (або опитувальник)*.

Програма соціологічних досліджень, методи їх проведення логічно продовжуються аналізом отриманих даних задля ефективного використання і практичної реалізації сформульованих висновків, рекомендацій та пропозицій. Цей творчий цикл єднання теорії і практики є комплексно-системним, цілісним, кожний компонент якого відіграє свою важливу роль у процесі проведення соціологічного дослідження.

9.3. Соціологічний аналіз та використання його результатів в соціальній роботі

Зрозуміло, що проведення дослідження у соціальній роботі – не самоціль. Часто воно стає основою для розробки плану дій і в більшості випадків його результати та висновки доходять до тих від кого залежить прийняття відповідних рішень або широкої громадськості. Ця інформація є результатом аналізу отриманих в дослідженні соціологічних даних.

Аналіз соціологічних даних (від гр. — розчленування об'єкта на елементи) являє собою етап конкретно-соціологічного дослідження, під час якого за допомогою змістових суджень та математико-статистичних методів на основі первинної інформації розкриваються зв'язки досліджуваних змінних величин.

Процедура аналізу соціологічних даних включає: 1) *опрацювання* інформації; 2) її *узагальнення*; 3) *інтерпретацію* отриманої інформації. Оволодіння прийомами, методами та технологією аналізу становить істотний фактор результативності соціологічного дослідження. Тому є сенс зупинитися на процедурі аналізу соціологічних даних докладніше.

Опрацювання соціологічної інформації. Для успішного його проведення потрібна певна послідовність. На *першій стадії* весь масив методичного інструментарію *перевіряється* на предмет:

1) його точності, повноти і якості заповнення, виявлення помилок у відповідях на запитання та їх корекції, вибракування тих анкет, які заповнені менш ніж на третину, контролю чіткості й адекватності відповідей, обведення цифрових кодів;

2) кодування інформації, її формалізації, присвоєння кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів, створення системи чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел).

Кодування — важливий чинник опрацювання соціологічних даних, який, у свою чергу, є невід'ємною складовою їх всебічного аналізу. Кодування інформації відбувається ще *до початку дослідження*, коли певні коди одержують ті варіанти відповідей на запитання анкети, які закладено в концепцію загальної проблеми. *Після опитування* проводиться кодування відповідей в такій послідовності: а) виписуються всі варіанти відповідей та визначається їх частота; б) здійснюється їх класифікація, зведення в певні змістові групи; в) розроблюється формалізований список варіантів – *кодифікатор*; г) за допомогою кодифікатора кодуються всі варіанти відповідей.

Слід зауважити, що для *кодування* інформації використовують два види *процедур*: 1) наскрізну нумерацію всіх позицій (порядкову система кодування); 2) нумерацію варіантів лише в межах одного запитання

(позиційна система кодування). Вибір того чи іншого виду процедур (способів кодування) залежить від характеру програмного забезпечення ЕОМ.

Тільки після проведення кодування можна переходити безпосередньо до *опрацювання інформації*. Існує два вивірені практикою способи такого опрацювання: 1) *ручний*; 2) *машинний*, якому в сучасних умовах віддається більша перевага. При цьому найчастіше використовують персональні комп'ютери, за допомогою яких можна опрацювати досить значні масиви соціологічної інформації. Технологічна процедура такої роботи повторює загальні правила, але соціолог, окрім цього, повинен знати технічні можливості ЕОМ, уміти правильно й своєчасно скласти завдання для опрацювання. Результати розрахунків за допомогою ЕОМ одержують у вигляді *табуляграм*. Їх зміст і форма запису соціологічної інформації визначаються гіпотезами дослідження та технічними можливостями.

Таким чином, *опрацювання інформації* дає надійні підстави для її *узагальнення*, яке здійснюється у формах, що фіксують різний рівень аналізу. Найпростішою з них є *групування даних*, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Згруповані таким чином однорідні за складом групи стають об'єктом аналізу. Основна проблема, що виникає у разі використання *простого групування*, — правильний вибір показника, за яким здійснюється групування.

Поглиблення аналізу досягається за рахунок використання *комбінаційного групування*, яке полягає в тому, що респондентів розподіляють за двома та більше показниками. Залежно від завдань дослідження таке групування може бути: 1) *структурним*; 2) *типологічним*; 3) *аналітичним*. При *структурному групуванні* проводиться класифікація за певним показником, об'єктивно властивим усій сукупності даних. Якщо ж за основу групування береться показник, створений самим дослідником, або суб'єктивний за своєю природою, то *проводиться типологічне групування*. У випадку, коли групування здійснюється за двома чи більше показниками з метою їх взаємозалежності, воно визначається як *аналітичне*.

У процесі групування отримують ряд чисел, який називається *рядом розподілу*. Ряди, одержані при використанні якісних показників, характеризуються як *атрибутивні*, а при використанні кількісних показників як *варіаційні*. Останні, у свою чергу, поділяються на такі: а) *дискретні* (переривчасті) та б) *безперервні*. Ряди мають як числову, так і *текстову характеристики*. Відповідне відображення даних досягається за допомогою таблиць. Таблична форма доповнюється графіками,

серед яких найчастіше застосовують: 1) *полігони* (для дискретних рядів); 2) *гістограми* (для безперервних рядів).

Для більш глибокого узагальнення інформації використовують спеціальні *статистичні одиниці* (величини). *Середня арифметична* — інтегральна характеристика ряду розподілу, яка дозволяє порівнювати їх один з одним у випадку, коли вони мають спільну основу. *Дисперсія* має визначати ступінь рівномірності розподілу тієї чи іншої характеристики, яку одержують за допомогою спеціальних формул. *Коефіцієнти кореляції* дозволяють аналізувати взаємозв'язки різних характеристик, що досягається порівнянням різних видів розподілу. Реалізація цього завдання вимагає досить складних розрахунків, які найчастіше виконують за допомогою ЕОМ.

Слід зазначити, що цим не вичерпуються математичні методи узагальнення даних. Окрім традиційних статистичних процедур, запроваджуються також якісно нові підходи, які ґрунтуються на принципово інших математичних засадах, що орієнтовані на використання новітніх комп'ютерних систем. Але при всій актуальності математичного забезпечення соціологічного аналізу, зокрема узагальнення даних, остаточний результат усього дослідження залежить насамперед від того, наскільки дослідник зможе правильно, глибоко й всебічно інтерпретувати отриманий матеріал.

Отже, є один елемент соціологічного аналізу — *інтерпретація даних*. Її процедура повинна відповідати певним вимогам:

1) характер оцінки та інтерпретація мають визначатися в загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де окреслюються принципові характеристики досліджуваного соціального об'єкта;

2) треба максимально повно визначити цей об'єкт та відповідний предмет соціологічного дослідження;

3) слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних і потребу їх інтерпретації з різних позицій.

Процедура інтерпретації — це перш за все перетворення певних числових величин у *логічну форму* — показники (індикатори) за допомогою гіпотез, які визначаються ще на стадії розробки програми соціологічного дослідження, а включаються в роботу дослідника лише на стадії інтерпретації. Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження. Наприклад, у *розвідувальному* дослідженні йдеться про просте зіставлення виявлених числових даних з уявними, в *описувальному* — про узагальнення характеристик неоднорідного за складом об'єкта.

Слід пам'ятати, що найчастіше застосовується такий метод інтерп-

ретації, як *порівняння рядів розподілу* за відносно однорідними підгрупами досліджуваної сукупності. Це досягається: а) внутрішнім співвідношенням (порівнянням елементів числового ряду); б) зовнішнім співвідношенням (порівнянням двох чи більше рядів розподілу, побудованих за двома чи більше показниками, один з яких є для них обов'язково спільним). Процедура внутрішнього співвідношення дозволяє однозначно інтерпретувати результати групування у випадках, коли числовий ряд має модальну (найбільшу) величину. За неможливості такого підходу використовують метод *зовнішнього порівняння* числового ряду.

Ці процедури дозволяють дослідникам робити висновки про стан і зміни соціального об'єкта, але поза рамками залишаються відповідні причини. Останні з'ясовуються за допомогою *аналітичних досліджень*, в яких схема перевірки гіпотез спирається на пошук взаємозв'язку між характеристиками соціального об'єкта. Така схема складається з двох послідовних етапів *інтерпретації*, де *перший* характеризується використанням методу порівняння числових рядів розподілу, а *другий* — пошуками факторного показника (показників). Другий етап аналітичного дослідження — більш суттєвий, адже саме на ньому реалізуються основні цілі та завдання наукового пошуку.

Таким чином, логіко-теоретичний інструментарій реалізації таких цілей і завдань є багатоаспектним. У його структурі важливе місце належить *методу послідовного виключення* — порівняння впливу різних факторів на досліджувану характеристику соціального об'єкта. Таке порівняння здійснюється на базі таблиць парного розподілу або більш складних формально-логічних процедур, зокрема *кореляційного* та *факторного* аналізу. Об'єктивній перевірці аналітичної гіпотези сприяє також чітке та однозначне виявлення носія проблеми дослідження, в тому числі засобом використання таблиці парного розподілу.

Отже, процедура аналізу соціологічної інформації, зокрема *опрацювання, узагальнення та інтерпретація* отриманих соціологічних даних, містить органічно взаємопов'язані компоненти аналізу цих даних у їх взаємодіях і взаємозалежностях, що відтворює відповідні характеристики досліджуваного соціального об'єкта. Такий аналіз дозволяє переходити до формулювання основних висновків та розробки практичних рекомендацій з метою конкретного застосування їх в науково-дослідній або практичній діяльності та забезпечує надійність отриманих результатів.

Під *надійністю соціологічної інформації*, як правило, розуміють загальну характеристику емпіричних даних, отриманих під час проведення соціологічних досліджень. *Надійною* називають таку інформацію, у якій, *по-перше*, відсутні невраховані помилки, тобто такі, величину ко-

трих соціолог-дослідник не в змозі оцінити; *по-друге*, кількість врахованих помилок не перевищує деякої заданої величини. При цьому помилки, про які соціологу-досліднику відомо, можуть бути інколи достатньо великими, однак суттєво не впливають на надійність соціологічної інформації. Так, якщо помилка репрезентативності складає 20 %, то соціолог може екстраполювати дані вибірки на усю генеральну сукупність лише за умов, коли різниця даних значима (наприклад, перевищує 40 %), і ця інформація буде вважатися надійною.

Поняття *надійності* соціологічної інформації, яке невизначене в силу свого загального характеру, конкретизується за допомогою перерахування врахованих помилок і контрольованих у дослідженні факторів. Тому в залежності від того, які саме фактори контролюються, соціологічні дані називають правильними, точними, сталими, обґрунтованими, або репрезентованими, тобто в основі класифікації різних параметрів, що характеризують якість соціологічної інформації, лежить головним чином характер тих чи інших помилок.

При цьому *класифікація помилок* має велике значення для характеристики надійності соціологічної інформації. В соціології усі помилки прийнято розподіляти на дві групи: 1) *інструментальні помилки*, що пов'язані головним чином із інструментарієм дослідження, методикою, технікою і процедурою збирання даних; 2) *теоретичні (або логічні) помилки*, що пов'язані, як правило, з недосконалістю теорії, покладеної в основу використовуваного засобу виміру, невірністю передбачень, обґрунтовуючих вимірювальну процедуру, а також неправильним вибором логічної моделі того або іншого соціального явища чи процесу, що досліджується.

Варто зазначити, що *інструментальні помилки*, під якими власне розуміють різницю між вимірюваним та істинним значенням ознаки, розподіляються, в свою чергу, на *випадкові та систематичні*. *Випадковими* називають ті помилки, що при повторних вимірах змінюються за ймовірними законами. Наприклад, якщо результат виміру — деяке число у метричній шкалі, то при більшій кількості вимірів відхилення результату виміру в ту або другу сторону від істинного значення зустрічаються приблизно з однаковою частотою, та при збільшенні кількості вимірів середня арифметична помилка наближається до нуля. *Систематичні* ж помилки при повторних вимірах лишаються постійними або змінюються згідно закону детермінізму, який говорить, що середня помилка із збільшенням числа вимірів не зменшується.

Із розглянутими типами помилок — *теоретичними та інструментальними* (випадковими і систематичними) — тісно пов'язані визначені характеристики надійності соціологічної інформації. Так, відсутність

теоретичних помилок називається *обґрунтованістю*, або *валідністю*, соціологічної інформації. При цьому отримані дані вважаються обґрунтованими тоді, коли вірними є теоретичні посилення, що покладені в основу вимірювальної процедури, тобто коли є впевненість у тому, що вимірюється саме та властивість досліджуваного соціального об'єкта, яку необхідно виміряти.

Відсутність випадкових помилок називають *точністю* соціологічної інформації. Оскільки випадкові помилки представляють собою розкидання вимірюваного значення навколо істинного (при повторних вимірах), то *точність* інформації буде вищою тоді, коли буде меншим діапазон розкидання і коли вимірювані значення будуть ближчими між собою. Цю характеристику іменують також *сталістю* соціологічної інформації. Близькою до цього поняття є категорія *відтворюваності*, під котрою розуміється схожість результатів вимірювань, що здійснюються у різноманітних умовах, у різний час, та у різних місцях, а також за допомогою різних засобів, способів і методів.

Відсутність систематичних помилок, в свою чергу, називається *правильністю соціологічної інформації*. Таким чином, соціологічна інформація вважається надійною, якщо вона *обґрунтована* (тобто валідна), *точна* і *правильна*.

Переходячи до розгляду шляхів використання соціологічних даних слід зазначити, що використання соціологічних даних — це, власне, те, задля чого і проводять будь-які соціологічні дослідження.

Практика асоціюється саме з процесом використання наслідків теоретико-аналітичної роботи. Ідеться насамперед про управлінську практику в усіх сферах суспільного життя (зокрема економічній, політичній, соціальній, духовній), про організацію і регулювання процесу впровадження соціологічних даних у практичну реальність суб'єктів управління, про вплив на хід використання цих даних у найрізноманітніших проявах.

Отже, *використання соціологічних даних* виступає якраз реальним процесом діяльного усвідомлення і задоволення людських потреб, невідривних від середовища (природного і соціального, як на макро-, так і мікрорівнях).

У соціології існують різні форми і методи використання та впровадження результатів соціологічних досліджень у практику. *Однією* з таких форм є *захист результатів проведеного дослідження* як перед керівними інстанціями, так і представниками певних груп (трудових колективів різних профілів, включаючи органи управління). *Другою* поширеною формою впровадження результатів проведеного дослідження є *публікації основних висновків і положень, пропозицій і рекомендацій у*

засобах масової інформації, періодичній пресі, бібліографічних виданнях, наукових збірниках, монографіях, колективних працях тощо. *Третьою* формою використання соціологічних даних є *виступи соціологів по радіо й телебаченню*. *Четвертою* — їхня участь у розробці проектів документів і матеріалів для керівних установ, подання звітів про дослідження, довідок або доповідних записок у відповідні організації. *П'ятою* формою використання результатів соціологічних досліджень є *науково-практичні конференції, семінари, симпозіуми, круглі столи та інші заходи з актуальних проблем соціального розвитку суспільства*.

Зрозуміло, що можливе одночасне використання кількох каналів поширення інформації. Так у вересні 2003 року коаліція 57 не державних організацій, що представляють інтереси осіб із інтелектуальною недостатністю, готуючись до діалогу з органами державної влади щодо змін у системі надання послуг цим особам, провела дослідження. Було опитано 1036 родин із 15 регіонів України. Це дало змогу скласти уявлення про найгостріші проблеми таких родин, ті послуги, які вони вважають пріоритетними та зміни, яких вони очікують від системи державної допомоги особам із інтелектуальною недостатністю. Результати дослідження було оприлюднено на громадських слуханнях до Дня психічного здоров'я, передано у відповідний комітет Верховної Ради України і Міністерства праці та соціальної політики, вони лягли в основу кількох публікацій у пресі та наукових статей¹.

Слід також зазначити, що результати соціологічних даних, отримані після проведення дослідження, опрацьовуються на ЕОМ та подаються, як правило, у вигляді наукових соціологічних звітів.

Розглянуті форми переведення теорії на мову практики не вичерпують усіх форм використання соціологічних даних. Цей перелік можна продовжувати, не обмежуючись цифровим переліком. Так, не можна не звернути уваги й на роль теоретико-практичних дій у сфері соціології з погляду використання суспільної думки, ставлення і позиції громади у наявних ситуаціях. Масові настрої людей теж вимагають свого врахування у будь-якій діяльності соціального суб'єкта. Оціночні міркування членів суспільства на індивідуальному, груповому (колективному) і масовому (загальносуспільному) рівнях характеризуються духовно-практичними (насамперед психолого-практичними) аспектами. Адже такі міркування, ставлення і позиції людей виникають внаслідок взаємодії суб'єкта та об'єкта і виражають схвалення чи осуд, перевагу чи відхилення об'єкта з боку суб'єкта. Саме в цьому суть діалектики використання соціологічних даних на практиці, в основі якої — взаємо-

¹ Семигіна Т.В. Інформаційне забезпечення соціальної сфери: Метод. посіб. до курсу – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007 – С. 22.

залежність суб'єкта і об'єкта соціальної діяльності, їх взаємовплив, що позначається на характері впровадження теоретичних положень у конкретні вчинки, поведінку та діяльність загалом.

Природно, що використання соціологічних даних прямо залежить від морального фактора — чесності й уважності, сумлінності всіх, хто залучений до цього складного процесу, від якого безпосередньо залежать його достовірність, обґрунтованість та ефективність.

Ефективність у широкому розумінні — це рівень збігу отриманих результатів будь-якої дії і цілей, що передували їй. Саме ефективність є остаточною інстанцією визначення місця і ролі досліджуваного об'єкта, тобто наскільки реальні отримані результати збігаються з очікуваними.

Існують перевірені практикою різноманітні способи вимірів такої ефективності. Оскільки в цьому випадку йдеться про соціологію, наближену до управлінської практики, слід наголосити на важливості спільного використання управлінсько-соціологічної статистики. *Статистика* — самостійна наука, яка вивчає кількісні закономірності життя суспільства у нерозривному взаємозв'язку з їх якісним змістом. *Соціальна статистика* — це система положень і прийомів теорії статистики, що застосовується у сфері соціального управління різноманітними за формою власності та сферою діяльності організаціями.

Ефективність соціологічних досліджень, зокрема у сфері соціальної роботи, фіксується насамперед у *статистичній звітності*, яка є головним джерелом статистичної інформації як складового чинника загальноінформаційного банку даних. Статистична звітність є надійним виміром ефективності проведеного дослідження і його практичного використання.

Статистична звітність взаємопов'язана з таким видом фіксації ефективності досліджень, їх практичної цінності, як *статистичний облік*, що ґрунтується на єдиній системі документації (карткової, журнальної та інших форм). Так, соціально-управлінська статистична звітність і облік реєструють динаміку розвитку соціальних організацій, їх структуру, кадровий потенціал, характеристики їх діяльності в різноманітних умовах переходу до ринку.

Статистика невідривна від *математичного методу, закону великих чисел і теорії ймовірності*. Ефективність соціологічних досліджень, зокрема у сфері соціальної роботи, багато в чому залежить від математичного забезпечення. Закон великих чисел ґрунтується на поняттях випадковості, ймовірності. Зменшення ступеня випадковості детерміноване збільшенням ймовірності: остання збільшується із збільшенням статистичної сукупності. Життя постійно вимагає враховувати діалектику кількісних і якісних показників, абсолютних і відносних величин.

Зокрема, істотними є показники варіації ознак досліджуваного об'єкта (ступінь його однорідності-варіантності).

Таким чином, стає очевидним творчий характер процесу визначення ефективності соціологічного дослідження, як і всіх його інших, попередніх етапів. У полі зору дослідника — відносні величини структури об'єкта (у % — частина цілого), інтенсивності функціонування об'єкта, порівняння (у різних регіонах), відносні й середні величини (узагальнені показники, середня арифметична, геометрична, квадратична), динаміка процесу загалом (зокрема, динаміка зростання організацій). Показники динаміки утворюють її ряди, що теж є важливим аспектом з'ясування ефективності реального об'єкта та його соціологічного виміру.

Таким чином, можна констатувати наявність арсеналу взаємоінтегрованих чинників, за допомогою яких є можливість об'єктивно відтворити наслідки соціологічних досліджень соціальної роботи, їх практичну ефективність, адекватність попереднім намірам, сподіванням, гіпотезам. Це стосується в певній мірі і досліджень всіх сфер суспільного життя.

Резюме

1. Соціологічне дослідження — система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою заради отримання достовірної інформації про явище або процес, що вивчаються, тенденції і суперечності їхнього функціонування й розвитку для використання в практиці соціального управління різноманітними галузями суспільного життя.

2. Методологія соціологічних досліджень соціальної роботи розуміється як вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності і має трирівневу структуру: фундаментальні, загальнонаукові принципи; частково-наукові принципи галузі науки і система конкретних методів дослідження.

3. Залежно від характеру одержуваного знання соціологічні дослідження поділяються на методологічні (знання про знання) і неметодологічні (знання про досліджуваний предмет). Крім того, в соціології здійснюються не тільки наукові (фундаментальні) чи емпіричні (прикладні), а й змішані дослідження, в яких вирішуються як наукові, так і прикладні завдання.

4. Соціологічне дослідження соціальної роботи складається з трьох стадій: 1) методологічна — пов'язана з розробкою програми дослідження; 2) емпірична — пов'язана з отриманням первинної емпіричної інформації, її опрацюванням і аналізом; 3) теоретична —

пов'язана з отриманням теоретичного знання, наприклад, побудовою типології явищ чи процесів, формуванням та розвитком соціологічних теорій тощо.

5. Соціологічне дослідження незалежно від його типу (або виду) поділяється на чотири взаємопов'язаних етапи: 1) підготовку дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації; 3) підготовку зібраної інформації до опрацювання та її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розробку відповідних висновків і рекомендацій.

6. Програма соціологічного дослідження включає: 1) визначення проблеми, об'єкта і предмета дослідження; 2) попередній системний аналіз об'єкта дослідження; 3) характеристику мети і завдань дослідження; 4) інтерпретацію та операціоналізацію основних понять; 5) формулювання робочих гіпотез; 6) визначення стратегічного плану дослідження; 7) складання плану вибірки; 8) опис методів збирання соціологічних даних; 9) опис схеми аналізу та подання даних.

7. Аналіз соціологічних даних — це фактично членування об'єкта на певні елементи. Він включає ряд етапів (процедур), а саме: опрацювання інформації; узагальнення даних; інтерпретацію отриманої інформації.

8. Під надійністю соціологічної інформації розуміють загальну характеристику емпіричних даних, отриманих під час проведення соціологічних досліджень. Надійною вважається така соціологічна інформація, у якій, по-перше, відсутні невраховані помилки, тобто такі, величину котрих соціолог не в змозі оцінити, а по-друге, кількість врахованих помилок не повинна перевищувати заданої величини.

9. Категорія “ефективність” у широкому розумінні — це рівень збігу отриманих результатів будь-якої дії та цілей, що передували їй. Ефективність соціологічного дослідження носить системно-комплексний характер та залежить від цілої низки факторів, а саме: від якості розробки програми й інструментарію дослідження, професіоналізму виконавців, які повинні на високому рівні забезпечити здійснення усіх його етапів, а також від вміння сформулювати відповідні висновки й рекомендації щодо існуючих проблем та подати підготовлений соціологічний звіт його замовникам.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення методології соціологічних досліджень в „широкому” розумінні цього поняття.
2. Розкрийте сутність і роль фундаментальних принципів в соціологічних дослідженнях соціальної роботи.

3. Розкрийте сутність і роль частково (приватно) – наукових принципів в соціологічних дослідженнях соціальної роботи.
4. Розкрийте сутність і роль конкретних методів в соціологічних дослідженнях соціальної роботи.
5. Охарактеризуйте основні напрями досліджень соціальної роботи в сучасній соціології.
6. Опишіть систему класифікації соціологічних досліджень соціальної роботи.
7. Опишіть „традиційні” та „новітні” методи соціологічного дослідження соціальної роботи.
8. У чому сутність, переваги і обмеження дослідницької стратегії Case study щодо досліджень соціальної роботи?
9. В чому сутність, переваги і обмеження он-лайнних опитувань щодо дослідження соціальної роботи?
10. Охарактеризуйте складові процедури аналізу соціологічних даних.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
2. Добренев В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования. (Классический университетский учебник). М.: ИНФРА-М, 2008. 768 с
3. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс: Підручник. — К.: Каравела, 2011. — 456 с.
4. Семигіна Т.В. Інформаційне забезпечення соціальної сфери: Метод. посіб. до курсу — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007 — С. 22.
5. Социология : энциклопедия / сост. : А. А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др. — Мн. : Книжный дом, 2003.
6. Соціологія : навч. посіб. / за ред.. С.О. Макеєва. — К. : Знання, 2008.
7. Соціологія: теорія, поняття, персоналії: навч. словник-довідник / за ред.. В.Н. Пічі. — К. : Каравелла; Л. : Новий Світ, 2000, 2002.
8. Сурмин Ю. П., Туленков Н. В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2000.
9. Сучасні методи збору і аналізу даних в соціології. Матеріали VI Міжнародних соціологічних читань пам"яті Н.В.Паніної. - К.: ІС НАНУ, 2013.
10. Толстова Ю. Н. Логика математического анализа социологических данных. — М.: Наука, 1991.
11. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / Головні редактори д.екоп.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. —

Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – 780 с.

12. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір / В.М. Щербина. – К., 2005.

Навчальне видання

Лукашевич Микола Павлович
Шандор Федір Федорович

**СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ:
теорія та практика**

Підручник

Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф.

Л 84 Соціологія соціальної роботи: теорія та практика: Підручник –
Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018 – 232 с.

ISBN 978-617-7404-77-3

Соціологія соціальної роботи як наукова галузь ще досить молода і перебуває в стадії становлення. Відбувається процес визначення, оформлення і уточнення змісту основних сутнісних ознак і характеристик, понятійно-категоріального апарату, що описують цю галузь соціологічних знань. Продовжується уточнення визначення соціології соціальної роботи як науки і навчальної дисципліни, яке представлено у вітчизняних та зарубіжних джерелах з соціальної роботи та соціології. Автори спозиціонували соціологію соціальної роботи як галузеву соціологічну теорію середнього рівня, яка, притаманними їй соціологічними методами, досліджує соціальний феномен соціальної роботи в сукупності його проявів: соціальної діяльності і поведінки людини у сфері соціальної роботи соціальних груп і організацій, соціальної системи соціальної роботи і її інституалізації, менеджменту та самоменеджменту соціальної роботи.

Для студентів фаху соціальний захист і соціальна робота, соціологів та соціальних працівників. Для тих, хто працює в галузі соціології та соціального забезпечення.

Підписано до друку 22.01.2018 р. Формат 60х84/8.

Тираж 300 прим. Ум.друк.арк. 27,0. Зам. № 18

Віддруковано з готового оригінал-макета на ТОВ «РІК-У»:

88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції*

Серія ДК 5040 від 21 січня 2016 року